

ԱՒԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

**ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱԿԱՐՈՒԹԵԱՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ**

Երևան 2015

Գրքում հայերեն թարգմանությամբ տրուած են 1919 թ. Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքական կուսակցութեան ղեկավար գործիչների դատավարութեան այն փաստաթղթերը, որոնք առնչուած են արեւմտահայերի զանգուածային տեղահանութեան ու ջարդերի հետ: Նիւթերը վերցուած են 1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակուող «Թաքւիմ-ի վեքայի» թուրքական պաշտօնաթերթից: Հայերէն լեզուով երրորդ անգամ հրապարակուող փաստաղթերի այս ամբողջութիւնը, ի թիւս այլ վաւերագրերի, անհերքելիօրէն վկայում է երիտթուրքական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի ու կառավարութեան կողմից ծրագրուած հայերի ցեղասպանութեան փաստը, որն այսօր փորձում են ժխտել թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբանները:

Նախատեսուած է մասնագետների եւ ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Գիրքը հրատարակվել է
«Բարեպաշտ սերունդ»
հիմնադրամի միջոցներով:
Հիմնադիր՝ պրն Բարսեղ Բեգլարյան:

«Թաքվիմ-ի վեքայի» պաշտոնաթերթի տիտղոսաւէջը: Այստեղ են հրատարակուել Սուլթան Մեհմետ 6-րդ Վահիտետտինի հրամանով կազմուած Ռազմական արտակարգ ատեանի դատաւարութեան արձանագրութիւնները 1919թ.-ին:

Սոյն հրատարակութեան նոյաւակը

Նախաձեռնելով պրոֆ. Աւետիս Փափագեանի՝ «Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատաւարութեան փաստաթղթերի» գրքի 3-րդ հրատարակութեան գործը, Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան Հանրապետական վարչոյթյան նպատակն է՝

ա- Իր դոյզն մասնակցութիւնը բերել Հայոց ցեղասպանութեան 100-րդ տարելիցի համահայկական ու միջազգային արդարապահանջ ձեռնարկներին.

բ- Հայ երիտասարդ սերնդին մատուցել պատմարժէք փաստաթղթերի կարեւորագոյն մի ժողովածու, որը նրան կտայ իրազեկուելու, ուսումնասիրելու եւ պահանջատիրական յետազայ պայքարը իրաւաբանական հենքի վրայ շարունակելու նոր հնարաւորութիւններ, կռուաններ.

գ- Շեշտել, եւս մէկ անգամ, որ Նիւրնբերգի ու Թոքիոյի միջազգային դատական ատեաններից 27 տարի առաջ, դեռեւս 1919-ին, Ստամբուլում, թուրքական պետական Ռազմական արտակարգ ատեանն է արժանի գնահատական տուել երիտթուրքերի հայաջինջ գործունեութեանը, դատաքննութեան ենթարկել Իթթիհատ վէ Թերրաքը կուսակցութեան պարագլուխների ոճրային արարքները եւ դատաւճիռ կայացրել նրանց նկատմամբ՝ նրանցից ոմանց դատապարտելով մահուան, իսկ շատերին՝ կալանքի ու տարբեր պատիժների:

Այս հարցում ամենակարեւորն այն փաստն է, որ հակառակ Թուրքիայի յաջորդական կառավարութիւնների ժխտողական քաղաքականութեան տարբեր դրսեւորումներին, Թուրքիայի Հանրապետութեան եւ ոչ մի ատեան ու պետական եւ ոչ մի մարմին չի համարձակուել բեկանել 1919-1922 ժամանակահա-

տուածում այդ երկրի օրինական իշխանութան որոշմամբ ստեղծուած Ռազմական արտակարգ ատենախոսական կայացրած դատավճիռները, քանի որ չունեն դրանք բեկանելու հիմքերը, քանի որ իրենց կողմից Հայոց ցեղասպանութեան ժխտումը ոչ թէ պատմական, ոչ թէ իրական, այլ ընդամենը քաղաքական դիրքորոշման հետեւանք է:

Ճիշտ է, որ երիտթուրք պարագլուխներին դատի տալու՝ ժամանակի իշխանութեան նախաձեռնութեան գլխաւոր նպատակներից մէկը եղել է նրանց չարագործութիւններից, ինչպէս նաեւ առանց օրէնսդիր մարմնի ու կառավարութեան համաձայնութեան երկիրը պատերազմի մէջ ներքաշելու յանցագործությունից սահմանազատուելը, սակայն դա ըստ էութեան ոչինչ չի փոխում դատական այդ պրոցեսի, որքան էլ անկատար, բովանդակութիւնից: Երիտթուրքերը ծանրագոյն յանցանքներ էին գործել, հետեւաբար պետք է պատժուէին: Այս փաստը նոյնպէս օրինակելի պետք է լինէր թուրքական յաջորդ ու ներկայ իշխանութիւնների համար, որոնք, սակայն, ոչինչ չեն անում երիտթուրքերից սահմանազատուելու համար, ինչը եւս առաւել շեշտում է նրանց պատասխանատւութիւնը ցեղասպանութեան գործում:

Սոյն հատորի վերահրատարակումը իրականութիւն դարձաւ առաջին հերթին հեղինակի՝ պրոֆ. Աւետիս Փափագեանի բարեացակամ արտօնութեամբ, եւ երկրորդ՝ «Բարեպաշտ սերունդ» հիմնադրամի (նախագահ՝ պրն Բարսեղ Բեգլարեան) նիւթական հոգածութեամբ, ինչի համար վարչութիւնս իր երախտագիտությունն է յայտնում:

Վերջում հարկ ենք համարում նշել, որ ներկայ հրատարակութիւնը ամբողջութեամբ վերարտադրութիւնն է նախորդ՝ 2005 թ.ի լոսանճելեսեան հրատարակութեան, խմբագրական ու տպագրական որոշ սրբագրումներով եւ պատկերների յաւելումով:

**Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան
Հանրապետական վարչութիւն**

Երեւան, 2015 թ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՊԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՈՐԻ ՎՃԻՐՆԵՐՆ ԱՆԲԵԿԱՆԵԼԻ ԵՆ

Բ հրատարակութեան առիթով

1988 թ.ին Հայաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի Արեւելագիտութեան ինստիտուտը լոյս ընծայեց «Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի» խիստ արժեքաւոր գիրքը: Այն հրատարակութեան էր պատրաստել, օսմաներէնից հայերէն թարգմանել, ծանօթագրել եւ առաջաբան գրել վաստակաշատ թուրքագետ, օսմաներէնի հմուտ գիտակ, Օսմանեան կայսրութեան պատմութեան տարբեր հարցերին նուիրուած մի շարք հետաքրքրական եւ ուշագրաւ ուսումնասիրութիւնների ճանաչուած հեղինակ Աւետիս Փափագեանը: Դա մի անակնկալ էր, իսկական յայտնութիւն ոչ միայն հայ հասարակութեան, անգամ մասնագէտների համար: Հայ հասարակութիւնը եւ գիտական լայն շրջանակները մինչեւ պրոֆեսոր Ա. Փափագեանի կողմից դատավարութեան միութեան, այդ թում եւ միատեղ արձանագրութիւնները հրատարակելը, անտեղեակ էին, որ թուրքական սուլթան Մեհմետ 6-րդ Վահիտէտ-տիւնի հրամանով դեռեւս 1919 թ. ստեղծուել էին Ռազմական արտակարգ ատենաներ՝ դատելու համար երիտթուրքական կուսակցութեան ղեկավարներին եւ կառավարութեան նա-

խարարներին այն յանցանքների համար, որ նրանք իրագործել էին 1915 թ. հայերի նկատմամբ, որը յետագայում կոչուեց ցեղասպանություն:

Թուրքական դատարանը Թուրքիայի օրինական վեհապետի՝ սուլթանի հրովարտակի հիման վրայ, հանգամանօրէն քննարկելով երիտթուրքական պարագլուխների յանցագործությունները հայերի, ինչպէս նաեւ կայսրութեան միւս քրիստոնէայ ժողովուրդների՝ ասորիների եւ յոյների նկատմամբ, «Իբքիհատ վէ Թերաքքի» կուսակցութեան առաւել աչքի ընկնող առաջնորդներին՝ Թալաքին, Էնվերին, Ճեմալին, Նազրմին, Պեհաւետիին եւ միւսներին դատապարտեց մահուան, իսկ շատ-շատերին էլ՝ բանտարկութեան:

Այս խիստ կարեւոր հանգամանքը հիմք է տալիս նորովի մօտենալ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման հարցին:

Կարծում ենք, որ երիտթուրքերի դատաւարութեան նիւթերը եւ թուրքական դատարանի վճիռները հիմք են տալիս արտայայտելու այն տեսակէտը, որ թուրքական դատարանը եւ օրինական իշխանութիւնները միջազգային չափանիշներին լրիւ համապատասխան, մահուան եւ դատապարտել նրանց, ովքեր պատասխանատու են հայերի 1915 թ. ցեղասպանութեան համար: Իսկ դա ոչ այլ ինչ է, քան Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչում եւ դատապարտում՝ թուրքական պաշտօնական իշխանութիւնների կողմից: Յիշենք, որ այդ ժամանակ, 1919-1920 թթ., օրինական իշխանութիւնը պատկանում էր սուլթանին, եւ քեմալականները դեռեւս իշխանութիւնը չէին գրաւել: Քեմալականներն այդ ժամանակ դեռեւս ընդամենը մի շարժում էին: Հետեւաբար, պատմագիտութեան, այդ թում եւ հայ պատմագիտութեան կողմից անբացատրելի, եթէ ոչ աններելի բացթողում պէտք է համարել այն պարագան, որ անտեսելով թուրքական օրինական դատարանի օրինական որոշումը, նշում է, թէ Թուրքիան իբրեւ թէ մինչեւ օրս չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանութիւնը: Այդ տեսակէտն ենթակայ է վերանայման, քանի որ թուրքական դա-

տարանի որոշումը գալիս է փաստելու, որ թուրքական սուլթանական իշխանութիւնները 1919 թ. արդէն մէկ անգամ ճանաչել են Հայոց ցեղասպանութիւնը եւ մահուան դատապարտել կայսրութեան բոլոր առաջին դէմքերին, որոնք մօտ 10 տարի, 1908-1918 թթ., կառավարել են Օսմանեան կայսրութիւնը եւ, բնականաբար, պատասխանատու էին նրանքին եւ արտաքին քաղաքականութեան համար:

Ուստի այժմ, երբ խօսում է Թուրքիայի կառավարութեան կողմից Հայոց ցեղասպանութիւնը ճանաչելու մասին, ապա դա աւելի ճիշդ կը լինէր որակել որպէս վերաճանաչում:

Իհարկէ, մենք այնքան միամիտ չենք ակնկալելու, որ մեր տեսակէտը կարող է անվերապահօրէն ընդունուել: Եւ, այնուհանդերձ, հաւատացած ենք, որ ոչ միայն վրիպում, այլեւ կոպիտ սխալ է անտեսել վերոնշեալ դատարանի որոշումը եւ այն շրջանառութեան մէջ չդնել, երբ խօսքը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանութեանը:

Երիտթուրքերի դատաւարութիւնը եւ նրանց առաջնորդների նկատմամբ ընդունուած միանգամայն արդարացի որոշումները հիմք են տալիս իրաւագիտական առումով նորովի մօտենալ նաեւ հայ վրիժառուների գնահատականի հարցին: Հայ վրիժառուները ոչ թէ ահաբեկիչներ են, ինչպէս փորձում է ներկայացնել թուրքական կողմը, այլ արդարադատութիւնն իրականացնող նուիրեալներ: Զանի որ թուրքական իշխանութիւնները չկարողացան ի կատար ածել թուրքական դատարանի որոշումը երիտթուրքերի առաջնորդների մահապատժի վերաբերեալ, որովհետեւ վերջիններս հասցրել էին զաղտնի հեռանալ Թուրքիայից եւ ապաստան գտնել Գերմանիայում, Իտալիայում, Մալթայում, Վրաստանում կամ Միջին Ասիայում, ապա թուրքական դատարանի վերոնշեալ որոշման իրականացման ամբողջ բեռն իրենց ուսերի վրայ վերցրին ցեղասպանութեան ենթարկուած հայերը: Այսպիսին է պատմական իրողութիւնը: Եւ կարծում ենք, որ այդ հանգամանքը, այսինքն՝ Թալաքին եւ երիտթուրքական միւս դահիճներին թուրքական դատարանի կողմից մահուան

դատապարտելն իր որոշակի դերն է խաղացել Թալաաթին մահապատժի ենթարկած Սողոմոն Թեխլորեանին գերմանական դատարանի կողմից անպարտ ճանաչելու գործում:

Սոյն աշխատության առաջին հրատարակությունից յետոյ անցել է աւելի քան 15 տարի: Այդ ընթացքում լրիս սպառուեց Հայաստանի համար անմախաղէպ հանդիսացող 80 հազար օրինակ տպաքանակը: Եւ այժմ այն հնարաւոր չէ ձեռք բերել: Մինչդեռ եկել են նոր ժամանակներ, տեղի են ունեցել կարեւոր իրադարձութիւններ եւ տեղաշարժեր, կեանք է մտել նոր սերունդ, որը նոյնպէս ուզում է իմանալ Հայոց ցեղասպանութեան ամբողջական եւ իրական պատմութիւնը, նոր փուլ է սկսուել Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացում: Այս բոլոր հանգամանքներն անհրաժեշտ են դարձնում կրկին անդրադառնալ թուրքական դատավարութեանը, որի ամբողջական պատմութիւնը՝ արժեքաւոր ծանօթագրութիւններով ու մեկնաբանութիւններով, ներկայացուած է Ա. Փափազեանի աշխատութեան մէջ:

Հասարակական եւ գիտական աղ պահանջի բաւարարմանն է նպատակաւորուած պրոֆ. Աւետիս Փափազեանի «Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի» գրքի երկրորդ հրատարակութիւնը, որը, չենք կասկածում, կ'արժանանայ նոյնպիսի ուշադրութեան եւ բարձր գնահատականի, ինչպէս նախորդ՝ առաջին հրատարակութիւնը:

Նա դեռեւս իր պատմական կարեւոր դերակատարումն ունի:

Պրոֆեսոր ՆԻԿՈԼԱՅ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
Հայաստանի Գիտութիւնների
ազգային ակադեմիայի թղթակից անդամ

24 Յունիսի 2005 թ.
Լոս Անճելոս

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՐ

Բ հրատարակութեան առիթով

Լրացաւ Հայոց Մեծ եղեռնի 90-ամեայ տարելիցը: 90 տարի առաջ տեղի ունեցաւ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանութիւնը արեւմտահայութեան նկատմամբ:

Դժբախտաբար, արդի թուրքական պատմագրութիւնը, կառավարութիւնն ու պետական գործիչները դեռեւս շարունակում են հերքել եւ ուրանալ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու կոտորածները, այն կեղծ պատրուակով, որ իբր հաւաստի փաստեր չկան հայերի ցեղասպանութեան մասին:

Վերջերս «Թուրքական Պատմութեան հիմնարկ»ի տնօրէն՝ Եուսուֆ Հալաջօղլուն, կրկին անգամ անդրադառնալով հայերի ցեղասպանութեան մերժման խնդրին, պնդեց, որ այդ խնդիրը պէտք է թողնել պատմաբանների քննարկմանը եւ նոյնիսկ յայտարարեց, որ «*եթէ փաստէք, կ'ընդունենք*»:

Հայոց Մեծ եղեռնը երբեք սակարկութեան հարց չի կարող լինել: Ճշմարտութիւնը այն է, որ 20-րդ դարի սկզբին մարդկութեան դէմ ուղղուած այդ ծանրագոյն ողբերգութիւնը ապացուցուած է բազմաթիւ փաստագրական նիւթերով, այդ քում՝ հաւաստի վաւերագրերով, մամակներով, բարձրաստիճան դիւանագէտների զեկոյցներով, ականատեսների վկայութիւններով, վերապրողների յուշագրութիւններով, ան-

կողմնակալ պատմաբանների ուսումնասիրություններով, պետական բարձրաստիճան գործիչների հաստատումներով, աշխարհի մի շարք խորհրդարանների, նահանգային խորհուրդների եւ քաղաքապետարանների ընդունած բանաձեւերով եւ որոշումներով:

Այնպէս որ 1915-1923 թթ. հայերի ցեղասպանութեան պատմական ճշմարտութիւնը հաստատող այդ բոլոր փաստերը վճռականօրէն հերքում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններին եւ պետական գործիչներին, որոնք աշխատում են քողարկել եւ խեղաթիւրել 20-րդ դարի սկզբին Արեւմտեան Հայաստանում եւ առհասարակ ամբողջ Օսմանեան կայսրութիւնում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու ցեղասպանութիւնը:

Հայերի ցեղասպանութիւնը նոյնիսկ հաստատում է 1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքական կուսակցութեան ղեկավար գործիչների դատավարութեան փաստաթղթերով, որոնք առնչում են Արեւմտահայութեան զանգուածային տեղահանութեան եւ ջարդերի հետ:

Այդ դատավարութեան արձանագրութիւններում բերուած փաստերն ու վկայութիւնները լիովին հաւաստի են եւ անվիճելի: Տարօրինակ է, որ այդ դատավարութեան նիւթերը առ այսօր գաղտնի են պահուած թուրք հասարակութիւնից: Ինչո՞ւ, որովհետեւ այնտեղ փաստարկներով ցոյց է տրուած իրականութիւնը: Դատավարութեան ընթացքում, արեւմտահայութեան կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացոյցները՝ ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, հրամանները, ինչպէս նաեւ ականատեսների վկայութիւնները, լիովին բացայայտում են, որ կոտորածները կանխամտածուած բնոյթ են ունեցել, կազմակերպուել են երիտթուրքերի կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից եւ անմիջականօրէն իրականացուել «Յատուկ կազմակերպութեան» (Թեշքիլաթ-ը մահուտէ) բանտերից ազատած արիւնարբու հրոսակների կողմից:

Վերոյիշեալ դատավարութեան արձանագրութիւններն ու որոշումները շատ քիչ տպաքանակով հրատարակուել են այդ օրերին թուրքական պաշտօնական «Թաքվիւմ-ի Վեքալի» թերթի յաւելումներում (արաբատառ):

Որպէս օսմանագէտ-պատմաբան, այս նիւթերի թարգմանութիւնը, առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով առաջին անգամ լինելով հրատարակեցինք 1988 թ. Երեսանում ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի գիտական խորհուրդի որոշմամբ: Բնականաբար այն լայն արձագանգ գտաւ Հայաստանում եւ Սփիւռքում, յատկապէս պատմաբանների եւ այլ մասնագէտների կողմից:

Գիրքը 1988 թ. լոյս տեսաւ 80 հազար տպաքանակով եւ կարճ ժամանակում սպառուեց, քանի որ առաջին անգամ հրատարակուող փաստաթղթերը մեծ հետաքրքրութիւն էին առաջացրել ընթերցողների եւ մասնագէտների շրջանակում: Այն թարգմանուեց անգլերէն եւ արաբերէն լեզուներով: Անգլերէնը լոյս տեսաւ 1990 թ. Լոս Անճելեսում իրաւաբան Վարդէս Եղիայեանի նախաձեռնութեամբ: Թարգմանիչն է Լեւոն Ֆերմանեանը: Արաբերէնը հրատարակուեց 1992 թ. Հալէպում՝ Ռոպերթ Ճեպեճեանի նախաձեռնութեամբ: Թարգմանիչն է Ալեքսանդր Զեշիշեանը:

Երախտագիտութեամբ պիտի նշենք, որ տուեալ ժամանակ այդ փաստաթղթերը Հայաստանի կենտրոնական պատմութեան արխիւին էր յանձնել ֆրանսահայ հասարակական գործիչ Կարպիս (Ռոժէ) Ջրբաշեանը:

Հեղինակը յայտնում է իր խորին շնորհակալութիւնը «Նոր Հայաստան» թերթի խմբագիր պրն. Վահան Վահանեանին, որ Մեծ եղեռնի 90-ամեայ տարելիցի առթիւ սիրայօժար յանձն առաւ վերահրատարակել մեր այս աշխատասիրութիւնը:

ՀԵՂԻՆԱԿ
2005թ., Լոս Անճելես

ներին, ծերերին ու երեխաներին: Նրանց, ովքեր ընդունում էին մահմեդականություն, ժամանակաւորապէս դուրս էին հանում քարաւաններից, իսկ միւսներին խմբերով, ժամտարմների հսկողութեան ներքոյ ուղարկում էին նախատեսուած ճանապարհներով ⁽²⁾: Այնուհետեւ այդ անգէն ու անպաշտպան քարաւանները մարդկանց տեսողութիւնից հեռու, ամայի վայրերում ենթարկում էին հայերի բնաջնջման նպատակով ստեղծուած «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի (Յատուկ կազմակերպութիւն), հրոսակախմբերի յարձակմանը: Իսկ հրաշքով ազատուածները, քաղցից եւ ծարաւից ծայրաստիճան հիւծուած եւ ոսկրացած ուրուականների նման յայտնուում էին Միջագետքի եւ Սիրիայի անապատներում»:

Արեւմտահայութեան զանգուածային բռնազաղթի ու զազանային կոտորածների լուրը շուտով տարածուեց ամբողջ աշխարհով մէկ՝ ամէնուրեք առաջացնելով բուռն զայրոյթ ու բողոք: Առաջագէտ մարդկութեան ներկայացուցիչները, առանձին կազմակերպութիւններ, դատաւարտում էին երիտթուրքերի գործադրած բարբարոսային ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը եւ պահանջում՝ անյապաղ դադարեցնել այն, տարագրուած հայերին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: 1915 թ. Մայիսի 24-ին, Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի կառավարութիւնները համատեղ նախազգուշացրին Բարձրագոյն Դռանը, յայտարարելով հետեւեալը.

«Ամբողջ վերջին ամսուայ ընթացքում, Հայաստանի մէջ տեղի են ունենում հայերի կոտորածներ՝ քրդերի ու թուրքերի կողմից, Օսմանեան իշխանութիւնների բացայայտ թողութեամբ, իսկ յաճախ էլ ուղղակի համագործակցութեամբ: Նոր տոմարով՝ Ապրիլի կէսերին, հայկական կոտորածներ

են տեղի ունեցել Էրզրումում, Դերջանում, Պիքլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջէթումում եւ ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակայ հարիւրաւոր գիւղերի բնակիչներ մոթթուել են մինչեւ վերջին մարդը: Բուն Վանում, հայկական թաղը պաշարման մէջ են առել քրդերը: Միւսնոյն ժամանակ, Կոստանդնուպոլսի թուրքական կառավարութիւնը ձերբակալում եւ աներեւակայելի ճնշումների է ենթարկում հայ ազգաբնակչութեանը: Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ Թուրքիայի կատարած այս նոր յանցագործութիւնները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի դաշնակից կառավարութիւնները այսու հրապարակաւ յայտարարում են Բարձրագոյն Դռանը, որ իրենք այդ յանցագործութիւնների համար անձնական պատասխանատուութիւնը դնում են թուրքական կառավարութեան բոլոր անդամների, ինչպէս նաեւ նրա՝ տեղական այն իշխանութիւնների վրայ, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին» ⁽³⁾:

Երիտթուրքերի կառավարութիւնը, սակայն, անողոք դաժանութեամբ շարունակեց իրականացնել իր որդեգրած քաղաքականութիւնը, որի զոհը դարձան աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայեր:

Արեւմտահայութեան բնաջնջման ծրագիրը խարսխուած էր նախորդ ժամանակներում սուլթանական Թուրքիայի գործադրած ջարդարարական քաղաքականութեան վրայ: 1878 թ. Պեւլինի վեհաժողովից յետոյ, երբ Հայկական հարցը միջազգային բնոյթ ընդունեց, սուլթանական կառավարութեան ազգային ու կրօնական հալածանքները, կեանքի ու գոյքի անապահովութիւնը, հարկային ծանր լուծն ու գաւառային պաշտօնեաների չարաշահումներն աւելի մեծ չափերի հասան: «Խիստ հս-

կողմից տակ առնուեցին հայ պաշտօնեաները եւ հայկական հրատարակութիւնները: Այդ պահից սովորական երեւոյթ դարձաւ արքայը: Կուսակալների կողմից քննութեան առնուեցին հայոց եկեղեցիների եւ դպրոցների մասին տրուած հրովարտակները: Վերջին տարիների ընթացքում, փակուեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացուել էին ոչ թէ հրովարտակով, այլ միայն կառավարութեան թոյլտուութեամբ: Խստութիւններ ու բռնութիւններ գործադրուեցին նաեւ հարկերի գանձման հարցում»⁽⁴⁾, – գրում է թուրք գործիչ Օսման Նուրին: Հրահանգ տրուեց մամուլի գրաքննչական վարչութեանը՝ արգելել «Հայաստան» բառի, Հայ ժողովրդի պատմութեանը եւ աշխարհագրութեանը վերաբերող անունների յիշատակումը⁽⁵⁾:

Այդ նոյն թուականին, Օսմանեան կայսրութեան մեծ վեզիր, Հայաստանի Քեամիլ փաշան, ցինկիաբար յայտարարում էր. «Հայ ազգը վերացնելու, ամիստ եւ անճեւտ ընելու ենք: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար, բան չի պակսիլ մեզ. ամէն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, չերքէզ, կուսակալ, դատաւոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապէս ամենայն ինչ, կրօնական պատերազմ կը հրապարակենք եւ դիւրին պատերազմ՝ այնպիսի ազգի մը դէմ, որ ոչ զէնք ունի, ոչ զինուորութիւն եւ ոչ պաշտպան, երբ ընդհակառակն, մենք զէնք էլ ունինք, զինուորութիւն էլ, աշխարհիս ամենամեծ տէրութիւններէն մէկը (Անգլիան- Ա.Փ.) եւ ամենէն հարուստը մեզ զինակից է եւ մեր Ասիական աշխարհքին երաշխատու: Եւ եթէ այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի եւ քրիստոնէայ Եւրոպա կրօնակից մը փնտռէ եւ չի գտնէ տաճկական Ասիոյ մէջ, կը թողու զմեզ հանգիստ եւ այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով եւ բարեկարգութեամբ»⁽⁶⁾: Քեամիլ փաշայի այս նենդ

մտայղացումը իրօք որ դարձաւ արեւմտահայութեան բնաջնջման հարցում թուրքական պետական քաղաքականութեան առանցքը:

1890-ական թուականներին, Ապտուլ Համիտի նախաձեռնութեամբ կազմակերպուեցին Հիմնականում քրդերից կազմուած «Համիտիէ» անկանոն զօրագնդերը, որոնց գլխաւոր նպատակներից մէկն էր Հալածել ու կոտորել Հայ բնակչութեանը: Քաղաքային եւ գինուորական իշխանութիւնների տուած Հրահանգներով, այս գնդերը յարձակուում էին գիւղերի վրայ: Գիւղերն այրւում էին, ժողովուրդը կոտորւում էր⁽⁷⁾:

1894-1896 թթ. Սասունում եւ յարակից Հայաբնակ նահանգներում, ինչպէս նաեւ Ստամպուլում, տեղի ունեցան սոսկալի կոտորածներ, որոնք նոյնիսկ թուրք գործիչներ՝ Օսման Նուրիի եւ Սատրկ Շահիտի կողմից բնութագրուեցին որպէս «ահարկու եղեռն մարդկութեան դէմ»⁽⁸⁾:

Հայերին զանգուածաբար բնաջնջելով եւ նրանց թիւը արհեստականօրէն նուազեցնելով, թուրքական կառավարութիւնը ձգտում էր ազատուել Պեոլիսի դաշնագրի 61-րդ յօդուածից, եւ ընդհանրապէս բարենորոգումների պարտադրուած ծրագրերից:

Մինչեւ Համիտեան բռնապետութեան տապալումը, երիտթուրքերը աշխատում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ներշնչել այն միտքը, որ 1876 թ. սահմանադրութեան վերահաստատումով կը վերանայ ազգային խտրականութիւնը, եւ բոլոր հպատակները հաւասար կը լինեն օրէնքի առջեւ: Մինչդեռ, 1909 թ. իշխանութեան գլուխ անցնելուց յետոյ, երիտթուրքերը ոչ միայն մոռացան իրենց տուած խոստումները, այլեւ ժողովուրդների ազգային-ա-

զատագրական շարժման նկատմամբ տրամադրուեցին բացայայտ թշնամանքով:

Երիտթուրքական գաղափարախօսները ամէն կերպ փորձում էին միաձուլել Օսմանեան կայսրութեան ոչ մահմետական ժողովուրդներին մէկ «օսմանեան ազգութեան» մէջ, որը իրականում զրկում էր ոչ-թուրք ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրաւունքից: Երիտթուրքերի ղեկավարները հետեւողականօրէն ջատագովում էին «Օսմանիզմի» գաղափարախօսութիւնը, այն է, որ Օսմանեան կայսրութիւնում, բացի օսմանեան ազգից, ուրիշ ազգութիւններ չկան, կայսրութիւնում մէկ ազգ կայ՝ օսմանցի ազգը: Ծելլալ Նուրին հպատակ ժողովուրդներից բացայայտօրէն պահանջում էր հաշտուել իրենց իրաւագուրկ վիճակի հետ եւ հրաժարուել ազգային ինքնորոշման ձգտումներից. հայերը, արաբները, քրտերը, ալբանացիները չպէտք է պայքարէին իրենց ազատագրութեան համար, քանի որ կայսրութիւնում տիրապետող կարգերը առաջաւոր ու իտէպական են: Նա ամէն կերպ գովաբանում էր իսլամը, մատնանշելով, որ այն միաժամանակ բարոյական օրէնագիրք ու կառավարման ձեւ է ⁽⁹⁾:

Իրականում, կայսրութիւնում «իսկական» քաղաքացի կարող էին ճանաչուել թուրքերը, եւ նրանք՝ ովքեր հաւատափոխ կը լինէին, կը մոռանային սեփական լեզուն եւ կը ձուլուէին թուրքերի հետ: Դեռեւ 1910 թ. Սալոնիկում կայացած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան տեղական կոմիտէի գաղտնի նիստում Թալաթը յայտարարել է. «Դուք գիտէք, որ սահմանադրութեամբ մահմետականների եւ քրիստոնեաների հաւասարու-

թիւն է հաստատուել, բայց դուք բոլորդ միասին եւ ամէն մէկդ առանձին՝ գիտէք եւ զգում էք նաեւ, որ դա անիրականալի գաղափար է: Շարիաթը, մեր անցեալի ամբողջ պատմութիւնը, հարիւր հազարաւոր մահմետականների զգացմունքները եւ նոյնիսկ իրենց՝ քրիստոնեաների զգացումը, որոնք յամառօրէն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամէն մի փորձի դէմ, անյադրահարելի պատմել են իսկական հաւասարութեան համար: Ուստի հաւասարութեան մասին խօսք անգամ չի կարող լինել մինչեւ այն ժամանակ, քանի դեռ մենք յաջողութեամբ չենք պսակել կայսրութեան օսմանականացման մեր նպատակը» ⁽¹⁰⁾:

Երիտթուրքերի կուսակցութեան գլխաւոր զէնքերից էր նաեւ պանթուրքիզմը, որն աշխուժացաւ յատկապէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ծելլալ Նուրին, Զիա Գօքալփը, Փուադ Քէօփրիւլին եւ Երիտթուրքական այլ գործիչներ ամէն կերպ փորձում էին պանթուրքիզմն օգտագործել թուրքալեզու ժողովուրդների վրայ իրենց ազդեցութիւնը տարածելու համար: Պանթուրքիզմը միաժամանակ Օսմանեան կայսրութեան քրիստոնեայ ժողովուրդներին բռնի ուժացնելու խնդրում երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականութեան մի նոր ուղղութիւն էր ⁽¹¹⁾: Այսպիսով, երիտթուրքերը ամբողջապէս որդեգրեցին Ապտուլ Համիտի արիւնարբու քաղաքականութիւնը՝ իրենց ղաթանութեամբ գերազանցելով նրան: Կայսրութիւնում ազգային հարցը լուծելու համար, նրանք ընտրեցին ազգերին ոչնչացնելու ճանապարհը: Նրանց այս յանցաւոր մտայղացման առաջին դրսեւորումը եղաւ 1909 թուականին Ատանայում եւ Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում հայերի կոտորածը:

Արեւմտահայութիւնը ամենադժւան Հալածանքների եւ ֆիզիկական ոչնչացման ենթարկուեց յատկապէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կառավարութեան գործադրած նենգ եւ բարբարոսական քաղաքականութեան հետեւանքով:

Արեւմտահայութեան զանգուածային կոտորածների նախաշեմին տեղի ունեցած Կ. Պոլսի (Ստամպուլ) առաջին մահասարսուռ դէպքերի ժամանակակից Ա. Ալպոյաճեանը գրում է. «Առաջին ազդանշանը ու անդրանիկ սարսափը, որ Կ. Պոլսի բնակչութիւնը անակնկալի մը առջեւ կը դնէր, 1915 Ապրիլ 11 (24)-ի ձերբակալութիւնները եղան: Մէկ գիշերուան մէջ, Կ. Պոլսոյ մտատրական դասակարգին ամենէն կարկառուն դէմքերը եւ ժողովուրդին ամէն դասակարգերէն 250 հոգիի չափ անձեր ձերբակալուեցան եւ Չանկըրը եւ Այաշ տարագրուեցան» (12):

Փաստերը վկայում են, որ տեղահանուեց ու աքսորուեց ճակատամերձ գօտիներից ընդհանրապէս շատ հեռու գտնուող շրջանների, գիւղերի եւ քաղաքների հայ բնակչութիւնը: Այս մասին թուրք պաշտօնեայ Նայիմ պէշի յուշագրութեան մէջ կարդում ենք. «Եփրատի ափերն արտաքսուածները ոչ միայն Ստամպուլի շրջակայքից էին, այլեւ՝ Ռոտոստոյից, Նիկոմեդիայից, Պարտիզակից, Ատաբազարից, Ճիզրէից (Ճեզիրէ), Գոնիայից, մի խօսքով, նրանք Կեսարիայի եւ Անատոլիայի երկաթգծի երկարութեամբ ընկած տարածքից արքտրուած հայերն էին: Այս նոր տարագրումը ընդհանուր զարմանքի առիթ տուեց: Անհասկանալի էր, թէ ինչո՞ւ մարդկանց քշում են Տէր-Զօրի ուղղութեամբ: Սակայն անհանգստանալու համար առաւել էական պատճառներ կային: Ռաս-ուլ-Այնում եւ այլուր տեղի ունե-

ցած կոտորածները տարածուեցին նաեւ Մեսքենէում: Մի քանի տարի շարունակաբար կատարուող կոտորածները գաղտնի չմնացին նաեւ խուլ անապատում: ...Կառավարութեան նպատակը ամբողջ հայերի ոչնչացումն էր: Նրանք իրաւունք չունէին այլեւս գոյատեւելու» (13):

Որ տեղահանութիւնն ու կոտորածը կատարւում էին կանխամտածուած ծրագրով, հաստատւում է նաեւ Մեւլան Զատէ Ռիֆաթի բերած փաստարկներով. «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը որոշում կայացրեց՝ ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով սպաննել եւ ոչնչացնել հայերին: Այս հրամանը իրականացնելու համար, նախագահութիւնը ստեղծեց Պեհաւետիմ Շաքիր, Դոկտ. Նազըմ եւ Հանրակրթական նախարար՝ Շիքրի պէյերից կազմուած մի յանձնաժողով՝ տալով «Երեքի գործադիր կոմիտէ» անուանումը: Այս երեքի գործադիր կոմիտէն «Թէշքիլաթ-ը մահսուսէ» անուան տակ սկսեց բանտերից հաւաքագրել քրեական յանցագործներին եւ ստեղծել չեթների հրոսակներ: «Թէշքիլաթ-ը մահսուսէ» պիտակի տակ ստեղծուած այս չեթների կատարած յանցագործութիւններն ու բռնութիւնները, արատաւորելով թուրք ժողովուրդին աշխարհի հասարակայնութեան առջեւ, արիւնալի եւ բարբարոսական էջեր արձանագրեցին նրա պատմութեան մէջ» (14):

Գերմանիան եւս յանցաւոր է հայկական ջարդերի համար: 1915 թ. Յուլիսի 4-ին, թուրքական կառավարութեան ուղղուած գաղտնի գրութեամբ, Գերմանիան լիովին հաւանութիւն է տուել եւ պաշտպանել երիտթուրքերի հայաջինջ ծրագիրը: Գերմանական հիւպատոսները խրախուսել, իսկ գերմանացի սպաները մասնակցել են երիտթուրքերի վայրագութիւններին (15): Այդ օրերին բո-

ղութի բուռն ցատումով հանդէս եկած միջազգային բա-
նուորական շարժման ականաւոր գործիչ՝ Կարլ Լիբկներխ-
տը, անարգանքի սիւնին դամբելով Գերմանիայի իմպե-
րիալիստական կառավարութեան դաւադիր գործողու-
թիւնները, նկատում է. «Թուրքական կառավարութիւնը
կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամ-
բողջ աշխարհն այդ գիտէ եւ ամբողջ աշխարհն այդ ոճրա-
գործութեան համար յանցատու է համարում նաեւ Գերմա-
նիային, չէ՞ որ Կոստանդնուպոլսում թուրքական կառավա-
րութեանը ղեկավարում են գերմանական սպաները: Ո՛չ մի
բան չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետեւ գերմանա-
կան մամուլի բերանի մէջ դրուած է գելանարակ» (16):

Տեղահանութեան եւ կոտորածի ընթացքում գործի է
դրուել նաեւ Հայերին մահմետականացնելու քաղաքակա-
նութիւնը: Այդ քայլը ջատագովել է երիտթուրքական
հանրայայտ կին գործիչ՝ Հայիտէ Էտիպը, չնայած աշխա-
տել է ցոյց տալ, որ ինքը դէմ է եղել երեխաներին մահմե-
տականացնելու ծրագրին (17): Մինչդեռ նրա ժամանակա-
կիցների վկայութիւններից յայտնի է դառնում, որ Հայի-
տէ Էտիպը եւս, «Հայ որբերին հաւաքելով, մահմետակա-
նացնում էր եւ դաստիարակում՝ որբանոցներում որպէս
թուրքերի» (18):

Քրիստոնեայ երեխաներին մահմետականացնելով
թուրքացնելը նոր երեւոյթ չէր, գալիս էր դեռեւս միջնա-
դարից:

Տեղահանութեան եւ կոտորածների ընթացքում թուր-
քերն աշխատել են մահմետականացնել յատկապէս Սի-
րիա տարագրուած հայերին: Ահա թէ ինչ է գրում այդ
մասին Յալիհ Ռեֆքը Աթայը. «Չերքէզների, քրտերի եւ

միւսների նման հայերի արտաքսումը դէպի Սիրիայի խոր-
քերը նօսրացնելու էր արաբներով խիտ բնակեցուած վայրե-
րը: Նոյնիսկ մի յանձնաժողով կազմուեց, որպէսզի հայերին
ե՛ւ տուն ե՛ւ հող տրամադրուի՝ մահմետական դառնալու
պայմանով» (19):

Տեղահանելով հայերին, թուրքական իշխանութիւնները
նաեւ կեղծ բարբաջանքներով ջանում էին հաւաստիաց-
նել, թէ իբր նրանց թողած հողային ունեցուածքն ու գոյ-
քը պահպանուելու են պետութեան կողմից եւ պատերազ-
մի աւարտից յետոյ կրկին վերադարձուելու են: Այս կա-
պակցութեամբ թուրքական կառավարութիւնը հայերի
ունեցուածքի բացայայտ կողոպուտն ու թալանը աշխա-
տեց «օրինականացնել» մի շարք օրէնքներով, որոնք
բնաւ չգործադրուեցին (20): «Այսպէս, ժողովուրդին բոլոր
շարժական ստացուածքը կը փշանար կամ լաւ եւս է ըսել՝
թուրքերու ձեռքը կ'անցնէր, կառավարութիւնը ոչ մէկ տեղ
հոգածու չգտնուեցաւ այդ գոյքերը հաւաքելու կամ դրամի
վերածելու» (21), – վկայում է Զաւէն պատրիարքը:

Կ. Պոլսում ամերիկեան դեսպան Մորգենթաուն, այս
փաստի մասին վկայում է. «Հազիւ թէ նախկին սեփակա-
նատէրերը հեռանային գիւղէն՝ մահմետական մուհաճիր-
ներ- Թուրքիոյ այլ կողմերէն գաղթողներ կը փոխադրուէին
հայկական բնակավայրերէն ներս: Նոյնպէս հայերուն բոլոր
արժէքատու առարկաները- դրամ, մատանիներ, ժամացոյց-
ներ եւ գոհարեղէններ- կը տարուէին ոստիկանատուներ «ա-
պահով պահուելու համար» մինչեւ հայերուն վերադարձը, եւ
ապա կը բաժնուէին թուրքերուն» (22):

Առկայ են բազմաթիւ հեռագրեր, հրահանգներ, առան-
ձին կարգադրութիւններ, առաքուած՝ երիտթուրքերի

կառավարութեան կողմից, որոնք լիովին բացայայտում են հայութեան ունեցուածքը կուլ տալու ծրագիրը ⁽²³⁾:

Հ.Գ. Ինճիկեանի հաշտումներով, կողոպտուի ու ոչնչացման են ենթարկուել 66 քաղաքների ու 2,500 գիւղերի հայ ու քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը, կողոպտուել ու քանդուել են աւելի քան 2,000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1,500 դպրոցներ եւ վարժարաններ: Ազգային յատուկ յանձնախումբի տուեալներով, Օսմանեան կայսրութիւնում միայն հայ ժողովրդին հասցուած նիւթական վնասը 1919 թ. կուրսով կազմել է մօտ 15 մլրդ. ֆրանկ ⁽²⁴⁾:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի աւարտից յետո, համաշխարհային հասարակութիւնը պահանջում էր պատասխանատուութեան ենթարկել արեւմտահայութեան սպանող կազմակերպող թուրք ոճրագործներին: Այդպիսի պահանջով հանդէս եկան նշանաւոր արեւելագէտներ՝ ֆրանսիացի Հնագէտ-պատմաբան՝ Ժակ տը Մորգանը, գերմանացի հայագէտ՝ Եոզէֆ Մակուարտը: Դատապարտող սուր յօդուածներով եւ աշխատութիւններով բողոքի ձայն բարձրացրին տարբեր ազգութիւնների քաղաքական, գիտութեան եւ մշակութային ականաւոր գործիչներ՝ Եոհաննէս Լեփսիուսը, Արմին Վեգները, Մարտին Նիբելէն, Անթուան Մեյէն, Ֆրետերիկ Մակլերը, Ռընէ Պինոնը, Վիկտոր Պերարը, Առնոլտ Թոյնպին, Վալերի Պրիւտովը, Եուրի Վեսելովսկին, Անտրէյ Մանտելշտամը, Հենրի Մորգենթաւուն, Հերպերտ Ատամս Կիբբոնսը եւ շատ ուրիշներ:

Հանդէս գալով Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատում 1918 թ. Նոյեմբերի 12-ին, Ռայթը անգլիական կառավարութիւնից պահանջել է, որ դաշնակիցների ներկա-

յացուցիչները Թուրքիայի հետ խաղաղութեան պայմանները քննարկելիս, յատուկ կանգ առնեն հայկական կոտորածների յանցագործներին պատժելու հարցի վրայ ⁽²⁵⁾:

Թուրք գործիչների եւ պաշտօնեաների մէջ եւս գտնուել են առանձին մարդիկ, որոնք ոչ միայն կողմնակից չեն եղել հայերին կոտորելու հրէշային ծրագրի իրականացմանը, նոյնպէս ու ատելութեամբ են վերաբերուել տեղի ունեցող վայրագութիւններին, հրաժարուել են կատարելու կենտրոնական կառավարութեան՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի գաղտնի հրամանները՝ հայ ժողովրդին տեղահանելու եւ կոտորելու հարցում (այդպիսիները անմիջապէս հեռացուել են պաշտօնից, պատասխանատուութեան ենթարկուել եւ նոյնիսկ ներքին կարգով դատապարտուել մահուան), այլեւ յետագայում ակտիւ գործունէութիւն են ծաւալել կազմակերպելու յանցագործների դատապարտութիւնը:

1919 թուականին, մեծ վեգիր Տամատ Ֆերիտ փաշան դատապարտել է երիտթուրքերի կառավարութեան գործադրած յանցագործ ծրագիրը, գտնելով, որ հայերի կոտորածները ծնունդ չեն եղել ցեղային բախումների եւ կամ կրօնական մոլեռանդութեան: «Ես իմ առջեւ նպատակ եմ դնում փաստերը ձեռքիս ցոյց տալ ամբողջ աշխարհին, թէ ո՞ւմ վրայ է ընկնում իսկական պատասխանատուութիւնը այդ սարսափելի յանցագործութիւնների համար» ⁽²⁶⁾, յայտարարել է նա:

Տեղի տալով բողոքի այս ուժեղ հոսանքին եւ ձգտելով սահմանադատուել երիտթուրքերի վարկաբեկուած վարչակարգից, 1918 թ. Նոյեմբերին, Թէվֆիկ փաշայի գլխա-

ւորութեամբ, երիտթուրքերի կուսակցութեան անդամներից զերծ կազմուած նոր դահլիճը որոշում է կայացնում՝ Օսմանեան կայսրութիւնը առաջին համաշխարհային պատերազմի մէջ ներքաշելու եւ հայերի տեղահանութիւնն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատուութեան ենթարկել երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարներին, ինչպէս նաեւ՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներին: Այնուհետեւ, 1918 թ. Դեկտեմբերի 16-ի որոշումով ⁽²⁷⁾ կազմուած են հարցաքննիչ յանձնախմբեր (գլխաւոր նախագահն էր Անգարայի նախկին վալի՝ Մազհար պէյը), որոնք սկսում են հաւաքել արեւմտահայութեան կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացոյցներ՝ ծածկագրեր, հեռագրեր, պաշտօնական գրութիւններ, հրահանգներ եւ հրամաններ, ինչպէս նաեւ ականատեսների վկայութիւններ: Օսմանեան կայսրութեան նահանգները բաժանուած են 10 դատաքննչական շրջանների, իւրաքանչիւր շրջանի համար նշանակուած են դատախազներ, հարցաքննիչ դատաւորներ եւ քարտուղարներ: Միեւնոյն ժամանակ, մամուլը լայն աշխատանք է ծաւալում յանցագործներին բացայայտելու եւ դատաքննութեան յանձնելու կապակցութեամբ ⁽²⁸⁾:

Ձերբակալուած են երիտթուրքական մի շարք նախարարներ ու կուսակցութեան ղեկավարներ, շրջանային պատասխանատու քարտուղարներ, լիազօրներ, կուսակալներ, զինուորականներ եւ այլ պաշտօնատար անձինք: Սակայն հայկական կոտորածների անմիջական մտայղացողներն ու կազմակերպիչները հասցրել էին դիմել փախուստի՝ ասպատան գտնելով Գերմանիայում:

1919 թուականի Յունուարի 8-ին, Կ. Պոլսում կազմուած են Առաջին, Երկրորդ եւ Երրորդ ռազմական արտակարգ ատեաններ: Օրէնքը յանցագործներին թէեւ նախատեսում էր դատել ոճրի գործադրուած վայրում, սակայն 1919 թ. Փետրուարի 5-ին, Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատեանը Եռզլաթի տեղահանութեան եւ կոտորածի յանցագործութիւնների դատավարութեան առաջին իր նիստում յատուկ որոշում է կայացնում մեղադրեալներին Կ. Պոլսում դատելու մասին ⁽²⁹⁾:

1919 թուականի Մարտի 8-ին, սուլթան Մեհմետ 6-րդ Վահիտէտտինի (1918-1922) յատուկ հրամանագրով, երիտթուրքական կուսակցական պարագլուխներն ու նախարարները յանձնուած են Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատեանի քննութեանը ⁽³⁰⁾:

Երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարների եւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների դատավարութիւնը սկսւում է 1919 թ. Ապրիլի 28-ին Կ. Պոլսում եւ ընդհատումներով տեւում մինչեւ Յունիսի 26-ը: Մայիս ամսին տեղի ունեցած 6 նիստերի ⁽³¹⁾ ընթացքում, հիմնականում հարցաքննութեան են ենթարկուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամները, մեծ վեզիր Սայիտ Հալիմ փաշան եւ մի քանի նախարարներ: Սակայն Մայիսի 28-ին, անգլիական հրամանատարութեան կողմից 77 հոգի բանտից աքսորւում են Մալթա կղզի եւ ընդհատուած է դատաքննութիւնը: Յունիս ամսին մեղադրական նոր ապացույցների հիման վրայ շարունակուած է դատաքննութիւնը: Յունիսեան դատաքննութեան 7 նիստերում, լսւում են պետա-

կան պաշտօնական անձանց՝ Փոստի եւ հեռագրատան նախարար Հիւսէյն Հաշիմ պէյի, սենատի նախագահ Ռիֆաթ պէյի, նաեւ երկրի հոգեւոր առաջնորդներ (Շէյխ-ուլ-իսլամներ), Էսատ, Հայրի եւ Մուսա Քեազիմ էֆենտի-ների դատաքննութիւնը: Դատավճիռը կայացոււմ է 1919 թ. Յուլիսի 5-ին:

Այս դատաքննութիւնների ընթացքում, հեռակայ կարգով մեղադրոււմ են 11, եւ դատավարութեան ներկայ 20 կուսակցական պետական բարձրաստիճան գործիչներ:

Հեռակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալներն էին՝
1- Թալաթ փաշա- Ներքին գործերի նախարար, մեծ վեգիր (1917-1918 թթ.):

2- Էնվեր փաշա- Ռազմական նախարար:

3- Ծեմալ փաշա- Ծովային նախարար:

4- Պէհաէտտին Շաքիր պէյ- Երիտթուրքական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ, «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի նախագահ:

5- Դոկտ. Նազըմ պէյ- Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ, Հանրակրթական նախարար, «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի անդամ:

6- Զաւիտ պէյ- Ֆինանսների նախարար:

7- Սուլէյման Էլպիստանի պէյ- Հողագործութեան եւ առեւտրի նախարար (1915-1917 թթ.):

8- Մուստաֆա Շերեֆ պէյ- Հողագործութեան եւ առեւտրի նախարար (1917-1918 թթ.):

9- Օսկան էֆենտի- Փոստի եւ հեռագրատան նախարար (1914-1917 թթ.):

10- Դոկտ. Ռուզուհի էֆենտի- Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

11- Ազիզ էֆենտի- Հասարակական անվտանգութեան նախարար, «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի անդամ:

Դատարանում ներկայ գտնուող մեղադրեալներ՝

1- Սայիտ Հալիմ փաշա- Մեծ վեգիր (1913-1916 թթ.):

2- Միտհատ Շուքրի պէյ- Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի գլխաւոր քարտուղար:

3- Ահմետ Զեւատ պէյ- Կ. Պոլսի կայազօրի հրամանատար, «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի անդամ:

4- Աթիֆ պէյ- Անգարայի պատգամաւոր, «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի անդամ:

5- Զիա Գօքալպի- Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի անդամ:

6- Քիւչուկ Թալաթ պէյ- Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

7- Ռիզա պէյ- Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի անդամ:

8- Իպրահիմ պէյ- Մէճլիսի նախագահ:

9- Հայրի էֆենտի- Շէյխ-ուլ-իսլամ:

10- Մուսա Քեազիմ էֆենտի- Շէյխ-ուլ-իսլամ:

11- Խալիլ էֆենտի- Արդարադատութեան եւ Արտաքին գործերի նախարար, «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի անդամ:

12- Ահմետ Նեսիմի պէյ- Արտաքին գործերի նախարար (1917-1918 թթ.):

13- Իսմայիլ Զանփուլատ պէյ- Ներքին գործերի նախարար (1915-1917 թթ.):

14- Ապպաս Հալիմ փաշա- Հասարակական աշխատանքների նախարար (1915-1917 թթ.):

15- Ալի Միւնիֆ պէյ- Հասարակական աշխատանքների նախարար (1917-1918 թթ.):

16- Շիրքերի պէջ- Հանրակրթական նախարար, «Թեքթի-լաթ-ը մահսուսէ»-ի անդամ:

17- Քեմալ պէջ- Պարենաւորման նախարար, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

18- Հիւսէյն Հաշիմ պէջ- Փոստի եւ հեռագրատան նախարար (1917-1918 թթ.):

19- Ռիֆաթ պէջ- Սենատի նախագահ:

20- Մեհմետ Էսատ էֆենտի- Շէյխ-ուլ-իսլամ:

Ըստ դատաքննութեան կարգի, յանձնաժողովի նախագահ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշան առաջին հերթին հաստատում է մեղադրեալների ինքնութիւնը, ինչպէս նաեւ նրանց դատապաշտպանների առկայութեան հարցը: Միեւնոյն ժամանակ յայտարարում է, որ ռազմական արտակարգ ատեաններում մեղադրեալների պաշտպանութեան համար օրէնքը չի նախատեսում դատավարութեան ընթացքում դատապաշտպանների ներկայութիւնը: Դատական քարտուղար Շեֆիկ պէյը ընթերցում է մեղադրական եզրակացութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ քրէական օրէնագրքի 372-րդ յօդուածի հիման վրայ տրւում է գլխաւոր դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի փաշայի հաւանութիւնը բացականերին հեռակայ կարգով դատելու մասին: Մուստաֆա Նազմի փաշան, նկատի ունենալով նաեւ թէ՛ դատասկզբում եւ թէ՛ ընթացքում դատապաշտպանների առարկութիւններն այն մասին, «որ նախարարների եւ այլ պետական բարձր պաշտօնեաների հետ առնչուող դատական հարցերը քննարկման են ենթակայ ոչ թէ՛ ռազմական արտակարգ ատեանում, այլ գերագոյն դատարանում», իր ելոյթում նշում է, որ մեղադ-

րական եզրակացութեան մէջ թուարկուած յանցագործութիւնները կատարուել են ոչ թէ՛ կառավարութեան անունից, այլ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի որոշումներից ելնելով:

Առաջին եւ յաջորդ մեղադրական եզրակացութիւններում բերուած փաստաթղթերը՝ ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, վկայում են, որ արեւմտահայութեան տեղահանութիւններն ու կոտորածները ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չեն եղել, սահմանափակ կամ տեղական բնոյթ չեն կրել, այլ եղել են կանխամտածուած եւ իրականացուել են բացարձակապէս կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, յատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու գաղտնի հրամաններով: Մեղադրական եզրակացութիւններում եւ դատական նիստերի ընթացքում հիմնական շեշտը դրւում է արեւմտահայութեան կոտորածի վրայ:

Կովկասեան ճակատի երրորդ բանակի նախկին հրամանատար՝ գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ փաշան դատաքննութեանը ներկայացրած իր վկայութեան մէջ այդ մասին յայտնում է, որ հայերի բնաջնջման եւ ունեցուածքի կողոպտման հարցը վճռուել է «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արնախում հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Պեհաէտտին Շաքիր պէյն է ⁽³²⁾:

Իսկ ներքին գործերի նախարարութեան յատուկ գրասենեակի պետ՝ Իհսան պէյը նոյնպէս վկայում է, որ երբ ինքը Քիլիսի գայմագամ էր, Ստամպուլից Հալէպ գործուղուած Ապտուլլահատ Նուրի պէյը յայտարարել է, որ

(Հայերի) տեղահանման հիմնական նպատակը նրանց ոչնչացումն է, որ ինքն այդ հարցով կապի մէջ մտնելով Թալաթ պէյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորելու հրաման, որ նա (Թալաթը) ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրին փրկութիւնը ⁽³³⁾:

Յետագայում, իր յուշագրութեան մէջ, նոյնիսկ Թալաթը ընդունում է, որ Հայերի տեղահանութեան ժամանակ տեղի են ունեցել բռնութիւններ եւ կոտորածներ ⁽³⁴⁾: Թալաթը, ինչպէս վկայում է Հալիտէ Էտիպը, խոստովանել է իր անմարդկային արարքը եւ արդարացում է որոնել ազգային շահերի տեսակէտից՝ համոզուած լինելով, որ «այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի համար անում է ամէն ինչ, եւ յաջողում է, աշխարհն ընդունում է այդ: Ես պատրաստ եմ մեռնելու այդ բանի համար, ինչ կատարեցի եւ ես գիտեմ, որ կը մեռնեմ դրա համար», - յայտարարել է նա ⁽³⁵⁾:

Դատավարութեան 2-րդ, 5-րդ եւ 6-րդ նիստերում Հարցաքննութեան է ենթարկւում արեւմտահայութեան կոտորածն իրականացնող «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն, որը կեանքի էր կոչուել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների կողմից՝ յատուկ որոշմամբ: Դատաքննութիւնը բացայայտում է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի յանցագործ գործունէութեանը մասնակցութիւն են ունեցել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի գլխաւոր քարտուղար՝ Միտհատ Շիւքրի պէյը, անդամներ՝ Պեհաէտտին Շաքիրը, Դոկտ. Նազըմը, Ռիզա պէյը, Անգարայի պատգամաւոր՝ Աթիֆ պէյը, Հանրակրթական նախարար Շիւքրի պէյը, մէճլիսի նախագահ Խալիլը, Հասարակական անվտանգու-

թեան նախարար Ազիզ պէյը, Կ. Պոլսի կայազօրի հրամանատար Շեւատը: Յանցագործներին ղեկավարել է ներքին գործերի նախարար Թալաթը:

«Թեշքիլաթ-ը մահսուէ» անուան տակ գործել են երկու զաղտնի կազմակերպութիւն: Մէկը եղել է զինուորական կազմակերպութիւն եւ ստեղծուել է ռազմական նախարարութեան հրամանով: Ղեկավարն է եղել՝ Սուլէյման Ասքերի պէյը: Կենտրոնը գտնուել է Կ. Պոլսում: Դատավարութեան 5-րդ նիստի ժամանակ, մեղադրեալ Աթիֆ պէյը խոստովանում է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի համար յատուկ պաշտօնատեղի է եղել Նուրի Օսմանիէում, «Թասֆիր-ի Էֆքեար» թերթի տպարանի դիմաց վարձուած N 32 տունը» ⁽³⁶⁾: Այս կազմակերպութեան խնդիրն է եղել՝ կովկասեան մահմետական ժողովուրդների մէջ Ռուսաստանի դէմ խռովութիւն սերմանելու նպատակով հաւաքագրել Կովկասի տարածքին ծանօթ, տեղի ժողովուրդների լեզուներին տիրապետող մարդկանց եւ խմբերով, զաղտնի ուղարկել սահմանից այն կողմ:

Երկրորդ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն գտնուել է ներքին գործերի նախարարութեան անմիջական տրամադրութեան տակ, եւ Պեհաէտտին Շաքիրի ղեկավարութեամբ իրականացրել է արեւմտահայութեան տեղահանութիւնն ու կոտորածը: Դա հաստատւում է կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ Ռիզա պէյի ցուցմունքով: «Իմ կարծիքով, - նշում է նա, - Ռազմական նախարարութեան հրամանով կազմակերպուած «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն գործել է ռազմաճակատում եւ ընդհանրապէս հակառակորդի գտնուած շրջաններում: Միս՝ երկրորդ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն ստեղծուել է, որպէսզի մի շարք

վիլայէթներում, սանճակներում, կազաններում իրականացնի տեղահանութիւնը» (37):

Հետաքննութիւնների նիւթերից պարզուամ է նաեւ, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ «Թեշքիլատ-ը մահսուտէ»-ին վերաբերող կարեւոր գրութիւնները մեծ մասամբ ոչնչացուել են: Դրանում հիմնականում մեղաւոր է Դոկտ. Նազըմը: Նա կոմիտէի գործարքներն ու կատարուած յանցագործութիւնները թաքցնելու նպատակով փախցրել է կուսակցութեան արխիւը: Սակայն գործադրուած բոլոր զգուշութիւններով հանդերձ (յաճախ հրահանգները տրուել են բանաւոր), Ռազմական արտակարգ ատեանի ձեռքն են անցել բաւականաչափ թուով հեռագրեր, նամակներ եւ այլ գրաւոր փաստաթղթեր, որոնք անվիճելիօրէն հաստատում են հայերի տեղահանութեան եւ ոչնչացման ընթացքում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի, ներքին գործերի նախարարութեան եւ «Թեշքիլատ-ը մահսուտէ»-ի միջեւ եղած համագործակցութիւնը, ինչպէս նաեւ ցոյց են տալիս, թէ ինչպիսի ակտիւ գործունէութիւն են ծաւալել շրջանային պատասխանատու քարտուղարները «Թեշքիլատ-ը մահսուտէ»-ի համար քրէական յանցագործներ հաւաքագրելու գործում:

Հարցաքննութեան ընթացքում մեղադրեալներն անընդհատ փորձել են շեղուել ճշգրիտ պատասխաններից: Խոստովանութիւնից խուսափելու համար նրանք յաճախ օգտագործել են «չեմ կարողանում յիշել», «յիշողութիւնս թոյլ է» արտայայտութիւնները: Այնուհանդերձ, խաչաձեւ հարցաքննութեան ժամանակ, որպէս մեղադրական

ապացոյց բերուած հեռագրերի, նամակների եւ վկայութիւնների հիման վրայ, լիովին բացայայտուած է խակութիւնը, այն է՝ որ տեղահանութիւնն ու կոտորածները հաւանութեան են արժանացել կենտրոնական կոմիտէի գաղտնի նիստերից մէկում՝ ձայների մեծամասնութեամբ:

Դատարանը պաշտօնատար անձանց յատկապէս մեղաւոր է ճանաչում, որ իրազեկ լինելով կոտորածների եւ այլ բռնութիւնների մասին, ո՛չ մի գործնական քայլի չեն դիմել դրանք կանխելու գործում: Ընդհակառակը՝ նպաստել են, որ շարունակուի տեղի ունեցող այդ ողբերգութիւնը: Այսպէս, Շէյխ-ուլ-իսլամ Մուսա Քեազիմ էֆենտին, որը, որպէս կրօնական առաջնորդ, կարող էր մեծ ազդեցութիւն ունենալ այդ վայրագութիւնները խափանելու խնդրում, ո՛չ մի էական քայլի չի դիմել: Նա թէեւ փորձում է արդարանալ դատարանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարութեան անդամների գործադրած յանցագործ արարքների համար, որ մեղաւոր է ներքին գործերի նախարարութիւնը, սակայն նա խոստովանում է, որ իսլամը եւ կուսակցութիւնը համաձոյլ մի ամբողջութիւն է եւ կուսակցութեան որոշումները ենթակայ են անյապաղ իրականացման, «որ կուսակցութիւնից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրօնից հրաժարուել» (38):

1919 թուականի Յուլիսի 5-ին արձակուած դատավճռում, շեշտը դրւում է արեւմտահայութեան կոտորածների եւ ունեցուածքի կողոպտման մանրամասնութիւնների վրայ, նշւում է կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ կառավարութեան ղեկավարների կողմից սահմանադրութեան ոտնահարման փաստերի մասին: Կարեւոր յանցանշաններից մէկն է համարուում առանց Մեծլիսի որոշման, Ա-

ռաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդիրը, ինչպէս նաեւ առեւտրի եւ յատկապէս պարենային հարցում տեղ գտած չարաշահումներն ու սպեկուլացիան:

Քաղաքացիական քրէական օրէնսգրքի 45-րդ յօդուածի առաջին կէտով, դատարանը մահուան վճիռ է կայացնում Թալաթի, Էնվերի, Ճեմալի եւ Նազըմի նկատմամբ, իսկ 45-րդ յօդուածի երկրորդ կէտի եւ 55-րդ յօդուածի վերջին կէտի համաձայն, Ճաւիտը, Մուստաֆա Շերեֆը եւ Մուսա Քեազիմը դատապարտուում են 15-ական տարի ժամկէտով աքսորի: Իբրեւ թէ բաւարար յանցանշաններ չլինելու պատճառաբանութեամբ, ազատ են արձակուում սենատի նախկին նախագահ՝ Ռիֆաթ պէյը, փոստի եւ հեռագրատան նախարար Հաշիմ պէյը: Այս վերջին երկուսի նկատմամբ դատարանի վճռին յանձնաժողովի ոչ բոլոր անդամներն են եղել համաձայն: Դատավճռում մոռացութեան են մատնուած դաշնակիցների հովանաւորութեամբ կալանատնից Մալթա կղզի աքսորուած յանցագործները:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարների եւ պաշտօնատար անձանց դատաքննութեան նիստերը տեղի են ունենում 1919 թուականի Յունիսի 21-ին, 23-ին եւ 28-ին: Դատավճիռը կայացուում է շատ ուշ, այն էլ՝ Կ. Պոլսի ռազմական առաջին արտակարգ ատենանի յանձնախմբի կողմից՝ 1920 թ. Յունուարի 8-ին: Մեղադրական եզրակացութեան եւ դատավճռի տուեալներով ամբաստանուում էին 36 անձինք:

1- Աւնի պէյ- Կուսակցութեան Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար:

2- Հասան Սելահէտտին պէյ- Վերակազմեալ կուսակցութեան Պէյօղլուի պատասխանատու քարտուղար:

3- Հիլմի պէյ- Անգարայի պատգամաւոր:

4- Միտհատ պէյ- Կուսակցութեան Բալուի պատասխանատու քարտուղար:

5- Պեսիմ Ջուհտի պէյ- Կուսակցութեան Էսկիշէհիւրի պատասխանատու քարտուղար:

6- Մեհմետ Ճեմալ պէյ- Կուսակցութեան Հալէպի պատասխանատու քարտուղար:

7- Աղաօղլու Ահմետ- Գարահիսարի պատգամաւոր:

8- Դոկտ. Ահմետ Միտհատ պէյ- Կուսակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար:

9- Մումթազ պէյ- Սուլարիի գայմագամ:

10- Հասան Ֆեհմի պէյ- Սինոպի պատգամաւոր:

11- Սապրի պէյ- Սարուխանի պատգամաւոր եւ Վերակազմեալ կուսակցութեան անդամ:

12- Ճեստէդ պէյ- Կուսակցութեան Միրկունի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:

13- Սելահէտտին Ճիմճոզ- Կ. Պոլսի պատգամաւոր:

14- Հիւսէյն Թոսուն- Էրզրումի պատգամաւոր եւ ազգային գործակալութեան տնօրէն:

15- Հասան Նամըք պէյ- Կուսակցութեան Սալոնիկի պատասխանատու քարտուղար, Ստամպուլի պանքի ներկայացուցիչ:

16- Ալի Ռիզա- Կուսակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:

17- Ապտուլ Քաաիր- Կուսակցութեան Գոնիայի պատասխանատու, քարտուղարի տեղակալ:

18- Թոտորաքի պէյ- Գոնիայի զիւլաւանտեսութեան տեսուչ:

- 19- Սամիհ Ռիֆաթ պէյ- Գոնիայի վալի:
- 20- Սատէտտին պէյ- Գոնիայի ոստիկանութեան պետ:
- 21- Ֆերիտ պէյ- Կուսակցութեան Գոնիայի ներկայացուցիչ:
- 22- Ֆեհմի պէյ- Ազնեհիւրի Ճիհանպէյլի պանքի կառավարիչ:
- 23- Միւֆթի Ջատէ Զեամիլ պէյ- Ազնեհիւրի վալի:
- 24- Հասան Պասրի պէյ- Ազնեհիւրի ոստիկանապետի տեղակալ:
- 25- Համիտ պէյ- Կուսակցութեան Ատապազարի տեղակալ:
- 26- Հիւսէյն Նեճատի պէյ- Հալէպի շրջանի չեթէների առաջնորդ:
- 27- Ղանի պէյ- Կուսակցութեան Սիվասի ներկայացուցիչ:
- 28- Միւֆթի Մեհմետ Ալի- Կուսակցութեան Պոլլատինի ներկայացուցիչ:
- 29- Հաճի Աթա պէյ- Կուսակցութեան Պոլլատինի ներկայացուցիչ:
- 30- Գարա Գատը Հասան- Կուսակցութեան Պոլլատինի ներկայացուցիչ:
- 31- Ապտուլ Ղանի պէյ- Կուսակցութեան Էտիրնէի ներկայացուցիչ:
- 32- Հաճի Ահմետ փաշա- Էնվերի հայրը, կուսակցութեան Էտիրնէի ներկայացուցիչ:
- 33- Միւնիր պէյ- Կուսակցութեան Գաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար:
- 34- Հասան Ֆեհմի պէյ- Կուսակցութեան Գաստամոնուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:

- 35- Ալեհաի պէյ- Գարահիսարի սանիտարական յանձնաժողովի նախագահ:
- 36- Հայրէտտին պէյ- Գարահիսարի սանիտարական պաշտօնեայ:

1919 Յունիսի 19-ի թուագրութեամբ, մեղադրական եզրակացութեան մէջ մատնանշուած է, որ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունէութեան ընթացքում, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ կառավարութեան կողմից ստացուած բանաւոր եւ գրաւոր գաղտնի հրամանների համաձայն, անօրինական կերպով միջամտել են կառավարութեան գործերին եւ մասնակցել թալաւաթ փաշայի եւ նրա գործընկերների կատարած յանցագործութիւններին:

Պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննութեան ընթացքում հիմնական շեշտը նոյնպէս դրուած է արեւմտահայութեան տեղահանութեան, կոտորածների եւ ունեցուածքի կողոպտման հարցի վրայ: Էտիրնէի պատասխանատու քարտուղարն ու միւս մեղադրեալներն իրենց յանցանքը թեթեւացնելու համար աշխատել են արդարանալու ուղիներ որոնել, որ տեղահանութիւնը կատարուել է իբրեւ թէ օրէնքի հիման վրայ եւ կառավարութեան կարգադրութեամբ: Յանձնաժողովի նախագահ Մուստաֆա Նազըմ փաշան, հերքելով նրանց կեղծ ցուցմունքները, բացայայտում է, որ տեղահանութիւնը եղել է լոկ պատրուակ՝ իրականացնելու համար հայերի ոչնչացումը:

1920 թուականի Յունուարի 8-ի դատաւճռում նշուած է, որ վերոյիշեալ պատասխանատու քարտուղարներից եւ

լիազօրներին մի քանիսը օժանդակել են կենտրոնական կոմիտէի նախաձեռնութեանը եւ իրենց մասնաճիւղերում հաւաքագրուած մարդասպանների եւ այլ քրէական յանցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը եւ նրանց ունեցուածքի կողոպուտը:

Քրէական օրէնսդրութեան 45-րդ յօդուածի եւ 55-րդ յօդուածի վերջին կէտի համաձայն՝ Սինտպի պատգամաւոր Հասան Ֆեհմի պէյը, Էտիրնէի պատասխանատու քարտուղար Ապտուլ Ղանի պէյը, Բալուի պատասխանատու քարտուղար Միտհատ պէյը դատապարտուած են տասը տարուց աւելի, իսկ միւսները՝ մի քանի տարի ժամկէտով բանտարկութեան: Այդ դատավճռում եւս մոռացութեան են մատնուած Մալթա կղզի աքսորուած յանցագործները:

Վերոյիշեալ դատաւարութիւնների ընթացքում, Ստամպուլի Ռազմական արտակարգ ատեանը մանրամասն հետաքննութիւն էր կատարում նաեւ գաւառներում տեղի ունեցած տեղահանութեան եւ կոտորածների անմիջական իրականացնողների նկատմամբ: Առաջինը լսուած է Նոզդաթի հայութեան տեղահանութեան եւ կոտորածի գլխաւոր յանցաւորներ՝ Նոզդաթի մութասարըիֆի տեղակալ եւ Պոզազլեանի գայմագամ՝ Քեմալ պէյի եւ Նոզդաթի ոստիկանութեան պետ՝ մայոր Թեւֆիկ պէյի կատարած յանցագործութիւնների հարցը:

Նոզդաթը գտնուած էր պատերազմական թատերաբեմից շատ հեռու տարածքում, բայց տեղի հայութիւնը նոյնպէս ենթարկուեց դաժան հալածանքների: 1919 թ. Ապրիլի 8-ի դատավճռում⁽³⁹⁾, բերուած մեղադրական ապացոյցները վկայում են, որ տեղի հայութեանը կոտորելու համար, Քեմալ պէյը ոտքի է հանել ոչ միայն իր տրամադրութեան տակ

գտնուող սանճակի թուրքերին, այլեւ կոչ է արել բոլոր մահմետականներին ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին խալառ ոչնչացնելու համար: Դատարանը միայն մեղաւոր ճանաչելով նրան, կայսերական քրէական օրէնսգրքի 170 եւ 171-րդ յօդուածների հիման վրայ դատապարտուած է մահուան, իսկ Թեւֆիկ պէյը նոյն օրէնսգրքի 45-րդ յօդուածով, դատապարտուած է 15 տարուայ տաժանակիր աքսորի:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածին վերաբերող 1919 թուականի Մայիսի 22-ի դատավճռով մեղադրուած են 8 յանցագործներ:

- 1- Ծեմալ Ազմի պէյ- Տրապիզոնի վալի:
- 2- Նայիլ պէյ- Կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար:
- 3- Մեհմետ Ալի պէյ- Տրապիզոնի հարկային տեսուչ:
- 4- Նուրի պէյ- Տրապիզոնի ոստիկանութեան պետ:
- 5- Մուստաֆա էֆենտի- Տրապիզոնի (գաղտնի) գործակալութեան տեսուչ:
- 6- Թալաաթ պէյ- Տրապիզոնի ոստիկանութեան քննիչի օգնական եւ գայմագամ:
- 7- Նիազի էֆենտի- Տրապիզոնի հիւրանոցի տնօրէն:
- 8- Ալի Սայիթ պէյ- Տրապիզոնի բժշկական տեսուչ:

Դատավճռում նշուած է. «Մեղադրեալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Ծեմալ Ազմի պէյը, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ պէյը, սերտօրէն համագործակցել են գաղտնի հրահանգները իրականացնելու գործում: Արտաքուստ նրանք իբրեւ թէ գործել են տեղահանութեան օրէնքի

համաձայն, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների իրականացման ժամանակ նրանք հանդես են բերել անձնական գործուն միջոցներ՝ հայերին կոտորելու գործում» (40):

Գործադրուած ծանր յանցագործութիւնների համար դատարանը վերոյիշեալ 170, 171-րդ յօդուածների հիման վրայ, հեռակայ կարգով մահուան է դատապարտել Ճեմալ Ազմի եւ Նայիլ պէյերին: Դատարանում, ներկայ Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Սեհմետ Ալի պէյը դատապարտուած է տասը տարի ժամկէտով տաժանակիր աքսորի, իսկ միւս մեղադրեալները՝ 1-2 տարուայ բանտարկութեան:

Յայտնի է, որ պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերը մի շարք վայրերում դատաստան են տեսել նաեւ արաբների, ասորիների եւ յատկապէս յոյների նկատմամբ: Պէօյիւք Տերէի (Կ. Պոլսի արուարձաններից), ոչ-մահմետական բնակչութեան տեղահանութեան ժամանակ, հայերի հետ ծանր հալածանքի են ենթարկուել նաեւ յոյները:

1919 թուականի Մայիսի 24-ին, Պէօյիւք Տերէի տեղահանութեանը վերաբերող դատավճռում նշուած է, որ տուեալ չրջանի ղեկավարները բնակչութեան տեղահանութեան ժամանակ, ոտնահարելով մարդկային ամենատարրական իրաւունքները, իրենց անձնական շահերն ու ստոր մտադրութիւնները իրականացնելու համար, բնակչութեանը տրամադրել են պատրաստութեան կարճ ժամանակամիջոց, որպէսզի նրանք ստիպուած լինեն թողնել իրենց ունեցուածքն ամբողջութեամբ եւ հեռանալ:

Պէօյիւք Տերէի դատավճռով, բոլոր մեղադրեալները դատապարտուած են մի քանի տարի ժամկէտներով բանտարկութեան: Դրանք են՝

- 1- Ապտուլ Զերիմ պէյ- Պէօյիւք Տերէի ոստիկանապետ:
- 2- Ռեֆիկ Հըֆզի պէյ- Սալոնիկցի առեւտրական:
- 3- Ռիզալի Գելալ էֆենտի- Պէօյիւք Տերէի մուխտար:
- 4- Հաֆրզ Մահմուտ էֆենտի- Մեծահարուստ առեւտրական:

Դեռեւս երիտթուրքերի կառավարութեան պարագլուխների դատաւարութեան ժամանակ, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ եւ «Թեշքիլատ-ը մահ-սուլէ»-ի նախագահ Պեհաէտտին Շաքիր պէյը հեռակայ կարգով մեղադրուած է արեւմտահայութեան տեղահանութեան կոտորածների մտայղացման ու հիմնական կազմակերպիչներից մէկը լինելու ծանր յանցանքով: Պեհաէտտին Շաքիր պէյը եւ կուսակցութեան խարբերդի պատասխանատու քարտուղար Ռեսնելի Նազըմ պէյը իրենց կատարած ծանր յանցագործութիւնների համար դատապարտուած են խարբերդի հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածին վերաբերող 1920 թ. Յունուարի 13-ի դատավճռով: Պեհաէտտին Շաքիր պէյը հեռակայ կարգով դատապարտուեց մահուան, իսկ Ռեսնելի Նազըմ պէյը՝ 15 տարի տաժանակիր աքսորի: Հետաքրքրական է, որ դատավճռի վերջում, դատական ատեանի երեք անդամներ յատուկ նշում են կատարել, որ Ռեսնելի Նազըմ պէյը նոյն աստիճանի յանցագործ է, ինչ Պեհաէտտին Շաքիրը, եւ պահանջել են նոյնպէս մահավճիռ կայացնել նրա նկատմամբ:

Այսպիսով, դատաւարութեան նիւթերը որոշակի պատկերացում են տալիս արեւմտահայութեան տեղահանութեան եւ կոտորածների կազմակերպման ու իրականաց-

ման մասին: Դատավարութիւնը իրականում չլուծեց եւ չէր էլ կարող լուծել մէկուկէս միլիոնից աւելի նահատակուած հայերի արեան եւ միլիարդների հասնող լքեալ դոյքի նիւթական արժէքի հատուցումը: Հայ ժողովուրդը զրկուեց իր բնօրրանից՝ Արեւմտեան Հայաստանից:

Դատաւորները, ի հարկէ ոչ բոլոր դէպքերում, ցուցաբերեցին անհրաժեշտ հետեւողականութիւն: Նրանցից շատերը, կապուած լինելով երիտթուրքերի հետ, յաճախ հակուած էին չխորանալ կատարուած փաստերի մէջ եւ չընդունել խիստ որոշումներ: Դատաքննութեան ընթացքում թոյլ են տրուել թերացումներ: Օրինակ՝ շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատավարութիւնը տեղի է ունեցել 1919 թ. Յունիս ամսին, մինչդեռ դատավճիռը ձգձգուելով հաստատուել է 1920 թ. Յունուարին: Եթէ հեռակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների նկատմամբ մահուան դատավճիռ կայացնելու խնդրում տարակուսանք չի առաջանում, ապա ներկայ գտնուող յանցագործների հանդէպ պատիժ սահմանելու հարցում հանդէս է բերուել աւելորդ հանդուրժողականութիւն:

Այդ օրերին, իթթիհատականները զանազան նենգ որդայթներ են լարել, խանգարելու համար դատավարութեան բնականոն ընթացքը: Յատկապէս ջանացել են ազդել Ռազմական ատեանի անդամների վրայ՝ թեթեւացնելու մեղադրեալների յանցանքը: Կ. Պոլսում լոյս են տեսնում մի քանի կեղծ հրապարակումներ, որոնց հեղինակները փորձում են ապացուցել, որ հայերն են իրբեւ բռնութիւններ գործադրել թուրքերի նկատմամբ ⁽⁴¹⁾:

Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների եւ երիտթուրքական պետական գործիչների դատավար-

րութեան վերջում, գլխաւոր դատախազի օգնական Ռեշատ պէյը իր ընդարձակ ելոյթում, քաղաքական նենգ նպատակներով կանգ է առել հայ-թուրքական յարաբերութիւնների անցեալի իրադարձութիւնների վրայ, մեղադրել հայերին իրենց ազատագրական պայքարի համար, յայտարարելով, որ «ֆրանսիական բուրժուական մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ Յունաստանը անկախութիւն ձեռք բերեց, հայերը մի ազատ Հայաստան հիմնելու նպատակով սկսեցին ապստամբական շարժումներ ծաւալել օսմանեան պետութեան դէմ, առանց մտածելու, որ Օսմանեան կայսրութեան ոչ մի տարածքում, հայերը մահմետականութեան հետ համեմատած մեծամասնութիւն չեն կազմել»⁽⁴²⁾: Ռեշատ պէյը ամբոխավար կերպով անտեսում է այն հանգամանքը, որ հայերն ապրում էին իրենց հայրենիքում:

Ռեշատ պէյը 1909 թուականի Ատանայի ողբերգական դէպքերը նոյնպէս հետեւանք է համարում հայերի ապստամբական շարժման: Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, իբր հայերը թիկունքից սպառնացել են թուրքական բանակի գործողութիւններին: Այսպիսի կեղծ յայտարարութիւններից յետոյ, այնուհանդերձ, Ռեշատ պէյը իր ելոյթի վերջում ստիպուած խոստովանում է, որ հայերի նկատմամբ գործադրուած տեղահանութեան օրէնքը ի չարն է գործադրուել, տեղահանութեան է ենթարկուել նոյնիսկ ռազմաճակատից հեռու գտնուող վիլայէթների հայ բնակչութիւնը, եւ գործադրուած բռնութիւնների հետեւանքով տեղի է ունեցել այդ ողբերգութիւնը:

Հարկ է նշել, որ արեւմտահայերի բեկորների հալածանքի, բնաջնջման քաղաքականութիւնը շարունակուեց

նաեւ յետագայում՝ քեմալականների վարած ազգայնական շարժման շրջանում: 1919-1922 թուականներին, նրանք զանգուածային նոր կոտորածներ կազմակերպեցին Արեւմտեան եւ Արեւելեան Հայաստանում, Կիլիկիայում եւ Թուրքիայի մի շարք վայրերում, որոնց զոհ գնացին մօտ 250 հազար հայեր:

Մեր օրերում թուրքական կառավարող շրջաններն ու պատմաբանները յամառօրէն շարունակում են մերժել արեւմտահայութեան հանդէպ կատարուած ցեղասպանութիւնը եւ ընդհանրապէս ձգտում են զանազան միջոցներով եւ հակազդիտական հրատարակութիւններով նենգափոխել Հայ ժողովրդի պատմութիւնը: Նրանց կարծիքով «Հայ-թուրքական բախումները» իբր առաջ են եկել մեծ պետութիւնների խարդաւանքների հետեւանքով, որ 1915-1916 թթ. հայերն են բռնութիւն գործադրել թուրքերի նկատմամբ: Իսկ 1919 թ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքերի պարագլուխների դատաքննութիւնը համարում են իթիհատականների եւ իթիլաֆականների միջեւ գոյութիւն ունեցող միջկուսակցական ռիսկալութեան արդիւնք:

Հակառակ թուրք կեղծարարների գործադրած չարամիտ ջանքերի, համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտել եւ դատապարտում է Հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարուած յանցագործութիւնը: Բնականաբար, պատերազմի աւարտից յետոյ, երիտթուրքերի պարագլուխների դատաւարութիւնը խոշոր երեւոյթ էր արեւմտահայութեան նկատմամբ տեղի ունեցած հալածանքներն ու ցեղասպանութիւնը համայն մարդկութեան առաջ բացայայտելու տեսանկիւնից:

Դատաւարութիւնների արձանագրութիւններն ու որոշումները 1919-1920 թթ. շատ քիչ տպաքանակով հրատարակուեցին թուրքական պաշտօնական «Թաքվիմ-ի վեքայի»⁽⁴³⁾ թերթի յաւելուածներում (արաբատառ): Բոլոր անուանաթերթերը կրում են հետեւեալ խորագիրը. «Նորին մեծութիւն փատիշահի 1335 ք. (1919) Մարտի 8-ի կայսերական հրամանով կազմուած Ռազմական արտակարգ ատեանի դատաւարութեան արձանագրութիւնը»: Թերթերի յաւելուածների պատճէնները պահւում են Հայաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիւում (Ֆոնտ 450, ցուցակ N 52):

Առայսօր երիտթուրքերի դատաւարութեան նիւթերի առանձին մասեր հրապարակուել են ֆրանսերէն, ռուսերէն եւ հայերէն լեզուներով: Ֆրանսահայ հեղինակ Ժան-Մարի Գառզուն, 1975 թ. հրատարակած իր «Ընդօրինակելի ցեղասպանութիւն. Հայաստան, 1915»⁽⁴⁴⁾ արժէքատու աշխատութեան յաւելուածում, թուրքերէն բնագրից պատշաճ մակարդակով թարգմանուած՝ բերել է Նոզդաթի, Տրապիզոնի եւ Խարբերդի հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածների պատասխանատուների դատաւարութեան վճիռները: Երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարների եւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների դատաւարութեան մեղադրական եզրակացութեան ռուսերէն թարգմանութիւնը (ֆրանսերէնից) առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուեց ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսեանի եւ պատմական գիտութիւնների դոկտոր Ռ. Գ. Սահակեանի կազմած «Հայերի գենոցիդը Օս-

մանեան կայսրութեան մեջ»⁽⁴⁵⁾ փաստաթղթերի ժողովածուում, որտեղ որոշ կրճատումներով բերուած են նաեւ Տրապիզոնի եւ Խարբերդի հայերի տեղահանութեան ու կոտորածների պատասխանատուների վերաբերեալ կայացած դատավճիռները: Եոզղաթի տեղահանութեան եւ կոտորածի պատասխանատուների դատավճիռը արեւմտահայերէն է թարգմանել հայր Գրիկէրը (հայր Գրիգոր Կէրկէրեան), «Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը»⁽⁴⁶⁾ շահեկան աշխատութեան մէջ: Գրիկէրը բերել է նաեւ Եոզղաթի դատաքննութեանը վերաբերող մի շարք վաւերագրական նիւթերի թարգմանութիւններ՝ թուրքերէն բնագրերով: Դատաւարութեանը վերաբերող առանձին նիւթերի հայերէն (համառօտագրուած) թարգմանութիւնները՝ 1919-1920 թթ. մամուլից քաղուած, բերուած են նաեւ Զ.Ս. Կիրակոսեանի «Երիտթուրքերը պատմութեան դատաստանի առաջ» գրքում:

Հետագայ էջերում ամբողջութեամբ հրապարակուած են բնագրից հայերէն թարգմանուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամների, երիտթուրքական կառավարութեան ղեկավարների, կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, պաշտօնեաների դատաքննութեան նիւթերը, որոնք առնչուած են արեւմտահայութեան տեղահանութեան եւ կոտորածների հետ: Թարգմանութեան մէջ չեն ընդգրկուած կուսակցութեան համագումարների, կարգապահական հարցերի, ինչպէս նաեւ պարենային եւ առեւտրի խնդրում տեղի ունեցած չարաշահումներին վերաբերող նիւթերը:

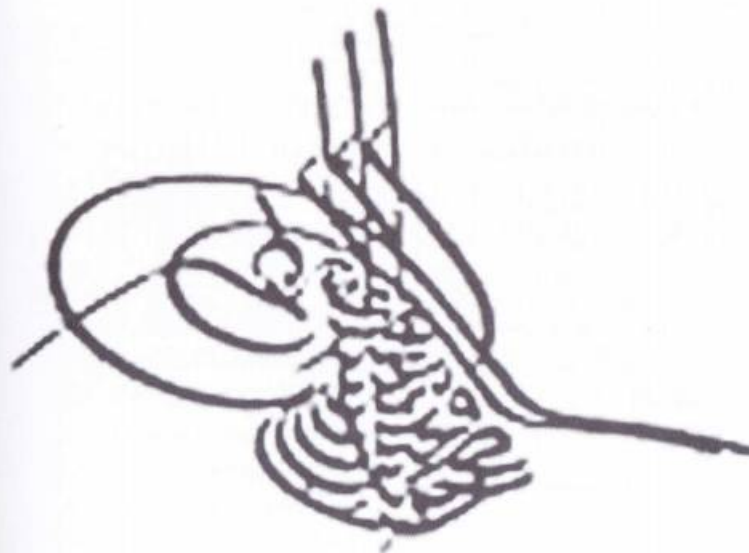
Իհարկէ, դատաքննութեան նիւթերը ամբողջական չեն,

քանի որ հարցաքննութիւնների բոլոր արձանագրութիւնները չեն հրապարակուել «Թաքվիմ-ի վեքայի»-ի յաւելուածներում: Արեւմտահայութեան տեղահանութեան եւ կոտորածին վերաբերող վաւերագրական նիւթերը (հեռագրեր, հրահանգներ, մեղադրեալների նախնական հարցաքննութեան արձանագրութիւններ, ականատեսի վկայութիւններ եւ այլն) ամփոփուած են եղել ռազմական արտակարգ ատեանի 293 թղթապանակներում⁽⁴⁷⁾: Բնական է, որ դրանց ամբողջական հրատարակումը առաւել մանրամասն կը բացայայտէր երիտթուրքերի գործադրած վայրագութիւնները:

Դատաքննութեան նիւթերը թարգմանելիս աշխատել ենք հարազատ մնալ բնագրին: Վերջում տրուած են անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ:

Սուլթան Մեհմետ 6-րդ Վահիտտետտին
(գահակալությունը՝ 1916-1922թթ.):
Նրա ֆերմանով (իրամանով) է կազմուել
Երիտթուրքերի դատավարության
Ռազմական արտակարգ ատենանը:

Օսմանեան Թուրքիայի կնքադրոշմը:

تَقْوِیَةُ وَفَايَا

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

قانون اساسی
جمهوری اسلامی ایران
مجلس شورای

تاریخ انجمن
۱۳۲۶

قانون اساسی
جمهوری اسلامی ایران
مجلس شورای

دولت ملیت پرور

تاریخ انجمن
۱۳۲۶

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

مرکز ملیت پرور
تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

تاریخ انجمن
۱۳۲۷

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ
ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԵՒ «ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ
ԱՌԱՋԱԴԻՍՈՒԹԻՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՍԻՏԵԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵՆՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 p. (1919)
ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՈՒԱԾ
ՈՒԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (1)

Նախագահ՝ զինեղալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ
փաշա

Անդամներ՝ զինեղալ-մայոր Զեքի փաշա

Գինեղալ-մայոր Մուստաֆա փաշա

Գինեղալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա

Գինեղալ-մայոր Ռեհմալ Ֆերտի պեյ

Գերագույն դատախազ Մուստաֆա Նազըմի պեյ

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

1335 թ. (1919), Ապրիլի 28, Երկուշաբթի

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների անունները- Սայիտ Հալիմ փաշա, Խալիլ պէյ, Ահմետ Նեսիմի պէյ, Իպրահիմ պէյ, (Քիւչիւկ)⁽²⁾ Թաալաթ պէյ, Ռիզա պէյ, Միտհատ Շիւքրի պէյ, Զիյա Գէօքալփի պէյ, Քեմալ պէյ, Ճեւատ պէյ, Աթիֆ պէյ:

Հետակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների անունները- Թալաաթ էֆենտի, Էնվեր էֆենտի, Ճեմալ էֆենտի, Դոկտ. Նազըմ էֆենտի, Դոկտ. Պեհաէտտին Շահքեր էֆենտի, Դոկտ. Ռուզուհի էֆենտի, Ազիզ էֆենտի:

Նախագահ- Ձերդ մեծութեան անունը:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Մեհմետ Սայիտ Հալիմ:

Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Հալիմ:

Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Յիսունվեց:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Գազիրէում:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Եէնի Քէօյում:⁽³⁾

Նախագահ- Ի՞նչ կրթութիւն ունէք:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Բարձրագոյն:

Նախագահ- Ամուսնացա՞ծ էք:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Այո՛:

Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Ո՛չ:

Նախագահ- Նստե՛ք: Ձերդ մեծութեան անունը:

Խալիլ պէյ- Խալիլ:

Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:

Խալիլ պէյ- Սալիհ:

Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:

Խալիլ պէյ- Քառասունչորս:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:

Խալիլ պէյ- Միլաս⁽⁴⁾ քաապայում:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:

Խալիլ պէյ- Նըշանթաշում⁽⁵⁾:

Նախագահ- Ձեր կրթութիւնը:

Խալիլ պէյ- Բարձրագոյն:

Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նը:

Խալիլ պէյ- Մեծլիսի նախկին նախագահ:

Նախագահ- Ամուսնացա՞ծ էք:

Խալիլ պէյ- Այո՛, ամուսնացած եմ:

Նախագահ- Նստե՛ք: Ձեր անո՞ւնը:

Ահմետ Նեսիմի պէյ- Ահմետ Նեսիմի:

Նախագահ- Նստե՛ք: Հայրանո՞ւնը:

Ահմետ Նեսիմի պէյ- Իպրահիմ:

Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:

Ահմետ Նեսիմի պէյ- Քառասուներեք:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:

Ահմետ Նեսիմի պէյ- Հանիայում, Կրետէ [կղզի]:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:

Ահմետ Նեսիմի պէյ- Զալալ-օղլու, Մահմուտիէ պողոտա-
յում⁽⁶⁾:

Նախագահ- Ձեր կրթութիւնը:

Ահմետ Նեսիմի պէյ- Բարձրագոյն:

Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նը:

Ամենտ Նեսիմի պէյ- Արտաքին գործերի նախարար:
 Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:
 Ամենտ Նեսիմի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:
 Նախագահ- Նստէ՛ք: Զեր անո՞ւնը:
 Արիֆ պէյ- Աթիֆ:
 Նախագահ- Նստէ՛ք: Հայրանո՞ւնը:
 Արիֆ պէյ- Իպրահիմ:
 Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:
 Արիֆ պէյ- Երեսունեօթ:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:
 Արիֆ պէյ- Զանաքքալէում ⁽⁷⁾:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:
 Արիֆ պէյ- Գատը Քէօյում ⁽⁸⁾:
 Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՞նը:
 Արիֆ պէյ- Անգարայի նախկին պատգամաւոր:
 Նախագահ- Զեր կրթութի՞ւնը:
 Արիֆ պէյ- Բարձրագոյն:
 Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:
 Արիֆ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:
 Նախագահ- Նստէ՛ք: Զեր անո՞ւնը:
 Իպրահիմ պէյ- Իպրահիմ:
 Նախագահ- Նստէ՛ք: Հայրանո՞ւնը:
 Իպրահիմ պէյ- Մեհմետ Սապիր:
 Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:
 Իպրահիմ պէյ- Յիսունութ:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:
 Իպրահիմ պէյ- Ստամպուլում:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:
 Իպրահիմ պէյ- Փաշա-պաղէէ, Ինճիր Քէօյում ⁽⁹⁾:

Նախագահ- Ձեր կրթութիւնը:
Իպրահիմ պէյ- Բարձրագոյն:
Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:
Իպրահիմ պէյ- Փառք Աստծոյ, չունեմ:
Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտօնը:
Իպրահիմ պէյ- Աւագանի եմ: Նախկինում պետական
խորհրդի նախագահ:
Նախագահ- Նստէ՛ք: Ձեր անո՞նը:
Թալաաթ պէյ- Թալաաթ:
Նախագահ- Հայրանո՞նը:
Թալաաթ պէյ- Թահիր:
Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:
Թալաաթ պէյ- Երեսունութ:
Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:
Թալաաթ պէյ- Պեշիկթաշում ⁽¹⁰⁾:
Նախագահ- Ձեր կրթութիւնը:
Թալաաթ պէյ- Բարձրագոյն:
Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտօնը:
Թալաաթ պէյ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կու-
սակցութեան կենտրոնական կոմիտէի
անդամ:
Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:
Թալաաթ պէյ- Ո՛չ:
Նախագահ- Ձեր ինքնութիւ՞նը:
Ռիզա պէյ- Իմը յայտնի է: Տրապիզոնի տեղահանու-
թեան ընթացքում յայտնել էի ⁽¹¹⁾:
Նախագահ- Ձեր անո՞նը:
Միտհատ Շիքրի- Միտհատ Շիւքրի:
Նախագահ- Նստէ՛ք: Հայրանո՞նը:

Միտհատ Շիւքրի- Մեհմետ Շիւքրի:
 Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:
 Միտհատ Շիւքրի- Քառասունհինգ:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:
 Միտհատ Շիւքրի- Սալոնիկում:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:
 Միտհատ Շիւքրի- Նուրի Օսմանիէյում ⁽¹²⁾:
 Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՞նը:
 Միտհատ Շիւքրի- Եղել եմ Պուրտուրի պատգամաւոր:
 Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:
 Միտհատ Շիւքրի- Ո՛չ, էֆենտի:
 Նախագահ- Նստէ՛ք: Ձեր անո՞նը:
 Ընւատ պէյ- Ահմետ ձեւատ:
 Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:
 Ընւատ պէյ- Մուստաֆա:
 Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:
 Ընւատ պէյ- Քառասունեօթ:
 Նախագահ- Որտե՞ղ եք ծնուել:
 Ընւատ պէյ- Գազանլըքում ⁽¹³⁾:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:
 Ընւատ պէյ- Պայագէտի շրջանում ⁽¹⁴⁾:
 Նախագահ- Ձեր կրթութիւ՞նը:
 Ընւատ պէյ- Աւարտել եմ հրետանային ուսումնարանը:
 Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՞նը:
 Ընւատ պէյ- Նախկինում եղել եմ մայրաքաղաքի
 կայազօրի հրամանատար:
 Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:
 Ընւատ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:
 Նախագահ- Նստէ՛ք: Ձեր անո՞նը:

Ջիյա Գէօքալի- Ջիյա Գէօգալի:
 Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:
 Ջիյա Գէօքալի- Թեւֆիկ:
 Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:
 Ջիյա Գէօքալի- Քառասուներեք:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:
 Ջիյա Գէօքալի- Տիարպեքիրում:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:
 Ջիյա Գէօքալի- Զաղալ-օղլույում ⁽¹⁵⁾:
 Նախագահ- Ձեր կրթութիւ՞նը:
 Ջիյա Գէօքալի- Բարձրագոյն:
 Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտօ՞նը:
 Ջիյա Գէօքալի- Նախկինում եղել եմ համալսարանի
 դասախօս:
 Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:
 Ջիյա Գէօքալի- Այո՛, մի քաղաքական հարցով:
 Նախագահ- Ո՞ր դատարանում:
 Ջիյա Գէօքալի- Թաշ-Քըչլայի ⁽¹⁶⁾ դատարանում:
 Նախագահ- Նստէ՛ք: Ձեր անո՞նը:
 Բեմալ պէյ- Քեմալ:
 Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:
 Բեմալ պէյ- Արիֆ:
 Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:
 Բեմալ պէյ- Քառասուն:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:
 Բեմալ պէյ- Ստամպուլում:
 Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:
 Բեմալ պէյ- Նուրի Օսմանիէյում:
 Նախագահ- Ձեր կրթութիւ՞նը:

Քեմալ պէյ- Բարձրագոյն:

Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Քեմալ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նը:

Քեմալ պէյ- Եղել եմ պարենաւորման նախկին նախարար:

Նախագահ- Նստէ՛ք: Զեր անո՞ւնը:

Շիրքի պէյ- Շիւքրի:

Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:

Շիրքի պէյ- Հիւսէյն:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:

Շիրքի պէյ- Քաստամոնուտում:

Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:

Շիրքի պէյ- Քառասուներեք:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:

Շիրքի պէյ- Շիշլիում ⁽¹⁷⁾:

Նախագահ- Նախկին եւ ներկայ պաշտո՞նը:

Շիրքի պէյ- Նախկինում եղել եմ հանրակրթական
նախարար:

Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Շիրքի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- (խօսքն ուղղելով քարտուղարին)- Փախուս-
տի մէջ գտնուողներէից որեւէ մէկը ներկայացե՞լ է, թէ՞ ոչ:
Կարդացէ՛ք (որոշումը):

ՈՐՈՇՈՒՄ

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրո-
նական կոմիտէի եւ Մեծիսի գլխաւոր խորհրդի փախուստի մէջ
գտնուող անդամներից նախկին մեծ վեզիր Թալաաթ փաշան,
զինուորական շարքերից վտարուած նախկին Ռազմական նա-

խարար Էնվեր Էֆենտին, նախկին Ծովային նախարար Ծեմալ
Էֆենտին, Հանրակրթական նախկին նախարար՝ Դոկտ. Նա-
զըմ պէյը, Դոկտ. Պեհաւետտին Շաքիր պէյը, Դոկտ. Ռուզուլի
պէյը, եւ նախկին Հասարակական անվտանգութեան տեսուչ Ա-
զիզ պէյը մեղադրուում են [երկիրը] պատերազմի մէջ ներքաշե-
լու, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի («Յատուկ կազմակերպու-
թիւն») հետ սերտ առնչութիւն ունենալու եւ այլ յանցագործու-
թիւններ կատարելու համար: Դատարան ներկայանալու հա-
մար քրեական օրէնսգրքի 371-րդ յօդուածի համաձայն, նախա-
գահութեան կողմից յատկացուել էր 10 օր: Այդ ընթացքում
չներկայանալու դէպքում նրանք համարուում են օրինազանց-
ներ, եւ դատավարութիւնը նրանց նկատմամբ ընթանալու է հե-
ռակայ կարգով: Այսպիսով, նրանք, չներկայանալով դատավա-
րութեան, գրկւում են քաղաքացիական իրաւունքից՝ ունե-
ցուածքի բռնագրաւումով, եւ այդ կապակցութեամբ նրանք եր-
բեւէ իրաւունք չունեն դատական հայց ներկայացնելու: Դատա-
վարութեան ընթացքում մեղադրեալների թաքստոցները իմա-
ցողները պետք է յայտնեն դատարանին, իսկ արդարադատու-
թեան պաշտօնակատարները պարտաւոր են անյապաղ ձեր-
բակալելու նրանց: Գլխաւոր դատախազութեան կողմից վերո-
յիշեալներին կալանքի տակ առնելը եւ ունեցուածքի բռնագրա-
ւումը թխում է քրեական օրէնսգրքի 372 յօդուածից:

Գլխաւոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի պէյ- Նշէ՛ք ամ-
սաթիւը:

Դատական քարտուղար- Ապրիլ 14:

Գլխաւոր դատախազ- Առայսօր չեն ներկայացել, ուստի
պահանջում եմ նրանց դատել հեռակայ կարգով:

Նախագահ- Նորին մեծութիւն Սայիտ Հալիմ փաշա՛,
ձեռալէտտին Արիֆ եւ Հասան Հայրի պէյերը ձեր դատա-
պաշտպաններն են:

Սայիտ Հալիմ փաշա- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Շատ լաւ: Խալիլ պէյ-էֆենտի, էսատ եւ Քեազիմ պէյերը, ինչպէս նաեւ Թահսին էֆենտին ձեր դատապաշտպաններն են:

Խալիլ պէյ- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Ահմետ Նեսիմի պէյ, Շաքիր եւ էսատ Մուհրիս պէյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Ահմետ Նեսիմի պէյ- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Հանրակրթութեան նախկին նախարար Շիւքրի պէյ էֆենտի՛, Սատէտտին Ֆերիտ պէյը ձեր դատապաշտպանն է:

Շիւքրի պէյ- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Իպրահիմ պէյ էֆենտի՛, դուք ո՞ւմ էք դատապաշտպան ընտրել:

Իպրահիմ պէյ- Մահիր, Եուսուֆ, Ճեմալ եւ Քատրի պէյերին:

Նախագահ- Քեմալ պէյ, Սատէտտին, էմին Ատիլ, Ահմետ Ռամիզ եւ Հասան Հայրի պէյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այո՛, ինչպէս նաեւ Սատէտտին Ֆերիտ եւ Ռամիզ պէյերը:

Նախագահ- Այստեղ նրանց անունները չկան, ուրեմն՝ նրանք եւս ձեր դատապաշտպաններն են:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Զիա Գէօքալի պէյ, Հայտար Ռիֆաթ եւ Իսմայիլ Թեֆիկ պէյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Զիյա Գէօքալի- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Փաստաբան էֆենտիներ՛, ռազմական ատեաններում, աւելի ճիշդ՝ ռազմական արտակարգ ատեաններում մեղադրեալների պաշտպանութիւնը դիւ-

րացնելու կամ անհրաժեշտութեան դէպքում՝ նրանց օժանդակելու համար օրէնքը երբեւէ չի ստիպել եւ ընդհանրապէս անհրաժեշտ էլ չի եղել դատաւարութեան ընթացքում դատապաշտպանների ներկայութիւնը: Այնպէս որ, այս դատաւարութեան բացարձակ արդար եւ անշահախնդիր ընթացքը վկայակոչելու համար Ռազմական ատեանը թոյլատրեց, որ այն ընթանայ դռնբաց: Այնուհանդերձ, ստիպուած ենք ձեզ զգուշացնելու, որ այս թոյլտութիւնը չչարաշահէք եւ մինչեւ հարցաքննութեան աւարտը հակառակ օրէնքի որեւէ միջամտութիւն չկատարէք եւ բացարձակ լուռ մնալով՝ ունկնդրէք:

(Դիմելով դատական քարտուղարին)

- Խնդրեմ, կարդացէք մեղադրական եզրակացութիւնը:

(Մեղադրական եզրակացութիւնը ընթերցում է դատական քարտուղար՝ Շեֆիք պէյը):

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մանրամասն քննարկեցինք հարցաքննութեան վերաբերող փաստաթղթերը, ինչպէս նաեւ Ռազմական ատեանի գլխաւոր դատախազութեան վերոյիշեալ որոշումը, որը վերաբերում է լուծարքի ենթարկուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան նախագահ Սայիտ Հալիմ փաշայի, Մեծլիսի գլխաւոր խորհրդի անդամներ Թալաաթի, Ճեմալի, Իպրահիմի, Շիւքրիի, Խալիլի, Ահմետ Նեսիմիի, կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար Միտհատ Շիւքրիի, կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Ստամպուլի պատգամաւոր Քեմալի, Զիյա Գէօքալիի, Դոկտ. Ռուշուհիի, Քիւչիկ Թալաաթի, ինչպէս նաեւ նոյն կոմիտէի անդամներ եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուտէ»-ի

ղեկավարներ՝ Դոկտ. Պեհաէտտին Շաքիրի, Դոկտ. Նազըրմի, Ռիզայի եւ նոյն կազմակերպութեան գործադիր կոմիտէի անդամներ՝ նախկին Հասարակական անվտանգութեան տնօրէն Ազիզ պէյի եւ մայրաքաղաքի նախկին պարետ Ճեւատ պէյի դատաքննութեանը:

Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն միաժամանակ բաղկացած է եղել երկու յատուկ կազմակերպութիւններից, որոնցից մէկը գործել է հրապարակայնօրէն՝ կուսակցութեան ներքին կանոնադրութեան եւ ծրագրի համաձայն, իսկ միւսը գործել է ընդլատակեայ եւ գաղտնի հրահանգներով: Փաստերը, որոնք հաստատում են այդ կոմիտէի վերոյիշեալ ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատուութիւնը, վկայում են, որ կոմիտէն, նրա իրաւական դէմքը, մեղադրում է օրինազանցութեան, չարաշահումների եւ մի շարք կոտորածներ կատարելու յանցանքով: Ստորեւ բերուած փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց գործադրած յանցագործութիւնների չափը:

Անցած 1330 (1914) թուականի Յուլիսին, կուսակցութեան ազդեցիկ ղեկավարների, այդ թւում՝ ներկայումս զինուորական շարքերից վտարուած, փախուստի մէջ գտնուող էնվերի, Ճեմալի, Թալաաթի եւ միւս գործընկերների մասնակցութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնից անմիջապէս յետոյ, երբ պատերազմ յայտարարուեց, նրանք ձգտեցին օգտագործել այն առիթը, որ Եւրոպան զբաղուած է համաշխարհային պատերազմով եւ աշխատեցին ահաբեկութեամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանդարտօրէն, ար-

դար եւ առողջ բանականութեամբ: Այդպիսով, իրենց ճակատագրական գործունէութեամբ ստեղծեցին անվերջ խռովայոյզ վիճակ՝ խիստ ծանրացնելով ժողովրդի կացութիւնը:

Արտաքուստ նրանք այնպէս էին ձեւացնում, թէ իբր պայքարում են ազգային շահերի համար, մինչդեռ իրականում՝ հետապնդում էին միայն իրենց անձնական շահը եւ պատերազմի հետ կապուած ծանր հոգսեր ստեղծելով՝ աշխատում էին լուեցնել ժողովրդին: Իրենց նենգ դիտաւորութիւնները իրականացնելու համար, նրանք ի վերջոյ կարողացան երկիրը ներքաշել համաշխարհային պատերազմի մէջ: Ռազմական գործողութիւնների ընթացքում, իրենց գաղտնի ծրագրերը իրականացնելու համար, սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտէների գործունէութիւնը: Այսպէս, յանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով, ստեղծուեց «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն, որն իր գաղտնի հրամաններն ու հրահանգները ստանում էր Ստամպուլում ստեղծուած յատուկ կոմիտէից, որի կազմի մէջ մտնում էին Հասարակական անվտանգութեան տնօրէն Ազիզ պէյը, կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներ Աթիֆ եւ Դոկտ. Նազըրմի պէյերը, Կոմիտէի որոշումները հաստատուում եւ կեանքի էին կոչւում Ռազմական սպայակոյտի կամ Ստամպուլի կայազօրի հրամանատար Ճեւատ պէյի կողմից:

«Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի գործակալներին եւ ընդհանրապէս նրա գործունէութեան շրջաններն առաքւում էին հսկայական գումարներ:

Դոկտ. Պեհաէտտին Շաքիրը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի ղեկավարներին տուել էր ծածկագրի բանալին, տրա-

մադրել՝ ինքնաշարժեր, դրամական մեծ գումարներ եւ այլ անհրաժեշտ գինամթերք: Այս ձեւով նա սկսել էր գաղտնապէս իրագործել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկուած այս կազմակերպութեան գործակալներից մի քանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցումներով, ինչպէս նաեւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան այլ վայրերի կոմիտէների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտօնեաները, իբրեւ թէ կուսակցութեան հրամանները կատարելու մղումով, կամ էլ որոշ մարդկանց գործադրած հարկադրանքի ներքոյ, առանց ազգի եւ հաւատքի խտրականութեան, սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, ունեցուածքը այրել եւ շատերին տանջամահ անել: Չնայած որ ահաբեկման սլաքը հիմնականում ուղղուած էր հայերի դէմ, այնուհանդերձ տուժեցին նաեւ [կայսրութեան] այլ տարրերն ու մեծ թուով թուրքեր ⁽¹⁸⁾:

Ներկայ հետաքննութեան գլխաւոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանութեան ընթացքում, տարբեր ժամանակներում եւ զանազան վայրերում տեղի ունեցած յանցագործութիւնները եւ յատկապէս իւրաքանչիւր յանցագործութեան նկատմամբ օրէնքի հիման վրայ կատարուած քննութիւնները ցոյց են տալիս, որ դրանք ոչ թէ սահմանափակ կամ տեղական բնոյթ են ունեցել, այլ կանխամտածուած իրականացուել են վերոյիշեալ անձերից բաղկացած եւ միասնական ուժ հանդիսացող «յատուկ կենտրոնի» բանաւոր հրահանգներով եւ գաղտնի հրամաններով: Գրաւոր ապացոյցների, փաստաթղթերի եւ հաւաստի վկայութիւնների հետաքննութեան արդիւնքը

հետեւեալն էր. «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործողութիւններին մասնակցելու համար ստեղծուած «Թեչքիլաթ-ը մահսուպէ»-ն, ինչպէս պարզ երեւում է մեղադրական փաստաթղթերից, բացառապէս գաղտնի բնոյթ էր կրում, եւ նրա բուն նպատակը յանցագործ արարքներ կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Դոկտ. Նազրմը, Պեհաէտտին Շաքիրը, Աթիֆը, Ռիզան եւ Հասարակական անվտանգութեան նախկին տնօրէն Ազիզ պէյը: Սրանցից Պեհաէտտին Շաքիր պէյի կենտրոնը էրգրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղեկավարում էր արեւելեան վիլայէթների ուժերը: Ազիզ, Աթիֆ եւ Նազրմ պէյերը գործում էին Ստամպուլում, որոնց արարքները հաստատում եւ կեանքի էր կոչում մայրաքաղաքի կայազօրի հրամանատար՝ Ճեւատ պէյը: Պեհաէտտին Շաքիր պէյին ուղղուած N150 Գաղտնի կարգադրութիւնը բովանդակում է հետեւեալը. «Կոմիտէն պահանջում է, որպէսզի գալաթացի Խալիլը պատժուի: Աւանդադրուած դրամը վերցուելու է փոստատնից եւ անհրաժեշտութեան դէպքում բաժանուելու է բնակչութեանը» (տե՛ս գործ N 10, փաստաթուղթ (N 1) ⁽¹⁹⁾:

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիզ, Աթիֆ եւ Նազրմ պէյերը եւ վաւերացուած է Ճեւատի ստորագրութեամբ: Ներքեւում գրուած է նաեւ «Դրդապատճառը՝ խարդաւանք. դրամ հաւաքելն է»: Վերոյիշեալ կարգադրութեան հետ ուղարկուած է նաեւ մի ծածկագիր հեռագիր «Ա. Ճեւատ» ստորագրութեամբ, որտեղ ասուած է. «Արտուին, Պեհաէտտին Շաքիր պէյին, վերծանել անձամբ»:

Խալիլ, Նազրմ, Աթիֆ եւ Ազիզ պէյերի ստորագրութիւններով Միտհատ Շիւքրի պէյին ուղղուած N 59 գրութիւնը ցոյց է տալիս, որ փախուստի մէջ գտնուող էնպեր պէյի հօրեղբայր Խալիլ փաշան, Ստամպուլի կայազօրի հրամանատար եղած ժամանակ, նոյնպէս ընդգրկուած է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի մէջ, որ տուեալ կազմակերպութիւնը ներքին կապ է ունեցել «Միւլթիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հետ: Այդ ապացուցուած է նաեւ Խալիլ պէյի Իզմիտի քաղաքագլխին ուղարկած N 67 հեռագրով, որտեղ խօսուած է կալանաւորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու եւ այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ N 10), փաստաթուղթ N 4):

1330 (1914) թուականի Նոյեմբերի 16-ին, Խալիլ պէյի՝ Ռազմական գերատեսչութեանն ուղղուած N 68 գրութիւնից պարզուած է, որ կործանիչ սարքերը ուղարկուած են «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի համար: Այս կազմակերպութեան վերաբերող թղթապանակներում գտնուած են նաեւ համանման այլ փաստաթղթեր:

Հետաքննութիւնից պարզուած է նաեւ, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ին եւ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին վերաբերող կարեւոր գրութիւնները մէջտեղից վերացուած են: Հաւաստի ապացոյցները վկայում են նոյնպէս, որ Թալաաթ պէյի պաշտօնանկութիւնից առաջ Ներքին գործերի նախարարութիւնից Հասարակական անվտանգութեան նախկին տնօրէն Ազիզ պէյին ուղղուած հրահանգներն ու այլ կարեւոր թղթակցութիւնները ետ չեն վերդարձուել (տե՛ս գործ N 31): Պարզուած է նաեւ, որ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն, դեռեւս պատերազմ յայտարարելուց առաջ, նպատակադ-

րուած է եղել պատերազմի մէջ մտնելու: Այս պարագան անհերքելիօրէն հաստատուած է 1330 (1914) թուականի Օգոստոսի 17-ի կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար Միտհատ Շիւքրի պէյի ստորագրութիւնը կրող գրութիւնից, որը էրզրումի քաղաքագլխի միջոցով յանձնուել է Պեհաէտին Շաքիր պէյին:

Տիարպեքիրում խոշտանգումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել փախուստի մէջ գտնուող Թալաաթ պէյի զրգմամբ: Այն հաստատուած է Տէր-Զօրի մութասարրիֆ Ալի Սուլաթ պէյի կողմից յիշեալ Թալաաթ պէյին ուղարկուած ծածկագիր հեռագրի բովանդակութիւնից, ուր խօսուած է վալիին եւ կոմիսար Մեմտուհին իր համհարզի հետ մահապատժի ենթարկելու անհրաժեշտութեան մասին: Վերծանուած պատասխան ծածկագիր հեռագրում կայ «ի պահ դնել» նշումը: (Գործ N 8, փաստաթուղթ N 1):

Ներքին գործերի նախարարութեան յատուկ գրասենեակի պետ Իհսան պէյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնուելիս է եղել Քիլիսի գայմագամի պաշտօնում, Ստամպուլից Հալէպ գործուղուած Ապտուլահատ Նուրի պէյը յայտարարել է, որ «տեղահանման հիմնական նպատակը [Հայերի] ոչնչացումն է» եւ աւելացրել է նաեւ, որ ինքն այդ հարցով կապի մէջ մտնելով Թալաաթ պէյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորածի հրաման, որ նա [Թալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա՛ է երկրի փրկութիւնը: (Տե՛ս հարցաքննութեան փաստաթղթերը, էջ 15):

Բալուի քաղաքագլուխ Միւֆիտ պէյը 1331 (1915) Սեպտեմբերի 11-ի թուագրութեամբ, Ներքին գործերի նախարարութեան ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հա-

ղորդել է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Դոկտ. Միտհատ պէյը դեռեւս Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկըրիից դէպի Բալուի մութասարըրիֆութիւն ուղարկած հեռագրով յայտնել է, որ Անգարայի վիլայէթից աքսորուած հայերի ընդհանուր թիւը հասել է 61,000-ի, որ այդ տեղահանութիւնը նպատակաւարմար է նախ տեղի մահմետականների թիւը կայունացնելու, միւս կողմից էլ, այն յետագայում նպաստուոր կը լինի Բալուի համար (գործ N 8, փաստաթուղթ N 2): Այս փաստը վկայում է, որ տեղահանութիւնը ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտէի ցանկութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ, ինչից եւ ներշնչուել է Միտհատ պէյը:

Կարճ ժամանակով Չանկըրիում գտնուող այս անձը հեռուից չէր կարող տպաւորութիւն ունենալ Անգարայի վիլայէթի բնակչութեան մասին: Նա սխալ կարծիք ունէր նաեւ իր վիլայէթի բնակչութեան մասին: Չանկըրին մտնում է Քաստամունուի մէջ եւ այդտեղի մահմետականները շրջակայ վայրերում տեղի ունեցող դէպքերին վերաբերուել են ատելութեամբ: Նոյնիսկ մի օր, մի խումբ մեծամեծներ եւ աւագանիներ իրենց միւլֆիի հետ դիմել են քաղաքագլուխ Ռեշիտ փաշային հետեւեալ խօսքերով. «Շրջակայ վիլայէթներից հայերին իրենց երեխաներով միասին մորթուող անասունների նման քշում են դէպի լեռները եւ այնտեղ՝ կոտորում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայէթում այդպիսի բան կատարուի: Մենք վախենում ենք Աստծոյ ցասումից: Պետութիւնը ոչ թէ դաժանութեամբ է կառավարում, այլ բանականութեամբ: Խնդրում ենք, որպէսզի մեր

վիլայէթում այդպիսի կոտորած տեղի չունենայ»: Այս անձինք, արտասուալի աչքերով հեռացել են քաղաքագլխի մօտից, խօսք առնելով, որ իրենց վիլայէթում նման արարք չկատարուի: (Այս մասին արձանագրուած է վկայութիւնների երկրորդ մասի 15րդ էջում):

Ստորեւ բերւում է էրզրումի վիլայէթի վալի Թահսին պէյի 1331 (1915) Յուլիսի 15-ի թուագրութեամբ ծածկագիր հեռագիրը, ուր խօսւում է «Թեշքիլաթ-ը մասուսէ»-ի եւ նրա հետ համագործակցող ժանտարմների կողմից հայերի հանդէպ գործադրուած բռնութիւնների եւ վայրագութիւնների մասին. «Ֆայիք անունով մի լէյտենանտ տիրացել է Արապեանի չորս աղջիկներին, իսկ լէյտենանտ Քեամիլ էֆենտին՝ յափշտակել է 1863 լիրա գումար, 35 բեռ ապրանք եւ մեծ քանակութեամբ գոհարեղէն: Դրամի յափշտակութիւնը եւ կանանց հանդէպ գործադրուած բռնութիւնները չափազանց ամօթալի եւ քաջութեան հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող երեւոյթներ են: Անհրաժեշտ է այդ վայրագութիւններին վերջ տալ, յատկապես «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ» անուան տակ բոլոր կողմերում դեգերող հրոսակներին: Խարբերդի վալին հաղորդում է, որ բոլոր ճանապարհները լի են կանանց եւ երեխաների դիակներով, որոնց չեն հասցնում քաղել: Լաւ կը լինի, որ մենք պաշտպանենք մեր անցեալի քաջութեան նկարագիրը»: (Գործ N 8, փաստաթուղթ N 4): Փախուստի մէջ գտնուող Թալաթ պէյին ուղղուած այս հեռագիրը պահւում է Մեջլիսի 5-րդ բաժնի թղթապանակում: Այս հեռագիրը հաստատում է Տէր-Զօրի քաղաքագլուխ Ալի Սուլատ պէյի վերոյիշեալ ծածկագիր հեռագրում արտայայտուած գաղտնի նպատակները:

Ստորեւ բերւում է Էրզրումի «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի նախագահ Պեհաշտտին Շաքիր պէյի ստորագրութեամբ Խարբերդի վալի Սապիթ պէյին եւ Նազըմ պէյին ուղղուած ծածկագիր հեռագրի բովանդակութիւնը, որի ֆոթոպատճէնը գտնուում է N 9 գործում:

«Եղբայր իմ, մեզ պարզորոշ տեղեկացրէք, այդտեղից ուղարկուող հայերին զոտում էք, թէ ոչ: Վտանգատու մարդկանց, որոնց վտարման ու քստրի մասին յայտնել ենք, ոչնչացնում էք, թէ՞ ճամբու էք դնում»:

Այս փաստը ցոյց է տալիս, որ մինչեւ այսօր փախուստի մէջ գտնուող վերոյիշեալ Ռեսնէյի Նազըմ պէյը, այդ ժամանակ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Խարբերդի քննիչ-լիազօրը լինելով, գաղտնի կապ է ունեցել «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի հետ եւ զբաղուել է հայերի բնաջնջման գործով:

Սամսոնի պատասխանատու քարտուղար Ռուշդի պէյի ստորագրութեամբ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին ուղղուած հեռագիրը, ինչպէս նաեւ Միտհատ Շիւքրի պէյի կողմից «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի ներկայացուցիչ Դոկտ. Նազըմին հասցէագրուած 1330 (1914) Դեկտեմբերի 16-ի թուագրութիւնը կրող հետեւեալ բովանդակութեամբ հեռագիրը՝ «55 հոգուց բաղկացած չեթէնքի 5-րդ խումբը Թուֆան աղայի գլխաւորութեամբ մոթորային նաւով ուղարկէք», լիովին հաստատում է, որ կուսակցութեան կոմիտէն կապուած է եղել «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի հետ եւ այլ վայրերում գտնուող նրա մասնաճիւղերը վաղուց ի վեր զբաղուած են եղել հրոսակախմբեր պատրաստելու գործով:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Պալքեասիրի քննիչ-լիազօր Մուսայի ստորագրութեամբ 1330 (1914) Նոյեմբերի 20-ի թուագրութեամբ Միտհատ Շիւքրի պէյին եւ դոկտ. Նազըմին հասցէագրուած նամակների բովանդակութիւնից լիովին բացայայտում է, որ կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն համագործակցել է Ներքին գործերի նախարարութեան հետ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում:

Կուսակցութեան Պրուսայի ներկայացուցչի 1330 (1914) թուականի Դեկտեմբեր 19-ին, կենտրոնական կոմիտէին ուղարկուած գրութիւնը նոյնպէս հաստատում է, որ բանտերից դուրս բերուած յանցագործներն ու աւազակներն ընդգրկուելու են «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի մէջ: Եւ այս կապակցութեամբ, սկզբնական շրջանում, ջանք գործադրուեց միամիտ մարդկանց համոզելու, որ այդ աւազակախմբերը իբրեւ թէ մասնակցելու են պատերազմական գործողութիւններին: Մինչդեռ վերոյիշեալ ապացոյցներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցոյց են տալիս, որ այդ հրոսակախմբերն ստեղծուած էին տեղահանուած [հայերի] քառամանները կոտորելու եւ ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցուած է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալաաթ, Էնվեր եւ Ճեմալ պէյերի անմիջական հրամաններով եւ գիտութեամբ (գործ 11): 1331 (1915) Յուլիսի 21-ի թուագրութիւնը կրող Թալաաթ պէյի ծածկագիր հեռագիրը, որն ուղղուած է Տիարպեքիւրի, Խարբերդի, Ուրֆայի եւ Տէր-Ջօրի վալիներին եւ մովթասարրիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքեալ գոյքը վառելու եւ ընդհանրապէս դիակները ձորերը, գետերը եւ լճերը չզցնելու մասին:

Չորրորդ բանակի հրամանատար ձեռնալ պէյի 1331 (1915) Յուլիսի 1-ի թուագրութեամբ Տիարպեքիւրի վաւրին ուղղուած մի այլ հեռագրից ենթադրուած է, որ Եփրատ գետի հարաւային մասում, ջրի երեսին յայտնուող դիակները կարող են ապստամբական ⁽²⁰⁾ շարժման ընթացքում սպաննուած հայեր լինեն, ուստի պահանջուած է, որ դրանք հաւաքուեն եւ թաղուեն իրենց բնակավայրերում (գործ 11, փաստաթուղթ N 3):

Ի պատասխան ձեռնալ պէյին, 1331 (1915) Յուլիս 3-ի թուագրութեամբ, «անձամբ» նշումը կրող հեռագրում ասուած է. «Եփրատը առնչութիւն չունի մեր վիլայէթի հետ, հասանական է, որ այդ դիակները գալիս են Էրզրումի եւ Խարբերդի կողմերից: Այստեղ, ապստամբութեան ընթացքում սպաննուածների դիակները գցում են ամայի վայրերում գտնուող խոր քարայրները կամ էլ այրում են: Թաղելը բացառուած է»:

Տէր-Ջօրի նախկին մութասարրիֆ Ալի Սուլայ պէյը, համանուն լիվան ուղարկուող հայերի ճակատագրի մասին տեղեկութիւն տալով, նշել է, որ Հալէպի հեռագրական գործակալութիւնում աշխատող «թասվիր-ի էֆէքեար» ⁽²¹⁾ թերթի նախկին թղթակից Աքեազ պէյը Տէր-Ջօրի մութասարրիֆ Սալիհ Ջէքի պէյի հետ զրուցելիս հարցրել է. «Քո մասին ասում են, որ 10 հազար հայ ես ոչնչացրել, ճիշդ է»: Ի պատասխան այդ հարցումի, Ջէքի պէյը պարծենալով ասել է. «Ես նամուս ունեմ, 10 հազարը ի՞նչ է որ, մի քիչ վերեւ բարձրացիր»: (Տե՛ս գործ 6 եւ 14, փաստաթուղթ N 4, ինչպէս նաեւ գործ 11, փաստաթուղթ N 1):

Խարբերդի վալիի կողմից Մալաթիայի մութասարրիֆին ուղարկուած ծածկագիր հեռագրի առաջին մասում հա-

ղորդւում է, որ ճանապարհներին շատ մեծ թուով դիակներ կան, եւ նրանք կարող են վտանգաւոր հետեւանքներ ունենալ: Խորհուրդ է տրուում զգուշացնել ներքին գործերի նախարարութեանը, որպէսզի վճռական քայլեր ձեռնարկուի այս հարցը անուշադրութեան մատնող պաշտօնեաներին պատժելու համար: Նշուած է նաեւ, որ անհրաժեշտ է մի քանի ազդեցիկ ղեկավարների տրամադրութեան տակ բաւարար թուով ժանտարմներ նշանակել՝ սահմանի ներսում գտնուող բոլոր դիակները թաղելու համար: 1331 (1915) Սեպտեմբերի 15-ի թուագրութեամբ, Ռեշիտի կողմից ներքին գործերի նախարարութեանն ուղարկուած ծածկագիր հեռագրում նշուած է, որ Տիարպեքիւրից արտաքսուած հայերի թիւը հասնում է հարիւր քսան հազարի, որը ցոյց է տալիս կատարուած գործողութեան ծաւալն ու նշանակութիւնը (գործ 12, փաստաթուղթ N 1):

Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուտ Քեամիլի ստորագրութիւնը կրող հեռագրում նշուած է, որ հայերից որեւէ մէկին հովանաւորող մահմետականը մահապատիժ է ենթարկուելու իր բնակավայրում, եւ տունն էլ հրդեհուելու է: Եթէ հովանաւորողը պետական պաշտօնեայ լինի, ապա գործից վտարուելով՝ դատուելու է զինուորական դատարանով: Իսկ եթէ զինուորական լինի, ապա որպէս յանցագործ՝ կանգնելու է բարձր ատեանի առաջ (գործ 13, փաստաթուղթ N 1): Այս խստութիւնները ցոյց են տալիս, թէ ինչու տուեալ վայրի մահմետականները եւ մանր պաշտօնեաները չէին կարողանում տեղի ունեցող դադանութիւնների առջեւն առնել:

Տրապիզոնի նախկին պատգամաւոր Հաֆրդ Մեհմետ պէյի տուած ցուցմունքից (գործ N 15) բացայայտուած է,

Թէ ինչպէս հայերին Սեւ ծովի ափերին նաւ նստեցնելով խեղդամահ են արել: Նոյնիսկ այս ողբերգութեան մասին, երբ ինքը յայտնել է Թալաաթ պէյին, վերջինս ոչ մի քայլ չի ձեռնարկել [Տրապիզոնի] վալի Ճեմալ Ազմիի նկատմամբ: Այս հանգամանքն առաւել եւս ծանրացնում է Թալաաթ պէյի յանցագործութիւնը:

Էրզրումի վալի Միւնիր պէյի 1331 (1915) Դեկտեմբերի 14-ի թուագրութիւնը կրող ծածկագիր հեռագիրը (գործ N 16) ցոյց է տալիս, որ հակառակ նախկին վալի Թահսին պէյի գործադրած ջանքերին, Էրզրումից Քըզլի ճանապարհով ուղարկուած հայերի քարաւանները կոտորածի են ենթարկուել կենտրոնական կոմիտէի անդամ Պեհաէտին Շաքիր պէյի կազմած հրոսակախմբերի եւ տերսիմցիների⁽²²⁾ կողմից:

Ճեմալ Ասաֆ պէյի գրաւոր ցուցմունքի մէջ (գործ N 18) նշուած է, թէ ինչպէս տեղահանուածները կոտորածի են ենթարկուել քուրդ Ալոյի աւազակախմբերի կողմից, որը կազմակերպել էր Չանկըրլի կուսակցութեան նախկին պատասխանատու քարտուղար, այժմ առեւտրական Ճեմալ Օղուզ պէյը: Այս հանգամանքը եւս ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս կենտրոնական կոմիտէն այս խնդրում համագործակցել է կուսակցութեան [չըջանային] ներկայացուցիչների հետ:

Յատկապէս ուշադրութեան արժանի տեղեկութիւններ կան գնդապետ Խալիլ Ռիճայ պէյի ընդարձակ տեղեկագրում, որը կազմուած է որոշակի անուններով եւ փաստացի վկայութիւնների հիման վրայ (տե՛ս գործ N 2, էջ 1): Այսպէս, Անգարայի տեղահանութեան ընթացքում, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցու-

թեան տեղական ակումբի վարիչի մօտ ուղարկելով Թալաաթի անունով մէկին, կենտրոնական կոմիտէն հրահանգել է, որպէսզի պաշտօնից հեռացուեն զինուորական առողջապահութեան հայ ծառայողները: Մեմտուհ Շեվքէթ պէյը եւ նրա եղբայր Ռաֆտ պէյը, այդ ժամանակամիջոցին Անգարայում լինելով, գործակցել են կենտրոնական կոմիտէի հետ եւ ձեռք բերել հսկայական կարողութիւն: Տեղեկագրում նշուած է, թէ ինչպէս կուսակցութեան ներկայացուցիչ-քարտուղար Նեճատի պէյը միջամտել է Անգարայի տեղահանութեան գործին եւ այդ խնդրում իր եռանդուն մասնակցութիւնն է ունեցել նաեւ յիշեալ վիրայէթի նախկին ոստիկանապետ մանաստրըցի Պեհաէտին պէյը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ռազմական դատարանը մեղադրական գործ է յարուցել վերոյիշեալ Պեհաէտին պէյի նկատմամբ, նրան շտապ կանչել են Ստամպուլ: Հակառակ Ներքին գործերի նախարարութեան ներկայացրած պահանջին, նրան վերաբերող հետաքննութեան փաստաթղթերը մնացել են տեղում: Յետագայում, նրա գործը քննարկուել է Ռազմական նախարարութիւնում, եւ այդպիսով վերջինս ազատուել է դատաքննութիւնից:

Հետաքննութեան արդիւնքների համաձայն, նրանք, ովքեր քննադատել եւ չեն մասնակցել կատարուող ողբերգութիւններին, համարուել են հայրենիքի դաւաճաններ, իսկ [մանաստրըցի] Պեհաէտինի նման ակտիւ գործիչներն արժանացել են չափից աւելի հովանաւորութեան: Նոյնիսկ Ներքին գործերի նախկին նախարար Թալաաթ պէյը յիշեալ [մանաստրըցի] պէյին յատուկ ծանուցագրով ծառայութեան է ուղարկել արեւելեան զօրքերի օպերա-

տիւ գօրախմբի Հրամանատար Վեհիպ փաշայի մօտ: Միառժամանակ նա աշխատել է Սամսոնի ռազմական ատեանում, այնուհետեւ նոր նշանակում ստանալով, մեկնել է անյայտ ուղղութեամբ: (Նրա մասին տրուած ցուցմունքները գտնուում են Վեհիպ փաշային վերաբերող թղթապանակում):

Փաստերը ցոյց են տալիս, որ Քաստամոնուլի վալի Ռեշիտ փաշան ծածկագիր հեռագիր է ստացել Պեհաէտտին Շաքիր պէյից, ուր նշուած է եղել, որ Հայերի տեղահանութեան Հարցը խիստ անհրաժեշտութիւն է (տես գործ N 2, էջ 13): Իսկ կուսակցութեան Քաստամոնուլի քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենտին, չնայած որ իր ժամանակին զգուշացրել է [Ներքին գործերի] նախարարութեանը տեղի ունեցող տեղահանութեան, կոտորածի եւ այլ վայրագութիւնների մասին, սակայն նրա գործադրած ջանքերը մնացել են ապարդիւն:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան գումարած մի ժողովում նախագահը «[Թաքրիր» է ներկայացրել Թալաաթ պէյին, ուր նկարագրուած են եղել Հայերի Հանդէպ գործադրուած դաժանութիւններն ու կոտորածները, եւ այս կապակցութեամբ պահանջել է դատաքննութեան ենթարկել կուսակցութեան մի շարք շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, այդ թւում՝ Դոկտ. Ռեշիտին, Ճեմալ Ազմին, Սապիթին, Մուամմերին, Աթիֆին եւ կալանատների ընդհանուր տնօրէն Իպրահիմ պէյին: Մինչդեռ Թալաաթ պէյը մի կողմ է չալրտել այդ «[Թաքրիրը», ակնարկելով, որ այն պահուի:

Իզմիրի պատգամաւոր Իհսան Օննիկ էֆենտիի ցուցմունքում նշուած է, որ ինքը Իզմիրի «Սպորտինգ կլուբ»ի մէջ

Թալաաթ պէյին ասել է, որ Դոկտ. Նազըմը եւ իր գործընկերներն են իսկական բռնութիւն գործադրողները, Թալաաթը պատասխանել է. «Ես այստեղացիներին միաների մման կ'ենթարկէի նոյն ճակատագրին» (տես գործ N 3):

Վեհիպ փաշայի վկայութեան մէջ (տես գործ N 7, էջ 3) նշուած է, որ Հայերի նկատմամբ կատարուած վայրագութիւններն ու կոտորածները, նրանց ունեցուածքի թալանն ու կողոպուտը որոշուած է եղել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից: Եւ այդ կոտորածների, ինչպէս նաեւ բոլոր դաժանութիւնների իրագործման Համար Պեհաէտտին Շաքիր պէյը Երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է յատուկ մարդասպաններ եւ անձամբ ղեկավարել նրանց: Նոյնիսկ պետութեան ղեկավարները ենթարկուել են Պեհաէտտին Շաքրի Հրամաններին եւ Հրահանգներին: Երրորդ բանակի կողմից կատարուած բոլոր բռնութիւնների, խարդաւանքների եւ բանսարկութիւնների մտայղացողը նոյնպէս եղել է Պեհաէտտին Շաքիրը: Նրա կողմից Հաւաքագրուած մարդկանց մի մասը եղել են մահապատժի ենթակայ յանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արնախում ժանտարմներ... Գրաւոր բերուած բոլոր ցուցմունքները մեղադրական Հաւաստի ապացոյցներ են, ուղղուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ Մեծլիսի անդամների դէմ:

Հարցաքննութեան վերաբերող փաստաթղթերի 6-րդ էջում նշուած է, որ Սուլէյման Նազիֆ պէյը Պաղտատից դէպի Տիարպեքրիի սահմանամերձ շրջանները գալու ժամանակ ղեկիների գարշահոտութիւնից փակել է քիթը⁽²³⁾: Երբ Ճեմալ փաշան Հարցում է կատարել Թա-

լաաթ պէյլին Գոնիայի նախկին վալի Ճելալ պէյի Հալէ-պից հեռացուելու մասին, վերջինս պատասխանել է, որ հայկական հարցին վերաբերող իր տեսակէտը համընկնում է կենտրոնական կառավարութեան տեսակէտի հետ, որ Դոկտ. Նազըմի կողմից ուղարկուած պատգամաւոր Ալի Ռիզայի նշանակման հարցը վճռուած է եղել կենտրոնական կոմիտէում մանրամասն քննարկուելուց յետոյ:

[Ճելալ պէյի] ⁽²⁴⁾ հեռացման պատճառը այս ձեւով բացատրուելուց յետոյ, երբ [Ճեմալ փաշան] այս հարցի վտանգաւորութեան մասին Ստամպուլում զգուշացրել է Թալաաթին եւ Նազըմին, նրանք պատասխանել են, որ դա անհրաժեշտ է եւ օգտակար: Դոկտ. Նազըմը նոյնիսկ ասել է, որ այս նախաձեռնութիւնը վերջնականապէս կը լուծի Արեւելեան հարցը:

Հայրի էֆենտին իր վկայութեան մէջ նշում է, որ ինքը ամէն ջանք գործադրել է այդ բոլորը կանխելու, բայց եւ այնպէս տեղահանութեան եւ կոտորածին հակառակուելու համար իրեն եւս հեռացրել են պաշտօնից (հարցաքննութեան թղթապանակ, էջ 17): Քաղաքացիական հետաքննութեան յանձնաժողովի նախկին վալի Մազհար պէյը հեռացուել է պաշտօնից, իսկ Տիարպեքիւրի վալին ոչնչացրել է իր երկու գայմազամներին, այն բանի համար, որ նրանք դէմ են եղել [հայերի] տեղահանութեանը, ինչպէս նաեւ արաբների դէմ գործադրուող բռնութիւններին ու սպանութիւններին:

Հարցաքննութեան վերաբերող թղթապանակի 34, 38, 43 էջերում տրուած է Ֆինանսների նախարարութեան եկամուտի բաժնի ընդհանուր տնօրէն Լութֆի պէյի ցույց-

մունքը, որը վերաբերում է կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ պէյի գործունէութեանը, ինչպէս նաեւ Տրապիզոնում կատարուած ողբերգութեանը եւ պատասխանատուներին:

Պեհաէտտին Շաքիր պէյի էրզրումից Անթալիայի մութասարրիֆին ուղարկած ծածկագիր հեռագրում նշուած է. «Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Տիարպեքիւրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ո՛չ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսուել են Մոսուլի եւ Տեր-Ջօրի կողմերը: Իսկ դուք ի՞նչ էք անում Անթալիայում»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սապուր Սամի պէյը իր բացատրագրում (հարցաքննութեան թղթապանակ, էջ 44), նշում է, որ այս հեռագրի պատճէնը ինքն ուղարկել է Թալաաթ պէյին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել: Անդարայի տեղահանութեան եւ այդ տեղի կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար Նեճատի պէյի մասին Ռատի պէյի տուած տեղեկութիւնները բաւարար ապացոյցներ են այդ ամբաստանութիւնը հաստատելու համար:

Պեհաէտտին Շաքիր պէյը, Ներքին գործերի նախարար Թալաաթ պէյի միջոցով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել կենտրոնական կոմիտէ: «Թեքլիլաթ-ը մահսուէ»-ի փաստաթղթերի թղթապանակներից մէկում յայտնաբերուած եւ 69 համարի տակ վերծանուած այդ հեռագրի հակառակ կողմում, որպէս պատասխան, գրուած է հետեւեալը. «Քանի որ այլեւս այդտեղ գործ չունէք, Արտուիմից առաւել կարելի է մի պաշտօն ստանձնելու համար շտապ շարժուէք դէպի Տրապիզոն: Այստեղից մեկնող Փակուր Դեմիլ ⁽²⁵⁾ պէյը ձեզ կը բերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը»:

Այս [Հեռագիրը] լիովին հաստատում է նրանց միջև գոյություն ունեցող ներքին կապն ու համագործակցությունը⁽²⁶⁾:

Մեղադրուող նախարարները հարցաքննութեան ընթացքում պատճառաբանել են, որ իրենց գործը ըստ պաշտոնավարութեան, լսուելու է ոչ թէ Ռազմական ատեանում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կազմուած Գերագոյն դատարանում: Աւելորդ է բացատրել, որ նրանց կողմից յիշատակուած 92-րդ յօդուածը «նախարարի կամ նախարարների խորհրդի անդամի պաշտոնավարութեամբ» վերաբերում է քաղաքական յանցագործութեանը: Սահմանադրական օրէնագրքի 33-րդ յօդուածի համաձայն, նախարարներին սովորական յանցագործութիւն կատարելու, կամ մասնակցութիւն ունենալու դէպքում, ոչ մի արտօնութիւնից օգտուելու իրաւունք չի վերապահուած: Նման յանցագործութիւնները քննելու հարցը մտնում է սովորական դատարանների իրաւասութեան մէջ: Արտակարգ դրութիւն յայտարարուած շրջաններում, քաղաքացիական օրէնքների եւ դատարանների փոխարէն իրաւասութիւն են ձեռք բերում ռազմական ատեանները:

Սպանութիւններին եւ բռնադատումներին վերաբերող յօդուածների հաստատումը մտնում է ռազմական ատեանի իրաւասութեան մէջ եւ ըստ մեղադրական եզրակացութեան բովանդակութեան, պաշտօնի հարցում ոչ մի վերապահութիւն չի կատարուելու:

Այսպիսով, մեղադրեալների դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշուած դատական անիրաւասութեան հարցը վերացւում է: Վերելում բերուած փաստերի ու վկայու-

թիւնների հիման վրայ, Դոկտ. Պեհաէտտին Շաքիր, Դոկտ. Նազըմ, Աթիֆ, Ռիզա, Ճեւատ, Ազիզ, Էնվեր, Ճեմալ եւ Թալաաթ պէյերը, որպէս յանցագործութեան անմիջական մասնակիցներ՝ մեղադրուած են քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի առաջին կէտով եւ 171-րդ յօդուածով⁽²⁷⁾: Սայիտ Հալիմ փաշան, Միտհատ Շիւքրի, Դոկտ. Ռուզուհի, Քիւչիւկ Թալաաթ, Զիյա Գէօքալփի, Քեմալ, Ահմետ Նեսիմի, Շիւքրի, Իպրահիմ, Խալիլ պէյերը, չնայած որ անմիջական մասնակցութիւն չեն ունեցել կատարուած յանցագործութիւններին, անուղղակիօրէն մասնակցել են վերոյիշեալ յանցագործութիւններին, որի համար էլ մեղադրուած են քրէական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի երկրորդ մասով: Մեղադրեալների դատաքննութեան գործը ներկայացւում է Ստամպուլի կայսերական Ռազմական ատեանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննութիւնը՝ նոյն ատեանի դատախազութեան⁽²⁸⁾:

Մեղադրյալների լուսանկարները «Թաքվիմ-ի Վեքայի» թերթում:

Նախագահ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան անդամներ Հանդիսացող այս անձինք ընդհանուր ժողովի եւ կենտրոնական կոմիտէի որոշմամբ ընթացան սխալ ճանապարհով եւ, յատկապէս օգտուելով Համաշխարհային պատերազմի ճգնաժամից, իրենց մոլի նպատակներն ու տհաճ թուացող հարցերը ձգտեցին իրագործել հապճեպօրէն եւ դաժանութեամբ: Ո՛չ մի ողջամիտ մարդ չէր կարող Համաձայնուել նրանց գործադրած այդ արարքների հետ: Նրանք արտաքուստ ցոյց էին տալիս, թէ իբր պաշտպանում են ազգային շահերը եւ ապահովում երկրի ամբողջականութիւնը, մինչդեռ իրականում իրենց նախաձեռնած գործողութիւններով մեծ դժուարութիւններ ստեղծեցին պետութեան քաղաքականութեան եւ տնտեսութեան ասպարէզում: Այդ ձեւով, ընդհանուր զօրահաւաքի կապակցութեամբ բոլոր կողմերում յայտարարուած արտակարգ դրութիւնից օգուտ քաղելով, սկսեցին ժողովրդին բարոյապէս ճնշել, բռնութիւններ գործադրել եւ մեծ դժուարութիւններ ստեղծել պետութեան կառավարման գործում: Խօսքի ազատութեան նշոյլն անգամ չէր մնացել: Ժողովրդին Հասցուած վնասը չափ ու սահման չունէր: Միւս կողմից, իրենց դիւային ծրագրերը իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդասպան հրոսակախմբերի միջոցով: Գործադրուած դաժան արարքները ոչ միայն առնչութիւն չունեն օսմանեան օրէնքների եւ կանոնադրութիւնների հետ, այլեւ անհամատեղելի են մեր հաւատքին ⁽²⁹⁾: Բնական է, որ այդ բազում բռնութիւններն ու վայրագութիւնները խոր ատե-

լուծիւն առաջացրին մարդկանց սրտերում: Արդ, որպէս անմիջական մասնակիցներ, դուք եւս մեծ դեր էք խաղացել այդ յանցագործութիւնների խնդրում, որի համար էլ մեղադրոււմ էք: Ուշադիր եղէք, այդ մեղադրանքը բացառապատուելու եւ ապացուցուելու է դատախազի կողմից: (Խօսքն ուղղելով դատախազին): Խնդրեմ:

Դատախազ Մուստաֆա Նազմի պէյ- Դատարանում ներկայ գտնուողների եւ բացականների ամբաստանութեանը վերաբերող քրէական յօդուածները պարզաբանուած են մեղադրական եզրակացութիւնում: Իսկ մեղադրանքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու վկայութիւններն առնուանական կարգով դասաւորուած են թղթապանակների մէջ: Ես կարծում եմ, որ աւելորդ ժամանակ չվատնելու համար անհրաժեշտութիւն չկայ այդ բոլորի վրայ կրկին կանգ առնելու եւ այսօրուայ համար նշանակուած դատաքննութիւնը յետաձգելու յաջորդ օրուան: Հարցաքննութեան ընթացքում ճշմարտութիւնը բացայայտուել է կատարելապէս: Այնուհանդերձ դատաքննութեան կարեւորութեան եւ նրա միայն արդարութեան վրայ հիմնուելու փաստը ապացուցելու նկատառումով, ուզում եմ մի քանի խօսք եւս աւելացնել: Յայտնի է, որ ազգերի համատեղութիւնը, պետութիւնների գոյատեւումը ուղղակի առնչոււմ են իրաւունքի, արդարութեան եւ հաւասարութեան կատարեալ ապահովութեան հետ: Հետեւաբար, մի երկրում իրաւունքի եւ արդարութեան առկայութեամբ է պայմանաւորուած այդ երկրի հասարակական կեանքի գոյատեւումը: Այդ գործօնների բացակայութեան դէպքում, հասարակութիւնը չի կարող յարատեւել: Տարիներից ի վեր Օսմանեան կայսրութեան մէջ

տարբեր ազգութիւնների առկայութիւնը մեծ դժուարութիւններ է յարուցել եւ դժբախտաբար երբեմն նրանք իրար բախուելով, արիւնալի էջեր են արձանագրել նրա պատմութեան մէջ⁽³⁰⁾: Օսմանեան օրէնսդրութեան, օսմանցու խղճին անյարիր այնպիսի յանցագործութիւններ են տեղի ունեցել, որոնք երբեւէ չէին կարող ընդունուել սուլթանութեան եւ մեծ խալիֆայութեան կողմից: Օսմանեան օրէնքները, որոնց թարգմանն եմ ես այսօր, երբեք չեն կարող հանդուրժել եւ ներել այդ բոլորը: Օսմանեան տարածքում անպատիժ մնացած յանցագործութիւններն պատժուելու են Օսմանեան օրէնքի համապատասխան յօդուածներով: Պիտի հատուցուի զոհ զնացած անմեղ մարդկանց արիւնը եւ արդարութիւնը տենչացող օսմանեան ժողովուրդներն ի վերջոյ պիտի հասնեն դրան: Իրականում, օսմանեան տարածքում գտնուող երկրները ծարաւի են արդարութեան: Դարերի ընթացքում, իսլամի բոլոր աւանդոյթների աստիճանաբար թուլացման հետեւանքով, այդ երկրները չեն կարողացել, ինչպէս հարկն է, օգտուել նրա իրաւական կանոններից: Իրաւունքն ու արդարութիւնը վերականգնելու ներշնչանքով է, որ մահմետականները, քրիստոնեաները եւ բոլոր ազգութիւններն ամէն կերպ նեցուկ են կանգնել 1908 թուականի սահմանադրութեանը: Չնայած այդ բանին, որ բոլոր մտաւորականներն ու գիտակից մարդիկ իրենց ուժերով ջանացին վերահաստատել սահմանադրութիւնը, աւա՛ղ, արդարութեան եւ իրաւունքի պաշտպանութեան փոխարէն երկրում ծայր առան անթիւ անհամար վատ երեւոյթներ, որոնց հետեւանքով էլ օսմանեան ազգութիւնները սկսեցին իրարից մեկուսանալ: Յուսախաբ եղան նաեւ բազմաթիւ

Հայրենասէր անձինք: Սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան թեկադրանքով կատարուած սպանութիւնները, աւերածութիւնները, վայրագութիւնները, չարաշահումները ծանր հետեւանքներ թողեցին ժողովրդի վրա: Օսմանեան պետութեան Համար մեծ աղէտ եղան նաեւ Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած արիւնայեղութիւններն ու կոտորածները:

Բարբարոսաբար իրականացուած կոտորածները, անարգ չարաշահումները, դժբախտաբար, նոյնպէս վերագրուած են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին, նրա լիակազմ ժողովներին եւ «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի գործունէութեանը: Եւ այս անձնաւորութիւնները դատի են տրուած ոչ թէ նախարարի պաշտօնում գտնուելու համար, այլ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մէջ ղեկավար դիրք ունենալու եւ կենտրոնական կոմիտէի անդամ լինելու Հանգամանքով: Կոտորածների եւ չարաշահումների հետեւանքով, օսմանցիների արժանապատուութեան վրայ ընկած արիւնոտ հետքերը, օսմանցիների ճակատը մրոտած սեւ բծերը կարելի է ջնջել միմիայն արդարութեան գրչով: Եւ այս ձեւով ջնջելու համար նրանց դէմ յայտարարուած է ճիշատ: Պատժուելու են յանցագործութիւն կատարած մահմետական թէ քրիստոնեայ անձինք: Դատախազութիւնը չի կոչուած միակողմանի հետաքննութիւններ կատարելու: Բոլոր դատախազութիւնների նման, մենք եւս պատրաստ ենք բողոքները քննարկելու եւ լսելու տուժած կողմի դանգատները: Լինի մահմետական կամ քրիստոնեայ, օսմանցու թափած արիւնը անհատոյց

չի մնալու: Այդ աղէտալի բախումների ընթացքում մահմետական սպաննող քրիստոնեայ օսմանցիների նկատմամբ նոյնպէս հետաքննութիւն եւ կատարելու⁽³¹⁾: Այնպէս որ, յանցագործները պատժուելու են, եւ արկածախնդրական պատերազմի պատճառով անմեղ մարդկանց կորցրած արիւնը հատուցուելու է այս բարձր ատեանում: Ամբողջ մահմետական աշխարհի խալիֆ, օսմանցիների փատիշահ՝ Նորին Մեծութիւն Մեհմետ խանը⁽³²⁾ Հաստատակամօրէն վճռել է, որ լիովին վերականգնուի իսլամի արդարութիւնը: Նոյն նպատակն է հետապնդում նաեւ ներկայիս կառավարութիւնը: Մի խօսքով, Օսմանեան ազգութիւնները խորը վատահոգութիւն են տածում իրենց փատիշահի արդարացի որոշման եւ այս Բարձր Ատեանի⁽³³⁾ արդարադատ գործունէութեան նկատմամբ: Համոզուած ենք, որ դատական այս յանձնաժողովը գործադրելու է իր բոլոր կարողութիւնները՝ հիմնուելով միմիայն խղճի եւ արդարութեան վրայ: Բնական է, որ արդար դատարանի վրայ չի կարելի քաղաքական վրէժխնդրութեան նկատառումներով ճնշում գործադրել եւ կամ վերապահումներ անել: Ո՛չ մի պետութիւն կամ քաղաքակիրթ ժողովուրդ Օսմանեան պետութիւնից եւ դատարանից ցայսօր չեն պահանջել եւ չեն էլ կարող պահանջել՝ որպէսզի պատժի ենթարկուած յանցագործը արդարացուի: Մեզանից պահանջում է, յանուն մարդկային իրաւունքի պատշապանութեան, գործադրել արդարադատութիւնը: Նոյնիսկ մեծ խալիֆները յարգանքով գլուխ են խոնարհել իսլամի արդարադատութեան առաջ: Օսմանեան դատարանի եւ դատաւորների առաջ նոյն վերաբերմունքը պիտի ունենան նաեւ նախարարներն ու վեզիրները:

Մեղադրական եզրակացությունում ցոյց տրուած եւ անմիջական իրենց հեղինակութեամբ կատարուած յանցագործութիւնների համար մեղադրուած են Դոկտ. Պեհաէտտին Շաքիրը, Նազըմը, Աթիֆը, Ռիզան, Ճեւատը, Ազիզը, Էնվերը, Ճեմալը եւ Թալաաթը: Այս յանցագործութիւններին անուղղակիօրէն մասնակցութիւն ունենալու համար մեղադրուած են Միտհատ Շիւքրին, Դոկտ. Ռուզուհին, Քիւչիւկ Թալաաթը, Զիյա Գէօքալփը, Քեմալ պէյը, Սայիտ Հալիմ փաշան, Ահմետ Նեսիմին, Շիւքրին, Իպրահիմը եւ Խալիլը: Օսմանեան արդարադատութեան հիման վրայ պահանջուած են սրանց ենթարկել դռնբաց դատաքննութեան:

(Նախագահից ձայն է խնդրում դատապաշտպան Գելալէտտին Արիֆ պէյը):

Գելալէտտին Արիֆ պէյ- Տուեալ դատաքննութեան՝ այս Բարձր Ատեանի իրաւասութեան մէջ մտնելու հարցը ըստ օրէնքի քննարկելու անհրաժեշտութիւն է զգացուած: Յայտնի է, որ Սայիտ Հալիմ փաշան, Խալիլ, Նեսիմի, Իպրահիմ եւ Շիւքրի պէյերը նախարարներ են եղել նախկին կառավարութեան մէջ: Եթէ ուշադրութիւն դարձնենք սահմանադրութեան պետական նախարարներին վերաբերող 31րդ եւ 33րդ յօդուածներին, ապա կը տեսնենք, որ նախարարների եւ այլ պետական բարձր պաշտօնների հետ առնչուող դատական գործերը քննարկուելու են միմիայն Գերագոյն դատարանում, իսկ պաշտօնից դուրս իրենց անձին վերաբերող դատական գործեր կարող են լսուել ընդհանուր դատարաններում: Սահմանադրութեան 23րդ յօդուածն ասում է. «Իւրաքանչիւր անձի դատական գործը լսուելու է միմիայն օրէնքով հաստատուած

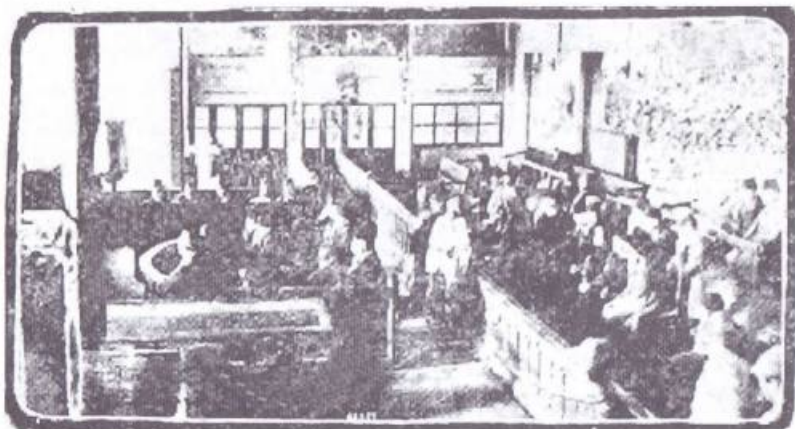
դատարաններում»: Այսպիսով, նախարարների գործը, օրէնքի նշած այդ կէտերի համաձայն, պէտք է լսուի Գերագոյն դատարանում ⁽³⁴⁾:

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի պէյ- [Դատապաշտպանների] կողմից առաջ քաշուած պաշտօնի եւ իրաւասութեան հարցի մասին ես եւս ուզում եմ յայտնել իմ տեսակէտը (ձայներ՝ չի լսում): Այս դատաքննութիւնը Ռազմական ատեանում կամ սահմանադրութեան մէջ նշուած Գերագոյն դատարանում լսելու հարցը բխում է այդ յանցագործութիւնները պաշտօնավարութեան ընթացքում կատարելու կամ չկատարելու հանգամանքից: Ինչպէս բացայայտուեց մեղադրական եզրակացությունում, ցոյց տրուած յանցագործութիւնները տեղի են ունեցել ոչ թէ պաշտօնավարութեան բերումով, այլ կենտրոնական կոմիտէի, ինչպէս նաեւ նրա լիակազմ ժողովների գործադրած յանցագործութիւններին մասնակից դառնալու հանգամանքով: Հետեւաբար, այս դատավարութիւնը պաշտօնավարութեան հիման վրայ մեկնաբանելու խնդիրը բացառուած է: Խմբակային յանցագործութեան մասնակից դառնալու Իպրահիմ պէյի խնդիրը դեռեւս պարզորոշ է: Մեզ տեղեկացրին, որ նախարարների խորհրդից մի շարք փաստաթղթեր յանձնուելու են դատախազութեանը: Դատաքննութեան ընթացքում յանցանքի միմիայն պաշտօնավարութեան հետ կապ ունենալը եթէ հաստատուի, ապա այդ ժամանակ տուեալ կէտին ուշադրութիւն կը դարձուի: Այլ դէպքում պաշտօնի եւ իրաւասութեան հարցը բնաւ օրակարգի հարց չի կարող դառնալ, քանի որ առկայ փաստերը վկայում են, որ այդ դատավարութիւնը մտնում է ձեր իրաւասութեան մէջ: Մեղադրական եզրա-

կացութիւնում փաստերը ցոյց են տալիս, որ գործադրուած յանցագործութիւններն անձնական ընդթ են ունեցել: Եթէ դատավարութեան ընթացքում [Հարցն] այլ ընդթ ընդունի, ապա այդ Հանգամանքը նկատի կ'առնուի:

Նախագահ- Մենք մեր վճիռը կը յայտնենք անհրաժեշտ քննարկումից յետոյ:

Takvim-i Vekai, 27 Nisan 1335 (1919) N 3540 (ilave)

Դատարանի դահլիճից

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ (35)

1335 (1919) թ. ՍԱՅԻՍԻ 4 (ՍՏԱՄՊՈՒԼԻ ՆԱԽԿԻՆ ԿԱՅԱԶՕՐԻ ՀՐԱՍԱՆԱՏԱՐ, «ԹԵՇԵՐԼԱԹ-Ը ՍԱՀՍՈՒՍԷ»-Ի ԱՆԴԱՄ ԱՀՄԵՏ ՃԵՒԱՏ ՊԷՅԻ ՀԱՐՑԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ)

Նախագահ- Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կուսակցութեան կողմից կազմակերպուած «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի մէջ որեւէ պաշտօն ունեցե՞լ էք:

Ճեւատ պէյ- [1914 թ.] Դեկտեմբերի կէսերին ընդունեցի մայրաքաղաքի կայազօրի հրամանատարի պաշտօնը, դրա հետ առնչուող հրէջային գունդը եւ այլ զօրամասեր: Ինձ յետոյ ասացին, որ դրանք Ռազմական նախարարութեան հետ կապ ունեցող «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի [զօրագնդերն են]:

Նախագահ- Ինչպիսի՞ն էր այդ «Թեշքիլաթ»-ը:

Ճեւատ պէյ- Ես չգիտեմ, թէ մինչեւ իմ ընդունելը, այն ե՞րբ է կազմակերպուել: Սկզբում, նրա ղեկավարը Սուլէյման Ասքերի պէյն էր, յետոյ Խալիլ պէյը նշանակուեց: Նրանից յետոյ էլ ես ընդունեցի: Ինձ յանձնուած ռազմամթերքի եւ զինուորական գործողութիւնների ծրագրերն իրագործելու համար ես միջնորդի դեր էի կատարում Ռազմական նախարարութեան պաշտօնեաների միջեւ: Այդ գործողութիւններն իրագործելու համար կային բաւականաչափ թուով սպաներ, որոնք ծառայում էին զանազան մասնաճիւղերում: Այդ ժամանակ նրանց շարքերում էին գտնւում նաեւ Դոկտ. Նազրմը, Աթիֆ պէյը եւ Հասարակական անվտանգութեան տնօրեն Ազիզ պէյը:

Նախագահ- Բացատրութիւն տուէք «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի մասնաճիւղերի մասին:

Ճեւատ պէյ- Այդ ժամանակ յատկապէս զբաղուած էինք Կովկասի գործերով:

Նախագահ- Քանի՞ մասնաճիւղ կար:

Ճեւատ պէյ- Իմ պաշտօնավարութեան ընթացքում զբաղուած էինք միայն կովկասեան գործողութիւններով եւ մէկ էլ Թրիբունի հարցերով:

Նախագահ- Այն բաժանուած էր արդեօք մասնաճիւղերի:

Ճեւատ պէյ- Այո՛, բաժանուած էր եւ իւրաքանչիւր մասնաճիւղի համար նշանակուած էր մի սպայ:

Նախագահ- Ի՞նչ պարտականութիւններ ունէին այդ մասնաճիւղերը:

Ճեւատ պէյ- Մասնաճիւղերի պարտականութիւնը Կովկասի ներսում մի շարք կամաւորական կազմակերպութիւններ ստեղծելն էր:

Նախագահ- Ո՞ր մասնաճիւղի մասին է խօսքը:

Ճեւատ պէյ- Կովկասի մասնաճիւղի:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս հասկանալ. «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ին հետեւում էր մի կազմակերպութիւն, իսկ եւլեմտական հաշիւներին մի ա՞յլ կազմակերպութիւն: Բացատրութիւն տուէ՛ք, ելեմտական հաշիւներին, ոտճիկներին, համազգեստին հետեւելը ո՞ր մասնաճիւղերի պարտականութեան մէջ էր մտնում:

Ճեւատ պէյ- Դրանց համար նշանակուած էին մի շարք սպաներ, որոնք յետագայում միացան [զինուորական] անձնակազմին: Ռիզա անունով մէկը հաշուետու էր Կովկասի «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ին:

Նախագահ- Ես հարցնում եմ կենտրոնական [կոմիտէի]

«Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի մասին: Ձեր գործընկերներից ովքե՞ր էին գտնուում նրա կազմում:

Ճեւատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, նրանք անմիջականօրէն իմ տրամադրութեան տակ չէին գտնուում: Կայազօրի հրամանատարութիւնը եւ նրանց ղեկավարութիւնը տարբեր պաշտօնատներում էին կատարում իրենց պարտականութիւնները:

Նախագահ- Մի՞թէ նրանց պաշտօնավարութիւնը ձերի համեմատ տարբեր բնոյթ էր կրում:

Ճեւատ պէյ- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Որտե՞ղ էր գտնուում ձեր պաշտօնատեղին:

Ճեւատ պէյ- Կայազօրի հրամանատարութիւնը գտնուում էր Ռազմական նախարարութիւնում:

Նախագահ- Իսկ «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի պաշտօնատեղին որտե՞ղ էր գտնուում:

Ճեւատ պէյ- Նուրի Օսմանիէի կողմերում:

Նախագահ- Այդ գործերով զբաղուող քանի՞ մասնաճիւղ կար այնտեղ:

Ճեւատ պէյ- Արիֆ պէյ անունով մէկը կար, որը հետեւում էր միայն Մակեդոնիայի գործերին:

Նախագահ- Բնութագրէ՛ք Արիֆ պէյին:

Ճեւատ պէյ- Խօսքը գալիղան Արիֆ պէյի մասին է: Ռիզա անունով մի գալիղան կար, որը լայն արտօնութիւններ ունէր: Կար Մուխտար պէյ անունով մի այլ գալիղան, ինչպէս նաեւ գայմազամ Հիւսամէտտին պէյը:

Նախագահ- Սրանք ի՞նչ պաշտօն ունէին:

Ճեւատ պէյ- Ղեկավարում էին ռազմական գործողութիւնները:

Նախագահ- Քիչ առաջ ձեր կողմից նշուած Դոկտ. Նա-

զըմ պէյը եւ նրա գործընկերները ի՞նչ պարտականութիւն ունէին:

Ճեւատ պէյ- Նրանք ընդգրկուած էին կամաւորներ հաւաքագրելու գործին: Դրա համար էլ գտնուում էին այնտեղ:

Նախագահ- Նրանք ի՞նչ կապ ունէին ձեզ հետ:

Ճեւատ պէյ- Ոչ մի կապ, էֆենտի:

Նախագահ- Եթէ ոչ մի կապ չունէին, ինչո՞ւ էին ձեզ մօտ գտնուում:

Ճեւատ պէյ- Նրանք մեզ մօտ չէին գտնուում:

Նախագահ- Այսինքն ձեր պաշտօնատեղիում:

Ճեւատ պէյ- Նրանք «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի պաշտօնատանն էին գտնուում:

Նախագահ- Դուք այնտեղ չէի՞ք լինում:

Ճեւատ պէյ- Ես հազուադէպ էի այնտեղ լինում:

Նախագահ- Գնալ-գալու ժամանակ ձեզ հետ չէի՞ն տեսակցում:

Ճեւատ պէյ- Տեսակցում էին:

Նախագահ- Ի՞նչ հարցերի կապակցութեամբ:

Ճեւատ պէյ- Մի շարք անձեր եւ կամ կամաւոր ջոկատներ Կովկաս ուղարկելու համար:

Նախագահ- Այդ անձերը զինուորական չլինելով հանդերձ, ինչպէ՞ս էին ղեկավարում այդ գործերը:

Ճեւատ պէյ- Հաւանական է, զինուորական անձնակազմի հետ կապ չունեցող կամաւորներ հաւաքագրելու խնդրով:

Նախագահ- Այդ կապակցութեամբ գրաւոր հրահանգ կա՞ր:

Ճեւատ պէյ- Ես նրանց էի հաղորդում Ռազմական նախարարութիւնից ստացուած հրամանի այն մասերը, որոնք վերաբերում էին իրենց:

Նախագահ- Յատուկ հրահանգ չկար, այդպէս չէ՞:

Ճեւատ պէյ- Ես նրանց էի հաղորդում Ռազմական նախարարութեան օպերաթիւ գործողութիւնների մասնաճիւղից եւ գլխաւոր շտաբից ստացուած հրամանները:

Նախագահ- Ո՞ւմ էիք հաղորդում այդ հրամանները:

Ճեւատ պէյ- Այդ հրամանները տրւում էին կայազօրի հրամանատարութեան անունով: Կայազօրի հրամանատարութեան միջոցով էլ մի օրինակ ուղարկւում էր նրանց:

Նախագահ- Ո՞ւմ էր ուղարկւում:

Ճեւատ պէյ- «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ին:

Նախագահ- «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի որեւէ մասնաճիւղի՞ն:

Ճեւատ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի, «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի գրասենեակին: Նրանք եւս փաստաթղթեր, թղթապանակներ ունէին եւ ընդունում էին այդ հրամանագրերը: Երբեմն մի շարք վաւերագրեր հետ էին վերադարձնում, երբեմն էլ պահանջում որոշ վաւերագրերի պատճենները:

Նախագահ- «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի մէջ ցուցակագրուածները զինուորականութեան հետ որեւէ առնչութիւն ունէ՞ին:

Ճեւատ պէյ- Ռազմական գործողութիւնների (կենտրոնից) նշանակուած սպաներ կային:

Նախագահ- Սպաներից բացի զինուոր կա՞ր:

Ճեւատ պէյ- Մի խումբ զինուորներ կային, որոնք ծառայում էին վարձատրութեամբ:

Նախագահ- Նրանք ի՞նչ առնչութիւն ունէին զինուորական [պարտադիր] ծառայութեան հետ:

Ճեւատ պէյ- Ստացուած հրամանի համաձայն, ծառա-

յութեան էին վերցնում գինուորականութեան հետ առն-
չութիւն չունեցող մարդկանց:

Նախագահ- Ո՞վ էր հոգում նրանց սնունդը, համազգես-
տը եւ գինամթերքի ծախսերը:

Ճեւատ պէյ- Մեզ մօտ գտնուողները դռնպահ եւ սահմա-
նափակ թուով ծառաներ էին:

Նախագահ- Ճակատ գնացողների գինումը եւ ուղղամ-
թերքով ապահովումը ձեր միջոցով էր կատարւում:

Ճեւատ պէյ- Նրանց կարիքների ապահովումը մասամբ
կատարւում էինք մենք, անհրաժեշտ պաշտօնատեղիներ
դիմելու միջոցով:

Նախագահ- Իսկ միւս մասը ինչպէ՞ս էր կատարւում:

Ճեւատ պէյ- Մի շարք սովորական գործողութիւնները ի-
րենք էին կատարում:

Նախագահ- Դուք ասացիք մասամբ: Իմ հարցը վերաբե-
րում է ուտելիքին, հագնելիքին եւ գինամթերքին: Այդ
ծախսերը ո՞վ էր հոգում:

Ճեւատ պէյ- Էֆենտի, բոլորն էլ այնտեղից էր կատար-
ւում (36):

Նախագահ- Այս խնդրի հետ առնչուող (մարդկանց)
ի՞նչ միջոցներով էիք ուղարկում:

Ճեւատ պէյ- Կամաւորների ջոկատը կազմակերպուելուց
յետոյ, Ռազմական նախարարութեան հրահանգի համա-
ձայն, ենթարկւում էր բանակի հրամանատարութեանը:
Իմ պաշտօնավարութիւնից առաջ մի քանի խմբեր գնացել
էին Կովկաս: Իսկ պաշտօնավարութեան ընթացքում
նրանք գնում էին բանակի հրամանատարութեան կար-
գադրութեամբ:

Նախագահ- (...) (37):

Ճեւատ պէյ- Սպանների եւ գինուորների համար մի ցու-
ցակ կազմուելով՝ յանձնւում էր իրենց: Իջեւանատներում
նրանց ապահովում էին ուտելիքով: Այնուհետեւ անց-
նում էին բանակի շարքերը: Միայն թէ գինուորական ծա-
ռայութեան հետ առնչութիւն չունեցողների ընտանիքնե-
րին այստեղ ուճիկ էր յատկացւում: Սրանց մի մասն էլ
գինապարտների նման վերցւում էին ծառայութեան, բայց
վարձատրւում էին իրենց պաշտօնատեղիներից:

Նախագահ- Սրանց ընդհանուր թիւը միշտ չէ, որ որոշա-
կի է եղել: Այդ մասին ձեզ տեղեկութիւն տալի՞ս էին, թէ ոչ:

Ճեւատ պէյ- Ո՛չ, Էֆենտի, թղթապանակներում բազմա-
թիւ հրամաններ կան այն մասին, որ [այդ խմբերը] զնա-
լուց յետոյ բոլորովին թղթակցութիւն չունենան այստեղի
հետ: Նոյնիսկ հրահանգ էր եղել, որ կօշիկ եւ այլ անհրա-
ժեշտ իրերը ստանան բանակից:

Նախագահ- Իրենց կատարած գործունէութեան մասին
տեղեկութիւն տալի՞ս էին, թէ ոչ:

Ճեւատ պէյ- Ո՛չ:

Նախագահ- «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի հրամանա-
տարների նշանակումը այստե՞ղ էր կատարւում:

Ճեւատ պէյ- Իմ պաշտօնավարութեան ընթացքում, մեկ-
նող ջոկատների հրամանատարները այստեղից էին նշա-
նակւում:

Նախագահ- Կարո՞ղ էր պատահել, որ այդ հրամանա-
տարները փոփոխութեան ենթարկուէին իրենց գտնուած
վայրերում:

Ճեւատ պէյ- Նկատի ունենալով, որ նրանք իրենց պար-
տականութիւնները կատարելու էին բանակի շարքերում
[հրամանատարները] նշանակւում էին այստեղից:

Նախագահ- Ռազմաճակատներում գտնուող «Թեչքի-լաթ-ը մահսուէ»-ի ջոկատները բացառապէս բանակի հրամանատարութեան էին ենթարկուած:

Ծնւատ պէյ- Անկասկած, էֆենտի, նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մէջ: Մինչեւ այսօր էլ նրանց մի մասը գտնւում է այդ զօրազնդերում: Նրանց կազմը համալրւում էր զինուորներով, բանակի հրամանատարութեան կողմից, եւ այդ ձեւով էլ շարունակում էին ծառայութիւնը:

Նախագահ- Ասում են, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներից մի քանիսը ⁽³⁸⁾ այդ ջոկատների գլուխն անցած, որոշակի գործողութիւններ են ծաւալել: Զի՞շո՞ք է:

Ծնւատ պէյ- Դա տեղի չի ունեցել իմ պաշտօնավարութեան ընթացքում: Տուեալ ժամանակ, ես գտնւում էի Եւրոպայում: Դա տեղի է ունեցել իմ բացակայութեան ժամանակ:

Նախագահ- Որքա՞ն ժամանակ պաշտօնավարեցիք: Ե՞րբ հեռացաք պաշտօնից:

Ծնւատ պէյ- Պաշտօնի անցայ 1330 [1914] թուականի Դեկտեմբերի սկզբին, իսկ [1918] թուականի վերջերին թողեցի մայրաքաղաքի կայազօրի հրամանատարութիւնը:

Նախագահ- Եւրոպայում եղաք:

Ծնւատ պէյ- Այո՛, ընդհանուր զօրահաւաքի ընթացքում գտնւում էի Եւրոպայում: 1330 թ. (1914) Դեկտեմբերին նշանակուեցի մայրաքաղաքի կայազօրի հրամանատար:

Նախագահ- Զեղանից առաջ ո՞վ էր ղեկավարում «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ն:

Ծնւատ պէյ- Ինձանից առաջ մայրաքաղաքի կայազօրի

հրամանատարը ինչիլ պէյն ⁽³⁹⁾ էր: Այդ ժամանակ...:

Նախագահ- Ինչիլ պէյի ղեկավարութեա՞ն ժամանակ: Ծնւատ պէյ- Այո՛, էֆենտի:

Նախագահ- Այդ «Թեչքիլաթ»-ը զինուորական հրամանատարութեան կողմի՞ց էր ստեղծուել:

Ծնւատ պէյ- Մի ժամանակ այն ստեղծուեց Ռազմական նախարարութիւնում:

Նախագահ- [Կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտէն ի՞նչ ձեւով է օժանդակել այդ «Թեչքիլաթ»-ին:

Ծնւատ պէյ- Ես չեմ յիշում, թէ կենտրոնական կոմիտէն ի՞նչ օժանդակութիւն է ցոյց տուել: Մեծարգոյ փաշա, կենտրոնական կոմիտէն ոչ մի օժանդակութիւն ցոյց չի տուել:

Նախագահ- Այդ ղէպքում, ի՞նչ դրդապատճառներով են Դոկտ. Նազըմ պէյը եւ միւսները ենթարկուել ձեզ:

Ծնւատ պէյ- Երբ ես պաշտօնի անցայ, նրանք արդէն գտնւում էին դրա կազմում: Մեծարգոյ փաշա, ես տեղեկութիւն չունեմ [նշանակումների] մասին:

Նախագահ- Այդ ջոկատների կազմը նուազել է: Յետագայում որտեղի՞ց էր այն համալրւում:

Ծնւատ պէյ- Կամաւոր ջոկատները անցնում էին բանակի...:

Նախագահ- Մի՞թէ բանակում կամաւոր ջոկատներ կա- յի՞ն:

Ծնւատ պէյ- Նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մէջ:

Նախագահ- Այդ մասին ասացիք: Շատ լաւ, կազմը նուազելու ղէպքում այն որտեղի՞ց էր համալրւում:

Ծնւատ պէյ- Այստեղից չէր համալրւում:

Նախագահ- Շատ լաւ, որտեղի՞ց էր կատարւում:

Ճեւատ պէյ- Այն Համալրում էր ծառայութեան Համար բանակ եկած զինուորներին:

Նախագահ- Նրանք այդպէս խառը ձեւով էին ծառայում:

Ճեւատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ես ինքս էլ չգիտեմ: Միայն թէ մի քանի ջոկատներ, իբրեւ թէ բանակում ծառայելու Համար, սպաների եւ զինուորների հետ...

Նախագահ- Յանձնուել են մի շարք վալիների տրամադրութեանը: Այդ Հրամանը ի՞նչ ձեւով էք տուել:

Ճեւատ պէյ- Ես տեղեկութիւն չունեմ: Կարելի է ստուգել իմ պաշտօնավարութեան ընթացքում կամաւոր մեկնած ջոկատների թղթապանակները: Նրանց գտնուած եւ ծառայած վայրերի մասին կարելի է տեղեկանալ նաեւ նրանց Հրամանատարներից:

Նախագահ- Պատերազմական դրութեան պատճառով նրանց թիւը բնական է, որ նուազում էր: Այդ ուղղութեամբ ինչպիսի՞ միջոցներ էիք ձեռնարկում:

Ճեւատ պէյ- Ստամպուլից մեկնելուց յետոյ մենք ոչ մի յարաբերութիւն չէինք ունենում նրանց հետ:

Նախագահ- Եթէ ձեր պաշտօնավարութիւնը միմիայն այստեղի Համար էր, ուրեմն դրանք ստեղծուած պէտք է լինէին պատերազմի սկզբում մի քանի ամիսների Համար: Բայց նրանց գործունէութիւնը շարունակուել է: Միթէ դուք իրազեկ չպէ՞տք է լինէիք իրենց յետագայ գործերի ընթացքի մասին:

Ճեւատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, նրանց գործունէութիւնը չի շարունակուել: Ռազմական նախարարութիւնից ստացուած Հրամանի Համաձայն, կամաւոր «Թեշքիլաթ»-ի [գործունէութեանը] վերջ է տրուել:

Նախագահ- Այդ ե՞րբ:

Ճեւատ պէյ- Յունուար ամսուայ ընթացքում: Այդ մասին Ռազմական նախարարութեան կողմից բանակներին եւ զօրամիաւորումներին ուղղուած Հրամանի մի օրինակը գտնուում է ինձ մօտ:

Նախագահ- Ո՞ր թուականին:

Ճեւատ պէյ- 1330 [1914] թուականին...

Նախագահ- Այդ թուականից յետոյ մի՞թէ «Թեշքիլաթ»-ը լուծարքի ենթարկուեց:

Ճեւատ պէյ- Ստացուած Հրամանագրում նշուած էր գոյութիւն ունեցող ջոկատները ուղարկելու մասին: Բանակի Հրամանատարներին առաքուած գրութիւնը նոյնութեամբ ուղարկել էին ինձ:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս էր այդ շրջաբերականի բովանդակութիւնը:

Ճեւատ պէյ- «Բանակի Հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ զօրամիաւորների եւ Իզմիրի շրջանի Հրամանատարներին: Զեթէների կազմակերպութեանը ⁽⁴⁰⁾ տրուած Ռազմական նախարարութեան Հրամանի բովանդակութիւնը հետեւեալն է:

«Թեշքիլաթ»-ի չեթէների Համալրուած [ջոկատները] ուղարկել նշանակուած վայրերը: Մինչ այդ ուղարկուածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այնուհետեւ վերջ է տրուելու չեթէների ստեղծմանը: Ուղարկուած զինուորները բաժանել զօրամասերին եւ կամ պահեստային գումարտակներին»:

Այս Հրամանը տրուելուց յետոյ, առկայ [ջոկատները] ուղարկուեցին եւ այդ աշխատանքներին վերջ տրուեց:

Նախագահ- Ո՞ր թուականին:
Ճեւատ պէյ- 1330 [1915] թուականի Յունուարի
21-ին:

Նախագահ- Ո՞վ է ստորագրել:
Ճեւատ պէյ- Բանակի հրամանատարութեան շտաբի ա-
նունից՝ Պիհիճը:

Նախագահ- Տուէ՛ք զրա պատճէնը:
Ճեւատ պէյ- Այդ իմ դատապաշտպանի մօտ է:
Նախագահ- Ձեր ընթերցածը տուէ՛ք, զուք միւսը
վերցրէ՛ք:

Դատապաշտպան Խուլուսի պէյ- Հրամմեցէ՛ք:
Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով քարտուղարին) Կարդացէ՛ք:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ	ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ	ԿԱՅԱԶՕՐԻ
ԲԱՆԱԿԻ	ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆԸ
ՍՊԱՅԱԿՈՅՏ	ՍՏԱՄՊՈՒԼ, 1330 թ.
	[1915 Յունուարի 21]
	N 1117

Ի պատասխան 17 Նոյեմբեր 1330 [1914] թուակիր
N 159 գրութեան:

1. Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, եր-
րորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ զօրամիւտներին եւ Իզմիրի
շրջանի հրամանատարներին:

Չեթէների կազմակերպութեանը տրուած Ռազմական մա-
խարարութեան հրամանի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

«Թեշքիլաթ»-ի չեթէների համալրուած [ջոկատները] ու-
ղարկել նշանակուած վայրերը: Մինչ այդ ուղարկուածները

շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այսուհետեւ վերջ է
տրուելու չեթէների ստեղծմանը: Ուղարկուած զինուորները
բաժանել զօրամասերին եւ կամ պահեստային գումարտակ-
ներին:

Նախագահ- Այստեղ ոչինչ չի ասուած չհամալրուած
«Թեշքիլաթ»-ի [ջոկատների] մասին: Խօսուած է միայն
համալրուածների մասին եւ ոչ մի նշում չկայ չհամալ-
րուած [ջոկատների] մասին: Ի՞նչ միջոցներ ձեռնարկե-
ցիք: Դրանց ցրեցի՞ք, թէ՞, ըստ ձեր անձնական հայեցո-
ղութեան, գործեցիք:

Ճեւատ պէյ- Բնական է որ նրանք չընդգրկուեցին
[«Թեշքիլաթ»-ի] մէջ, այլ յանձնուեցին բանակի տրա-
մադրութեանը եւ պահեստային զօրամասերին:

Դատապաշտպան Խուլուսի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, այդ
մասին նշուած է ստորեւ բերուած կէտերում:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղա-
րին)- Որ այդպէս է, կարդացէ՛ք:

2. Բանտարկեալներին ու դատապարտուածներին բա-
նակի մէջ ընդգրկելու եւ նրանց ծառայութեան մասին
կազմում է յատուկ օրէնք ⁽⁴¹⁾, որ հրապարակումից յետոյ
[վալիները] գործելու են ըստ օրէնքի: Ըստ տեղեկագրերի,
տարբեր բանտերից ուղարկուած 2267 անձերի մասին ա-
ռայած անհրաժեշտութիւն չկայ որեւէ գործողութիւն ձեռ-
նարկելու:

3. Մի յատուկ նպատակի գործադրման համար կազմա-
կերպուող 531 հոգիանոց ջոկատը անհրաժեշտ է համալրել
եւ ուղարկել նշուած վայրը ⁽⁴²⁾:

4. Պաթումից եւ շրջակայքից եկած գաղթականներից դե-

ռես այստեղ գտնուող 335 անձանց անհրաժեշտ է տրամադրել 3-րդ բանակի հրամանատարութեանը:

«Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի
յանձնաժողովին ծանօթանալուց
յետոյ վերադարձնել:
1330 թ.
(1914) Նոյեմբերի 25

Բանակի սպայակոյտի
հրամանատարութեան
անունից
[ստորագրել է] Պիիիճը:
Ծանօթացուել է [1914 թ.
նոյեմբերի] 26-ին
պատասխանատու
քարտուղար

Նախագահ- Այստեղ այդպիսի բան չկայ, չհամալրուած
[ջոկատները] ի՞նչ արեցիք: Յրեցի՞ք, թէ՞ համալրեցիք:
Դրա մասին այստեղ նշում չկայ: Այս հրամանագիրը նա-
խապէս տրուած հարցումի պատասխանն է: Այնպէս, որ
սա Ռազմական նախարարութիւնից տրուած հրաման
կամ հրահանգ չէ:

Դնւատ պէյ- Հաւանական է, որ սրա պատճառաբանու-
թիւնը գտնուի թղթապանակներում: Անշուշտ, Ռազմա-
կան նախարարութիւնից մի հրաման չեղած, մայրաքա-
ղաքի կայազօրի հրամանատարութիւնը չէր կարող
նրանց մասին հրաման արձակել:

Նախագահ- Նրանք ինչպիսի՞ զէնքերով եւ ի՞նչ ռազ-
մամթերքով էին զինուած:

Դնւատ պէյ- Նրանք զինուած էին Ռազմական նախա-
րարութիւնից, բանակի շտաբից յատկացուած զէնքերով:

Նախագահ- Ի՞նչ մականիշի եւ տեսակի [զէնքերով]:

Դնւատ պէյ- Որքան ես յիշում եմ, սկզբում տրուածը
«մարթին»⁽⁴³⁾ էր:

Նախագահ- Նրանք հեծեալներ կամ թնդանօթածիղներ
ունէին:

Դնւատ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- Բեռներ եւ ծանրութիւններ տեղափոխելու
յարմարանքնե՞ր:

Դնւատ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- Սրանց հրամանատարները ուղղակի Ռազ-
մական նախարարութեան հետ էին կապոււմ, թէ՞ ձեզ
հետ:

Դնւատ պէյ- Հաւանական է, որ նրանց կապը բանակի
հրամանատարներին հետ էր:

Նախագահ- Ուղղակի նրա՞նց հետ:

Դնւատ պէյ- Բանակի հրամանատարութեան հետ ուղ-
ղակի կապուելու իրաւունք չունէին:

Նախագահ- Նրանց գլխավերելում գտնուող յատուկ
հրամանատարներն ինչ ձեւով էին կապի մէջ մտնում
կենտրոնի հետ:

Դնւատ պէյ- Իհարկէ, այդպիսի կապ գոյութիւն ունեցել
է: «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի մէջ այդ թղթակցութիւն-
ները պահող պաշտօնեաներ կային: Ես չեմ կարողանում
յիշել, թէ ի՞նչ ձեւով էր կատարւում այդ կապը:

ԱՆԳԱՐԱՅԻ ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏԳԱՍԱԽՈՐ, «ՅԱՏՈՒԿ
ԿԱԶՍԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ» ԱՆԴԱՍ ԱԹԻՖ ՊԵՅԻ
ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Ինչպէ՞ս ստեղծուեց «Թեչքիլաթ-ը մահ-սուլէ»-ն:

Աքիֆ պէյ- Պալքանեան պատերազմի վերջերին, Սուլէյ-ման Ասքերի պէյը ծառայում էր Արեւմտեան Թրակիա-յում: Այնտեղ միեւնոյն նպատակի համար նրա հետ աշ-խատակեցել էին մի շարք գործընկերներ: [Պատերազմից] յետոյ, սրանք դեռեւս ծառայելու համար ոչ մի տեղ չէին նշանակուել: Երբ ընդհանուր զօրահաւաք յայտարարուեց, նրանց միջոցով ստեղծուեց «Թեչքիլաթ-ը մահսու-լէ»-ն: Զօրահաւաքի ընթացքում, երբ գործերը շատա-ցան, չորս հոգի, մի յանձնաժողովի ձեւով հաւաքուեցինք ռազմական նախարարութիւնում: Այդ թւում՝ ես, Սուլէյ-ման Ասքերի պէյը, Դոկտ. Նազըմը, ինչպէս նաեւ Հասարակական անվտանգութեան տնօրէնը:

Նախագահ- Ասացէք նաեւ Հասարակական անվտանգ-ութեան տնօրէնի անունը:

Աքիֆ պէյ- Ազիզ պէյ, էֆենտի... Տուեալ վայրերի իրադ-րութեան ծանօթ հայրենասէր մարդկանց ուղարկեցինք Ռուսաստանի խորքերը եւ նրանց միջոցով մի «Թեչքի-լաթ» ստեղծեցինք մահմետական բնակչութեան շրջա-նում: Մեր բանակը այնտեղ մտնելու դէպքում, այդ «Թեչ-քիլաթ»ը օժանդակութիւն էր ցոյց տալու եւ ընդհանրա-պէս հետեւելու էր ռուսական բանակի տեղաշարժերին: Միեւնոյն ժամանակ, պահեստներն ու այլ կենտրոնատե-ղիները պայթեցնելու համար ուղարկեցինք անհրաժեշտ

ռազմամթերք: Այսպիսով, [ռազմական] գործողութիւն-ները ծաւալուելու ընթացքում, ռազմաճակատի թոյլ մա-սերում, այսինքն՝ ապակենտրոնացուած զինուորական շր-ջաններում, հայրենիքը պաշտպանելու համար կամաւոր հիմունքներով ստեղծեցինք մի «կազմակերպութիւն»: Է-ֆենտի, մօտաւորապէս 5-6 ջոկատներ ուղարկեցինք, ո-րոնք անձնուիրաբար ծառայելով հայրենիքին՝ երկար ժա-մանակ պաշտպանեցին ծովեզերեայ եւ այլ թոյլ վայրերը:

Նախագահ- Ինչի՞ց էր կազմուած կայազօրի հրամանա-տարութեան տակ գտնուող «Թեչքիլաթ»-ը:

Աքիֆ պէյ- Մեր յանձնաժողովը գտնուում էր այսպիսի վի-ճակում: Ռազմական նախարարութեան հետ մեր կապը, մեր որոշումների հաղորդումը կատարւում էր Սուլէյման Ասքերի պէյի միջոցով: Նրա գնալուց յետոյ, կարճ ժամա-նակով մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարութիւ-նում նշանակուեց Խալիլ պէյը: Յետագայում, նա էլ մի զինուորական դասակի հետ մեկնեց [ռազմաճակատ]: Այ-նուհետեւ պարետային հրամանատարութիւնում նշանա-կուեց Զեւատ պէյը: Թրիփոլիում ⁽⁴⁴⁾ եւ այլ վայրերում յատուկ սպաների ղեկավարութեան տակ մասնաճիւղեր ունէինք: Այսինքն՝ «Թեչքիլաթ»-ը ունէր իր մասնաճիւ-ղերը, այնպէս որ մեր յանձնաժողովը գտնուում էր օրինա-կան վիճակում:

Նախագահ- «Թեչքիլաթ»-ը քանի՞ մասնաճիւղ ունէր:

Աքիֆ պէյ- Էֆենտի, ընդհանուր թիւը չեմ կարողանում լաւ յիշել, կարծեմ չորս մասնաճիւղ ունէր՝ Ռումելիի, Կովկասի, Աֆրիկայի եւ Թրիփոլի մասնաճիւղերը:

Նախագահ- «Թեչքիլաթ-ը մահսուլէ»-ն որքա՞ն ժա-մանակ գոյութիւն ունեցաւ: Ե՞րբ կազմալուծուեց:

Աթիֆ պէյ- Կարծեմ այն կազմալուծուեց զինադադարի ժամանակ: 1331 (1915) թուականի Ապրիլի վերջերին մենք ցրուեցինք: Այդ թուականին, էնվեր փաշայի նշանակումով՝ պաշտոնավարում էր ձեզարկացի Ալի պէյը: Նա ռոճիկով, այսինքն՝ պաշտոնապէս էր նշանակուած, իսկ մենք ծառայում էինք անվճար: Այդ ժամանակ էլ մեր յանձնաժողովի պարտականութիւնը աւարտուեց:

Նախագահ- Ո՞ր թուականին:

Աթիֆ պէյ- 1331 (1915) թուականի Ապրիլի վերջին:

Նախագահ- Մինչեւ այդ թուականը ձեր կապը [Ռազմական] նախարարութեան հետ էր:

Աթիֆ պէյ- Նախարարութիւնը մեզ արտօնութիւն էր տուել: Կապը գոյութիւն ունէր ⁽⁴⁵⁾:

Նախագահ- Բնական է, որ այստեղից ուղարկուող ջոկատների ընդհանուր թիւը պիտի պահպանուէր: Ինչպէ՞ս էր կատարւում նրանց համալրումը:

Աթիֆ պէյ- Նրանք ենթարկւում էին բանակին: Նրանց համալրումը կատարւում էր բանակի կողմից: Միառժամանակ յետոյ, այսինքն մի քանի ամիս յետոյ, նրանք անցնում էին բանակի անձնակազմի շարքերը: Մեզ հետ ոչ մի առնչութիւն չուներ: Նոյնիսկ առաջին հերթին գնացողներից մնացել էր 50 հոգի: Նրանց թիւը կատարելապէս նուազեց, քանի որ նրանք կուռեցին հերոսաբար:

Նախագահ- Ստացւում է այնպէս, որ կանոնաւոր զօրքը գտնւում էր խառը վիճակում:

Աթիֆ պէյ- Այո՛, մասամբ այդպէս էր: Յատկապէս վերջերս, Տրապիզոնի շրջակայքում, համարեա թէ այդպէս էր:

Նախագահ- Դուք գիտէ՞ք, որ մի շարք վիլայէթներում այդ ջոկատներից մի քանիսը ենթարկուել են վալիների հրամանատարութեանը:

Աթիֆ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի, երբեք վալիների հրամանատարութեանը չեն տրուել: Միմիայն, սահմանամերձ շրջանում գտնուող վիլայէթների վալիները, այդ թւում՝ Տրապիզոնի եւ Էրզրումի վալիները, օգնութիւն են ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարւում էին այդ վայրերի «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի մասնաճիւղերի անդամները: Տուեալ վայրերում, մի քանի մասնաճիւղեր էին ստեղծուել: Յետագայում դրանք էլ վերացուեցին:

Նախագահ- Այդ գործողութիւնների ընթացքում նրանք երբեւէ ձեզ չե՞ն դիմել:

Աթիֆ պէյ- Սկզբնական շրջանում, «Մեզ զինուորներ ուղարկէք» ասելով, մի քանի դիմողներ եղան: Յետագայում Ռազմական նախարարութիւնը յայտնեց, որ «Դուք մի խառնուէք [«Թեշքիլատ»-ի] գործունէութեանը, նրանք ենթարկւում են բանակներին»: Մենք չմիջամտեցինք: Միմիայն սկզբնական շրջանում որոշ համագործակցութիւն է եղել:

Նախագահ- Համալրման խնդրում եղած պահանջարկը նրանք ուղղակիօրէն ձե՞զ էին ներկայացնում:

Աթիֆ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի, չեմ յիշում:

Նախագահ- Երբեւէ փող ուղարկուե՞լ է, թէ՞ ոչ:

Աթիֆ պէյ- Փող ուղարկուելը չեմ կարողանում յիշել:

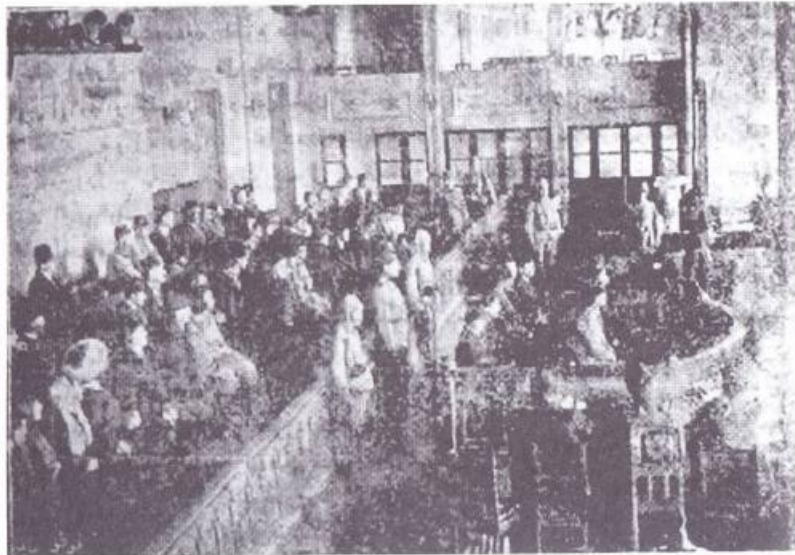
Takvim-i Vekayi, 4 Mayıs 1335 (1919) N 3543

1919 թ. Մայիսի 6

«ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԱՋԱԴԻՍՈՒԹԻՒՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ՄԻՏՀԱՏ ՊԵՅԻ
ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ»⁽⁴⁷⁾

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի պէյ- Տեղահանութեան
եւ կոտորածի հարցում, կուսակցութեան կենտրոնական
կոմիտէն ինչպիսի՞ դիրքորոշում ունէր:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Տեղահանութեան հարցի մասին
չգիտեմ, որովհետեւ այն տեղի է ունեցել զինուորական
տեսանկիւնից, ինչ որ պատերազմական գործողութիւն-
ների հետ կապուած: Ուստի այդ հարցի մասին ոչինչ չգի-
տեմ: Կոտորածի հարցում, կենտրոնական կոմիտէն եւ բո-
լոր ընկերներս կատարելապէս դէմ էինք: Նոյնիսկ շատ
էինք նեղուում, երբ հեռաւոր տեղերից կոտորածի վայրե-
րից եկած մարդկանցից այդպիսի լուրեր էինք առնում: Ես
անձամբ այդ մասին զեկուցեցի Ներքին գործերի նախա-
րարութեանը՝ յայտնելով. «Իմացանք, որ այդպիսի վատ
արարքներ են տեղի ունենում, դա ճիշդ բան չէ...»: Իմ
զեկույցին, Ներքին նախարարութիւնից տրուեց հետեւեալ
պատասխանը. «Ստուգող յանձնաժողով եմ ուղարկելու,
վստահ եղէք, հանգիստ եղէք, այդ արարքները կանխուե-
լու են՝ մի քանի հարիւր հոգի ձերբակալուեցին եւ յանձ-
նուեցին ռազմական ատեանին, մի քանիսը մահուան են
դատապարտուելու»: Այդ ձեւով ինձ կատարելապէս
հանդարտեցին, ասելով նաեւ, որ «դրա համար անհան-
դատանալու պատճառ չկայ»:

Դատարանի դահլիճից

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՍԻՏԵԻ ԱՆԴԱՄ
ՁԻԱ ԳԷՕՔԱՄՓԻ ՀԱՐՑԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան եւ «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի միջեւ ինչ-պիսի՞ կապ կար:

Ձիա Գեօքալի- «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ի հետ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը կապ չունէր: Այն ստեղծուած էր Ռազմական նախարարութեան կողմից եւ կատարելապէս գտնուում էր նրա տրամադրութեան տակ: «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ն Ռազմական նախարարութեան հսկողութեան ներքոյ մի պաշտօնական հիմնարկութիւն էր: Մենք տեղեակ չենք տեղահանութեան եւ կոտորածի հետ նրա ունեցած առնչութեան մասին: Այդ մասին մեզ ոչ մի տեղեկութիւն չի հասել:

Նախագահ- Կոտորածի մասին կենտրոնական կոմիտէն ոչ մի բան չէ՞ր լսում:

Ձիա Գեօքալի- Շատ ուշ: Իսկական եղելութեան մասին մեզ պարզ տեղեկութիւն չէր հասնում, մեզ շատ թեթեւ լուրեր էին գալիս:

Նախագահ- Ի՞նչ ձեռնարկեցիք այդ կապակցութեամբ:

Ձիա Գեօքալի- Այդ խնդրի հետ կապուած՝ կենտրոնական կոմիտէն պաշտօնապէս մի բան ձեռնարկելու իրաւասութիւն չունէր, սակայն կենտրոնական կոմիտէի անդամները անձամբ դիմում էին Ներքին գործերի նախարարութեանը կամ էլ միւս նախարարներին, հարցնելով այդ խնդրի առաջ գալը կամ ինչ ձեւով տեղի ունենալը եւ ցանկանում էին, որ այդ կանխուի: Իր հերթին, Ներքին գործերի նախարարութիւնը պատասխանում էր, որ մի շարք ստուգող յանձնաժողովներ են ուղարկուած, ուր

ստեղծուած են ռազմական ատեաններ եւ հետաքննութիւններ են կատարուում:

Նախագահ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատգամաւորները եւ պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վայրերում մասնակցութիւն են ունեցել եւ նոյնիսկ հիմնական դեր են խաղացել [տեղահանութեան եւ կոտորածի] խնդրում: Այս մասին մի՞թէ կենտրոնական կոմիտէն տեղեակ չէր:

Ձիա Գեօքալի- Ո՛չ:

Նախագահ- Օրինակ, Պեհաէտտին Շաքիր պէյը, Դոկտ. Նազըմ պէյը, գիտէ՞ք, որ իրականում իրենք են կազմակերպել [կոտորածները]:

Ձիա Գեօքալի- Տեղեակ չեմ:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս կարող է պատահել, որ կենտրոնական կոմիտէն այդ մասին տեղեկութիւն չունենայ: Ձէ՞ որ նրանք անձամբ շրջագայել են վիլայէթներում, սանճաքներում եւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններ արել:

Ձիա Գեօքալի- Մենք տեղեակ չէինք, այլապէս անհրաժեշտ միջոցներ կը ձեռնարկէինք:

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտէի իրազեկ լինելու մասին բաւականաչափ թւով գրաւոր ապացոյցներ կան:

Ձիա Գեօքալի- Վիլայէթներից համագումարներին եկած պատգամաւորներն այդ մասին ոչ մի բան չեն ասել: Մենք ո՞րտեղից կարող էինք տեղեկանալ:

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտէի անդամների վիլայէթ գործուղուելու հարցին համագումարն էր հաւանութիւն տալիս:

Ձիա Գեօքալի- Համագումար եկածները, եթէ իմանային, որ նման մարդիկ միջամտել են վիլայէթներում տեղի

ունեցած այդ դէպքերին, անշուշտ մեզ կ'ասէին այդ մասին: Համագումարում մէկը ձայն վերցնելով կ'ասէր, որ Պեհաէտտին Շաքիր պէյը այսպէս է արել եւ կամ Նայիլ պէյը այնպէս է արել: Բնական է, որ դրա հիման վրայ էլ անհրաժեշտ միջոցներ կը ձեռնարկուէին: Սակայն ո՛չ վիլայէթներէից եկած պատգամաւորները, ո՛չ էլ պատուիրակները այդպիսի տեղեկութիւն չեն տուել: Ոչ մի բան չեն յայտնել նաեւ կենտրոնական կոմիտէին ⁽⁴⁸⁾:

Նախագահ- Սրանից Հասկացում է, որ նրանք այդ մասին պէտք է, որ անպայման տեղեկութիւն տային: Բայց, պարզում է, որ այստեղի կենտրոնն ու արտաքին մասնաճիւղերը միաձայն հաւանութիւն են տուել այդ գործի իրականացմանը:

Ձիա Գէօքալի- Ինչպէ՞ս կարող է պատահել, էֆենտի: Այդքան պատգամաւորների միջից մի՞թէ մէկը չէր կարող լուր տալ այդ մասին:

Նախագահ- Բնական է, որ անհրաժեշտ կը լինէր լուր տալ, քանի որ հնարաւոր չէր՝ գտնուել վիլայէթում եւ իրազեկ չլինել կոտորածի մասին: Օրինակ, Տրապիզոնում գտնուող Նայիլ պէյը կոտորածին ականատես լինելով, ինչպէ՞ս կարող էր վերադառնալ այստեղ եւ ոչինչ չասել այդ բոլորի մասին: Ուրեմն, նշանակում է, որ [կենտրոնական կոմիտէն] ոչ միայն իրազեկ է եղել, այլ հաւանութիւն է տուել այդ խնդրին:

Ձիա Գէօքալի- Անշուշտ, 300 հոգուց բաղկացած Համագումարի մէջ պէտք է, որ իրազեկ մարդիկ գտնուէին: Եւ նրանց մէջ կարող էին լինել այնպիսիները, որոնք Համամիտ չլինէին կոտորածին: Ձեր ասածի նման, տուեալ վայրերում կարող էր մէկը Համամիտ լինել, իսկ միւսը ոչ:

Հասկանալի է, որ այդպիսի մարդիկ եղել են եւ նրանք պէտք է, որ այդ մասին տեղեկացնէին:

Նախագահ- Իսկ դուք ասում էք, որ այդ մասին տեղեկութիւն չեն տուել: Մինչդեռ դրանով ապացուցւում է, որ այդ հարցին միաձայն հաւանութիւն է տրուած եղել: Այնպէս որ, Համագումարում գտնուող 300 անձերը բոլորն էլ այդ մտքին են եղել:

Ձիա Գէօքալի- Ինչպէ՞ս կարող է լինել: Ձէ՞ որ նրանք տարբեր վայրերից են գալիս եւ նրանց մէջ եղել են տարբեր կրթութեան Հայեր, յոյներ, հրեաներ: Մի խօսքով, նրանց մէջ եղել են բոլոր ազգութիւններին պատկանող անձինք: Մի՞թէ նրանք կարող էին հաւանութիւն տալ այդ խնդրին:

Նախագահ- Հասկանալի է, որ կոտորածը բոլոր վայրերում տեղի չի ունեցել: Այն վիլայէթներում, որտեղ կոտորած է եղել, այդտեղի [կուսակցութեան] մասնաճիւղի անդամն է պատգամաւոր ընտրուել: Եւ Համագումարին եկողներն էլ նրանք են, ովքեր իրազեկ էին կոտորածին:

Ձիա Գէօքալի- Ոչ-մահմետական պատգամաւորներ են եղել, մի՞թէ նրանք էլ հաւանութիւն են տուել:

Նախագահ- Իրենց տեղամասերում ընտրուած եւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Համագումարին եկածներից, օրինակ՝ 20 հոգու Համամիտ լինելը, չի նշանակում, որ Համագումարի բոլոր 300 մասնակիցներն էլ Համամիտ են եղել:

Ձիա Գէօքալի- Ինչպէս մի քիչ առաջ ասացինք, Համագումարում մէկը պիտի ասէր, որպէսզի կենտրոնական կոմիտէն տեղեակ լինէր կոտորածի մասին: Այդ ժամանակ մենք էլ կ'իմանայինք:

Նախագահ- Կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար Միտհատ Շիւքրի պէյն ասաց, որ կենտրոնական կոմիտէն թեթեւակի տեղեակ է եղել կոտորածի մասին եւ դիմել է Ներքին գործերի նախարարութեանը, որ այն կանխուի:

Ձիա Գէօքալի- Այո՛, այդ ես էլ ասացի:

Նախագահ- Այդ դէպքում, ինչպէ՞ս է, որ [կենտրոնական կոմիտէն] իրազեկ չի եղել:

Ձիա Գէօքալի- Այդ մասին ես էլ ասացի, բայց թէ գործնականում ովքե՞ր էին կոտորածի մեղսակիցները...:

Նախագահ- Հետաքննութեան ընթացքում կը բացայայտուի:

Ձիա Գէօքալի- Մենք այդ մասին տեղեկացանք շատ ուշ: Լուրերը արագօրէն չէին հասնում:

Նախագահ- Այդ շրջանների պատգամաւորներին եւ պատասխանատու քարտուղարներին պէտք է յանցագործ համարենք, այդպէս չէ՞:

Ձիա Գէօքալի- Եթէ նրանց կատարած յանցանքը հաստատուէր:

Նախագահ- Ոչ մէկինը չհաստատուեց:

Ձիա Գէօքալի- Խարբերդի պատասխանատու քարտուղարի վերաբերեալ մի բողոք էր եկել: Պարզելու համար, մի պաշտօնեայ ուղարկեցինք: Նա էլ գրեց, որ ոչ մի բան չկայ: Յամենայն դէպս, ինչ որ բան եղել է, որ հետաքննող յանձնաժողովը իր գեկուցադրում պահանջում էր նրա պաշտօնանկութիւնը: Մենք էլ անմիջապէս ընդունեցինք այն:

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտէն ինչպիսի՞ տեսակէտ ունէր կոտորածի մասին: Դէ՞մ էր, թէ՞ կողմ:

Ձիա Գէօքալի- Անշուշտ դէմ էր:

Նախագահ- Ինչո՞ւ այդ կապակցութեամբ վճիռ չէք կայացրել: Այդ հարցը քննարկե՞լ էք:

Ձիա Գէօքալի- Այդ լուրերը առնելուց յետոյ բոլորն էլ անիծում եւ ատելութեամբ էին խօսում այդ մասին:

Նախագահ- Տեսնո՞ւմ էք, պարզում է, որ կենտրոնական կոմիտէն իրազեկ է եղել:

Ձիա Գէօքալի- Թեթեւակի եւ շատ ուշ լուր առնելով...:

Նախագահ- Ուշ կամ կանուխ, իրազեկ լինելուց յետոյ, ի՞նչ որոշումներ ընդունուեց:

Ձիա Գէօքալի- Անշուշտ դիմեցինք նախարարներին, նրանք էլ հետաքննող յանձնաժողով ուղարկեցին, ռազմական դատարաններ ստեղծուեցին, ստուգումներ կատարուեցին:

Նախագահ- Շատ լաւ, այդ որոշմանը կամ միջոցառմանը հետամուտ եղա՞ք: Դուք վստա՞հ էք, որ այդպիսի նախաձեռնութիւններ կատարուել են:

Ձիա Գէօքալի- Եթէ սուտ տեղեկութիւններ տային, ինչպէ՞ս կարող էինք վճիռ կայացնել:

Նախագահ- Ուրեմն, միջոցառումնե՞ր եղել են:

Ձիա Գէօքալի- Յանձնաժողովների գնալը տեսնում էինք: Այդ յանձնաժողովները նշանակւում էին այստեղ եւ այնուհետեւ ուղարկւում վիլայէթները:

Նախագահ- Շատ լաւ: Դուք իւրաքանչիւր վիլայէթում ներկայացուցիչներ ունէիք: Այդ յանձնաժողովների գործունէութիւնը ստուգւում էր նրանց միջոցով, թէ՞ ոչ:

Ձիա Գէօքալի- Մի շարք մարդիկ այնտեղ դատի են տրուել, մահուան են դատապարտուել: Այս բոլորի մասին տեղեկութիւն առնում էինք: Բնական է, որ գործերին վերաբերող փաստաթղթերը գտնւում են զինուորական դատարաններում:

Դատախազ Մուստաֆա Նազմի պէյ- Ինչպէ՞ս կարող էք ապացուցել, որ կոտորածի հարցում դուք դէմ էք եղել: Ի՞նչ էք ձեռնարկել այդ ուղղութեամբ:

Նախագահ- Պատասխանէք դատախազի հարցին:

Զիա Գէօքալի- Բազմաթիւ անգամ բողոքարկել ենք նախարարներին եւ մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որ պէսզի այդ յանձնաժողովները ուղարկուեն... Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել:

Նախագահ- Զեր դիմումը բանաւոր էր կատարւում, թէ՞ գրաւոր:

Զիա Գէօքալի- Անշուշտ բանաւոր, քանի որ պաշտօնապէս միջամտելու իրաւասութիւն չունէինք: Կենտրոնական կոմիտէն պաշտօնապէս չէր կարող միջամտել:

Նախագահ- Ի՞նչ էք կարծում, տեղի ունեցած այդ վատ արարքների համար պաշտօնեաների հետաքննութեան ենթարկելը միթէ չէ՞ր մտնում ձեր պարտականութեան մէջ:

Զիա Գէօքալի- Տեղեկանալուց յետոյ, անշուշտ կատարում էինք:

Նախագահ- Գործնականում ի՞նչ էք արել այս հարցի կապակցութեամբ, ո՞ր պատասխանատու քարտուղարին յանդիմանեցիք կամ պատժեցիք:

Զիա Գէօքալի- Ինչպէս մի քիչ առաջ ասացի, լսեցինք, որ Պրուսայի մեր պատասխանատու քարտուղարը [Հայերի] լքեալ գոյքից մի տուն է վերցրել:

Նախագահ- Տան հարցը ուրիշ է: Կոտորածի վերաբերեալ...:

Զիա Գէօքալի- Այդ մասին լսեցինք: Այն, ինչ որ լսում էինք, բնական է, քննարկում էինք:

Նախագահ- Տեղեկանալով այս մասին, նախարարներին դիմեցի՞ք արդեօք: Այդ մասին խօսէ՞ք:

Զիա Գէօքալի- Էֆենտի, իմացանք, որ կոտորած է տեղի ունենում, բայց մեզ չտեղեկացրին, որ այդ կոտորածների հետ մեր պատասխանատու քարտուղարները կապ ունեն: Մենք կարող էինք քննութեան ենթարկել միմիայն մեր պատասխանատու քարտուղարների գործերը:

Takvim-i Vekayi, Mayıs 1335 (1919) N 3517

Դատարանի դահլիճից

ԶԻԱ ԳԷՕՔԱԼՓԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ⁽⁵⁰⁾

Նախագահ- Կուսակցութեան մի շարք ներկայացուցիչներ, գնալով Սիվաս, Քաստամունու, Եղինճան, Եոզղաթ եւ այլ վիլայէթներ, որոշակի հրահանգներ են տուել: Դուք տեղեկութիւն ունէ՞ք այդ մասին:

Զիա Գէօքալի- Ո՛չ:

Նախագահ- Պեհաէտտին Շաքիր պէյը ծածկազիր ունեցե՞լ է, թէ՞ ոչ:

Զիա Գէօքալի- Կենտրոնական կոմիտէն ծածկազիր չի ունեցել, ուստի նա էլ չպէտք է ունենար:

Նախագահ- Յատուկ օգտագործելու համար նրան ծածկազիր է տրուել եւ դրանով մի շարք վայրեր զաղտնի հրամաններ է ուղարկել: Ի՞նչ կ'ասէք այդ մասին:

Զիա Գէօքալի- Տեղեակ չեմ:

Նախագահ- Դուք կատարելապէս վստա՞հ էք, որ կենտրոնական կոմիտէն չի իմացել այդ մասին:

Զիա Գէօքալի- Ես չեմ լսել:

ՌԻԶԱ ՊԷՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Ռիզա պէյ, ասում են, որ երկու տեսակ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ» է եղել: Մէկը գործել է Ռազմական նախարարութեան, իսկ միւսը՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից: Դուք ո՞ր մէկի հետ էք աշխատել:

Ռիզա պէյ- Ես չգիտեմ, որ երկու տեսակի «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ» է եղել: Մինչեւ զօրահաւաքը ես գտնուում էի

Տրապիզոնում: Դեռեւս պատերազմը սկսուելուց առաջ այդտեղ էին ուղարկում որոշ մարդկանց: Ես նրանց ուղարկեցի Կովկաս: Երբ պատերազմը սկսուեց, իմ ձեռքի տակ 3,000 վրացի կար: Ես ենթարկում էի բանակի համանատարութեանը:

Նախագահ- Պեհաէտտին Շաքիր պէյը մի շարք լիվաններ շրջագայելով՝ գաղտնի հրամաններ է տուել: Դուք տեղեակ չէ՞ք այդ մասին:

Ռիզա պէյ- Ո՛չ, տեղեակ չեմ:

Նախագահ- Պեհաէտտին Շաքիր պէյը ծածկազիր ունեցե՞լ է, թէ՞ ոչ:

Ռիզա պէյ- Չգիտեմ:

Նախագահ- Գիտէ՞ք, որ Պեհաէտտին Շաքիր պէյի այդ շրջագայութիւնից յետոյ սկսել են տեղի ունենալ [հայերի] տեղահանութիւնն ու կոտորածները:

Ռիզա պէյ- Ես յետագայում, այստեղ իմացայ այդ մասին ⁽⁵¹⁾:

Takvim-i Vekayi, Mayıs 1335 (1919) N 3549

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ⁽⁵²⁾

ԾԵԻԱՏ ՊԵՅԻ ՀԱՐՑԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահի կարգադրութեամբ արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է ձեւատ պէյի կողմից գրուած հեռագրերը:

ՊԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱԶԻՐ ՊԵՅԻՆ

Կոմիտէն պահանջում է գալաթացի Խալիլին պատժել: Աւանդադրուած դրամը փոստատնից վերցնելով՝ անհրաժեշտութեան դէպքում բաժանուելու է բնակչութեանը ⁽⁵³⁾:

Նազըմ, Աթիֆ, Ազիզ

Համաձայնեցում է, Ծեւատ

1330 թ. (1915) Յունուարի 8

Դրդապատճառը՝ խարդաւանք՝ դրամ հաւաքելն է:

ՏՐԱՊԵԶՈՆԻ ՎԻՆԱՅԵԹԻՆ

Քաղաքային կազմակերպութեան տնօրէն Ահմետ Էյուպ պէյին եւ գործընկերներին յանձնելու համար, հեռագրով 50 օսմանեան լիրա է ուղարկուած: Շտապ վերադառնալու մասին իրենց ծանուցէք:

Ստամպուլի պարետ՝ Ծեւատ

1331 թ. (1915) Մարտի 7

Նախագահ- Մի հեռագիր էլ կայ, ուր նշուած է դրամ չուղարկելու մասին: Մինչդեռ, այստեղ դրամ ուղարկելու մասին հեռագիր է տրուած: Այ դրամը ինչո՞ւ տուիք այդ մարդկանց:

Ծեւատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, բոլորովին չեմ յիշում:

Նախագահ- «Թեչքիլաթ-ը մահսուէ»-ն ձեր տրամադ-

լուծեան տակ եղած ժամանակ զինուորական կազմակերպութիւն է եղել, մինչդեռ, զուր գրամը ուղարկել էք ոչ զինուորական պաշտօնեաներին: Բացի այդ, հեռագրի ներքեւի մասում լուսանցքային նշում կայ, ուր ասում է, որ այդպիսի կարեւոր հեռագրի բնագիրը ըստ օրէնքի վերադարձում է, որ այն վերաբերում է «Թեչքիլաթ-ը մահ-սուլէ»-ին եւ անհրաժեշտ է թաքցնել: Ի՞նչ է նշանակում այս (կարդում է հեռագիրը):

ԹԵՇԿԻԼԱԹ-Ը ՍԱՀՍՈՒՍԷ-ԻՆ

Ըստ օրէնքի, հեռագրերի բնագրերը վերադարձում են, բայց պահէք այնտեղ:

Ճեւատ

1915 թ. Յունուարի 8

Նախագահ- Խալիլ փաշայի կողմից Միտհատ Շիւքրի պէյին ուղարկուած հեռագրերը, որոնք կարդացուելու են հիմա, պարզորոշ ցոյց են տալիս, որ «Թեչքիլաթ-ը մահ-սուլէ»-ի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ ներքին կապ է գոյութիւն ունեցել: (Բարտոյարը կարդում է):

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻՒՔՐԻ ՊԷՅ ԷՖԵՆՏԻՆ

Յարգելի եղբայրս,

Իզմիտի, Պրոսպայի, Պանտրմայի, Պալքքեսերի եւ այլ վայրերի պատասխանատու քարտուղարների միջոցով մէկ շաբաթուայ ընթացքում, յատուկ մարդկանց զաղտնապէս հաւաքելու հնարատրութեան մասին խնդրուած էր տեղեկութիւն տալ:

Ազիզ, Աթիֆ, Նազրմ, Խալիլ

13 Թեշրին-ի սանի 1330 թ.

[1914 թ. Նոյեմբերի 13]

ԻԶՄԻՏԻ ՍՈՒԹԱՍԱՐԻՖՈՒԹԵԱՆ

Առաջնորդ նշանակուած երեք հոգու ընտանիքներին հնգական տասնհինգ լիրա տուէք: Դրամը գտնուում է փոստատանը: Այս հեռագիրը ցոյց տուէք առաքիչ պաշտօնեային: Չեքէի անուան տակ ցանկութիւն ունեցող 100 հոգուն ճամբու դրէք զինուորի անուան տակ եւ այդ մասին տեղեկացրէք մեզ: Բանտարկեալների ազատ արձակման մասին նախարարութիւնից ⁽⁵⁴⁾ հրաման է տրուելու:

Խալիլ

16 Թեշրին-ի սանի 1330 թ.

[1914 թ. Նոյեմբերի 16]

Ճեւատ պէյը կցկտուր պատասխաններ է տալիս, որ ինքը Եւրոպայում է գտնուել տուեալ ժամանակ եւ կապ չի ունեցել այդ բոլորի հետ

Նախագահ- «Թեչքիլաթ-ը մահ-սուլէ»-ի ստեղծման մասին կայսերական հրամանագիր եղե՞լ է, թէ՞ ոչ:

Ճեւատ պէյ- Չգիտեմ:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս կարող է պատահել, որ առանց կայսերական հրամանագրի մի հիմնարկութեան կից մի մասնաճիւղ ստեղծուի:

Ճեւատ պէյ- Տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս թէ տեղեկութիւն չունէք: Առանց ձեր ծառայութեան նպատակը իմանալու, ինչպէ՞ս էք պաշտօնավարել այդ հիմնարկում:

Ճեւատ պէյ- Ռազմական նախարարութեան կողմից նշանակուած պաշտօնեաներ, սպաներ են եղել:

Նախագահ- Պեհաէտտին Շաքիր պէյի կողմից Ներքին գործերի նախարարութեան Թալաթ պէյին ուղղուած մի հեռագիր կայ, որը ցոյց է տալիս, որ Պեհաէտտին Շաքիր

պէջը կապ է ունեցել «Թեչքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ: Նոյնիսկ միջամտել է պատերազմական գործողութիւններին: Կարգացէ՛ք: (Քարտուղարը կարդում է):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԹԱԼԱԱԹ ՊԷՅԻ ՍԻՋՈՅՈՎ [ՅԱՆՉՆԵԼ] ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՍԻՏԷ

Իսմայիլ Հաքքը ⁽⁵⁵⁾ պէյի ժամանումից յետոյ, իմ պարտականութիւնը աւարտուած համարելով՝ պատրաստուում էի Արտուինում գտնուող զինուորական ուժերի գլուխը անցնել: Երբ մասամբ տեղ հասաւ «Թեչքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի համար յատկացուած ռազմամթերքը: Իսմայիլ Հաքքը պէյի հետ տեսակցեցի: Ես այն կարծիքին եմ, որ անգործութեան մատնուած մարքինները, եթէ աշխատանքային գումարտակներում գտնուող մահմետականներին բաժանուի, ապա Արտուինից մինչեւ Մուրդու գտնուող եւ բոլոր միջոցներից զուրկ «Թեչքիլաթին» որոշակի ուժով օգնած կը լինեմ ⁽⁵⁶⁾: Բասէնի կողմերում 250-ի մօտ հեծեալներ ունեմ, սրանց Արտուին տեղափոխելու կամ բանակի թիկունքում, թեւերին օժանդակելու հարցում դեռեւս վճիռ չէ արձակուած:

Պեհաւտտին Շաքիր պէյ

Հեռագրի հակառակ երեսին գրուած է՝

ՊԵՀԱՒԵՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ՊԷՅԻՆ

17 թեշրին-ի սանի 1330 թ.

[1914 թ. Նոյեմբերի 17]

Քանի որ այդտեղ այլեւս անելք չունէք, Արտուինից շտապ շարժուէք դէպի Տրապիզոն, առաւել կարեւոր մի պաշտօն ստանձնելու համար: Այստեղից եկող Եակուբ Մեմիլ պէյը ձեզ կը բերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

Նախագահ- Տեսնո՞ւմ էք, որ Պեհաւտտին Շաքիր պէյը «Թեչքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ սերտ յարաբերութեան մէջ է եղել: Նոյնիսկ զինուորական տեղաշարժերի մասին կարծիք է յայտնել: Յետոյ, ձեզ չի գրոււմ, այլ Ներքին գործերի նախարարութեան:

Ճեւատ պէյ- Իմ պաշտօնավարութեան ընթացքում զնա-ցողները կանոնաւորապէս կազմակերպուած զօրախմբեր են եղել: Ես այդպիսիներին եմ ուղարկել: Աւելի ուշ զնա-ցողների մասին տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ- Հիմա այս հեռագրից ի՞նչ էք հասկանում: Մի՞թէ չի հասկացոււմ, որ Պեհաւտտին Շաքիր պէյը «Թեչքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի մէջ պաշտօնավարութիւն է ունեցել:

Ճեւատ պէյ- Վսեմափայլ փաշա, այո՛, հասկացոււմ է:

Նախագահ- Յետոյ, ձեզ ուղղուած հեռագիրը, լինի «Թեչքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հրամանատարութեան կամ նախագահութեան կողմից, կարեւոր չէ: Այդ պաշտօնը ինչ-որ ձեւով ստանձնել է: Զարմանալին այն է, որ հեռագիրը ձեզ չի յղոււմ, այլ Ներքին գործերի նախարարութիւն: Այս հանգամանքն առանձին ուշադրութեան առիթ է տալիս: Դուք ինչպէ՞ս էք մեկնաբանում այդ:

Դատապաշտպան [Խուլուսի պէյը] ուզում է իմանալ հեռագրի տարեթիւը: Նախագահը պատասխանում է- 17 Թեչրին-ի Սանի 1330 թ. (1914 թ. Նոյեմբերի 17):

Խուլուսի պէյ- Այն ձեւատ պէյի պաշտօնավարութեան ընթացքում չի եղել:

Նախագահ- Այո՛, մենք չենք ասում, որ այն տեղի է ունեցել ձեւատ պէյի պաշտօնավարութեան ընթացքում: Մենք մատնացոյց ենք անում հեռագրի Թալաաթ պէյին

ուղղուած լինելը: Բացի այդ, շատ պարզ երեւում է «Թեզ-
քիլաթ-ը մահաւում է»-ի եւ Պեհաէտտին Շաքիր պէյի միջո-
ցով կենտրոնական կոմիտէի միջեւ գոյութիւն ունեցող
կապը: Մի՞թէ դուք եւս չէք հաստատում այդ:

Ճեւատ պէյ- Ինչպէս ասացի, ես կարծում էի, որ այդ
պաշտօնեաները, որոնց հետ ես գործակցում եմ, Ռազմա-
կան նախարարութիւնից են: Ես չէի կարծում, որ նրանք
այլ պարտականութիւններ ունեն այստեղ:

Նախագահ- Դուք ո՞ր թուականին ստանձնեցիք այդ
պաշտօնը:

Ճեւատ պէյ- 15 Կանուն-ի էփփել 1330 թուականին
[1914 թ. Դեկտեմբերի 15]:

Նախագահ- Ուրեմն, մօտաւորապէս մէկուկէս ամսուայ
տարբերութիւն կայ:

Ճեւատ պէյ- Այո՛, էֆենտի: Ես չգիտեմ, թէ դրանից յե-
տոյ ի՞նչ եղաւ: Արտահանի կամ Կովկասի ռազմական
գործողութիւններն այլ ընթացք ունեցան: Հրաման եղաւ,
որպէսզի մերոնք անցնեն Երրորդ բանակի հրամանատա-
րութեան տակ: Նոյնիսկ հաղորդագրութիւն եղաւ, որ այ-
լեւս կամաւորական կազմակերպութեան անհրաժեշտու-
թիւնը չկայ...:

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻՒՔՐԻ ՊԵՅԻ ՀԱՐՑԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Օգոստոսի 17 թուագրութեամբ, Էրզրումի
վալիի միջոցով ծածկագիր հեռագիր էք ուղարկել, որից
պարզւում է, որ կենտրոնական կոմիտէն խառնուել է պե-
տական գործերին: Ի՞նչ կ'ասէք այդ մասին:

(Քարտուղարը կարդում է հեռագիրը):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԱԼԻԻ ՄԻՋՈՅՈՎ [ՅԱՆՉՆԵԼ] ՊԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱՔԻՐ ՊԵՅԻՆ

Այստեղ, մի քանիսի կողմից տրուած տեղեկութիւններից,
ինչպէս նաեւ 1330 (1914) Օգոստոսի 15 թուակիր ձեր գրու-
թիւնից պարզւում է, որ հայերը յաւակնութիւն չունեն մեզ
հետ միատեղ ռազմական գործողութիւններին մասնակցե-
լու: Ուստի ձեռնարկուող բոլոր միջոցները պէտք է գաղտնի
պահուեն նրանցից: Պետութիւնը եւ կուսակցութիւնը փա-
փաքում են, որ մեր հայրենակիցները մնան ապահով: Այս
ուղղութեամբ ցանկալի է, որ անհրաժեշտ ջանք գործադրուի՝
նրանց սրտերը հանգիստ պահելու համար (57):

Միտհատ Շիւքրի պէյ

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այո՛, էֆենտի, ճիշդ է, յիշում եմ:
Նախապէս ինձանից այդպիսի բան հարցրել էին: Ինչպէս
ասացի, Պեհաէտտին Շաքիր պէյը զօրահաւաքի ժամա-
նակ, պատերազմ յայտարարելուց առաջ, հայրենիքին
ծառայելու նպատակով՝ զնացել էր այնտեղ: Մենք տեւա-
պէս յարաբերութեան մէջ էինք գտնւում նրանց հետ եւ
հաղորդում՝ որպէսզի նրանք եւս պատրաստուեն պատե-
րազմին եւ ջանք գործադրեն հայրենիքը պաշտպանելու
խնդրում: Սակայն պարզւում է, որ տեղի ունեցած բա-
նակցութիւնները յաջողութիւն չեն ունեցել, քանի որ
նրանք ասել են. «Մենք չենք կարող բացէիբաց թուրքերի
հետ ընկերակցել, պատերազմ ծագելու դէպքում՝ չէզոք
ենք մնալու»: Բնական է, որ նրան բաց հեռագիր ուղար-
կելը պատշաճ չէր կարող համարուել, ուստի կենտրոնա-
կան կոմիտէի պատասխան հեռագիրը առաքեցինք Ներ-
քին գործերի նախարարութեան միջոցով, որտեղ ասուած

էր. «Տեսակցէ՛ք նրանց հետ, եւ աշխատէ՛ք, ինչպէս որ հարկն է, մեղմութեամբ համաձայնութեան գալ»։ Մեր այս վարմունքը կառավարութեան հետ առնչութիւն չունի։ Այն գրուած է եղել պատերազմը սկսելուց առաջ, օսմանեան ազգութիւնների միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններ սերմանելու միտումով։

Նախագահ- Թէկուզ եւ [պատերազմից] առաջ գրուած լինի, չէ՞ որ դուք դրանով միջամտել էք [կառավարութեան] գործերին։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ի՞նչ միջամտութեան մասին է խօսքը։ Մենք տեւապէս շփման մէջ ենք եղել հայերի հետ։ Բոլոր ընտրութիւնների ընթացքում, թեկնածուների առաջադրումը կատարել ենք Դաշնակցութեան հետ միատեղ։ Նրանք ձայն են տուել մեր թեկնածուներին, մենք էլ՝ նրանց։ Այնպէս որ, ընտրուել է ցանկալի թուացող թեկնածուն։ Ինչպէս նշուեց, մենք նախաձեռնեցինք, որպէսզի պատերազմի ընթացքում համազործակցենք իրար հետ։ Բայց այդ միջոցները յաջողութիւն չունեցան։ Նրանց չհամաձայնելու մասին մենք տեղեկացանք յետագայում։ Այնուամենայնիւ, կրկին գրեցինք, որ լաւ վերաբերմունք ցուցաբերուի նրանց հանդէպ։ Դա մտնում է ոչ թե կառավարութեան, այլ կուսակցութեան պարտականութիւնների մէջ։

Նախագահ- Պատերազմ յայտարարելուց առաջ, ուրեմն այդպիսի մտադրութիւն ունէիք։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ինչպիսի՞, էֆենտի։

Նախագահ- Պատերազմ յայտարարելուց առաջ, ուրեմն նախօրոք գիտէիք, որ մտնելու էք պատերազմի մէջ։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի, զօրահաւաք յայ-

տարարելու հետեւանքով կարելի էր ամէն ինչ սպասել։ Զօրահաւաք յայտարարելը մի՞թէ «պատրաստ եղիր» չի նշանակում։

Նախագահ- Տուեալ ժամանակ, պետութեան դիրքորոշումը զինուած չէզոքութեան մէջ մնալն էր։ Ուստի զօրահաւաք յայտարարելը անհրաժեշտութիւն էր։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Չէզոքութիւն, էֆենտի։

Նախագահ- Այո, դա զինուած չէզոքութիւն էր։ Զօրահաւաք յայտարարելը անպայման պատերազմի մէջ մտնել չէ։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի. [զօրահաւաք] յայտարարուել է, որպէսզի Ռուսաստանի կողմից յարձակում լինելու դէպքում գտնուենք պատրաստ վիճակում ⁽⁵⁸⁾։

Նախագահ- Կարդացէ՛ք։

(Ընթերցում է Պեհաւտտիմ Շաքիր պէյի կողմից Ներքին գործերի նախարար Թալաաթ պէյի միջոցով կենտրոնական կոմիտէին ուղղուած վերոյիշեալ հեռագիրը)։

Նախագահ- Տեսնում էք, որ կենտրոնական կոմիտէն ոչ միայն մասնակցել է ռազմական գործողութիւններին, այլեւ հանդէս է եկել որոշ նախաձեռնութիւններով։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Էֆենտի, կենտրոնական կոմիտէն հանդէս է եկել միջնորդի դերում։ Ես ինքս վստահ եմ, որ այն ուղղուած է եղել «Թեքիլաթ-ը մահսուէ»-ին, քանի որ գործերին հետեւելու համար մեզ ամէն տեղերից գրութիւններ էին գալիս։

Նախագահ- Անցեալում ասել էիք, որ ծածկագիր չունէք։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ծածկագիր չունենք, այդ մեր ծածկագիրը չէ։

Նախագահ- Այսինքն, Ներքին գործերի նախարարութիւն գրելու փոխարէն, կարող էր ուղղակի ձեզ գրել։

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ներքին գործերի նախարարութիւն գրելուց հասկացուած է, որ մենք ծածկագիր չենք ունեցել: Ուղղակի Ներքին գործերի նախարարութիւն առաքելը դրա վառ ապացոյցն է:

Նախագահ- Շատ լաւ, ի՞նչ նպատակ է հետապնդել Ներքին գործերի նախարարութեանը միջնորդագրելով: Ստացուած է այնպէս, որ նման ձեռով կատարուելը ստիպողական անհրաժեշտութիւն է:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Բացէիբաց չի կարողացել գրել: Գաղտնի գրելու համար էլ դիմել է այդտեղի վալիին:

Նախագահ- Կարգացէ՛ք [հեռագրի] հակառակ կողմում գրուած հրահանգը:

ՊԵՀԱԷՏՏԻՆ ՇԱԶԻՐ ՊԷՅԻՆ

Քանի որ այդտեղ այլեւս անելիք չունէք, Արտուինից շտապ շարժուէք դէպի Տրապիզոն, առաւել կարեւոր մի պաշտօն ստանձնելու համար: Այդտեղից եկող Եակուբ Ճեմիլ պէյը ձեզ կը բերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

1914 թ. Նոյեմբերի 17:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այո՛, էֆենտի, ինչպէս ձեզ յայտնի է, Դոկտ. Նազըմը եւս ընդգրկուած էր «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»ի մէջ: Չնայած, որ բաւական ժամանակ է անցել, բայց յիշում եմ: Կովկասի կողմերը դուրս գալու համար յարձակման պիտի անցնէին: Եակուբ Ճեմիլ պէյի եւ այլ ուժերի հետ միանալով, գնալու էին այդ յարձակումը իրագործելու: Կարծում եմ, այդ կապակցութեամբ էլ ստուեալ պատասխանն ենք գրել:

Նախագահ- Շատ լաւ, այդ հրահանգը դո՞ւք էք գրել:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Շատ հաւանական է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ից կամ Ռազմական նախարարութիւնից, կամ էլ մի այլ տեղից գրուած լինի: Այո, մի տեղից անհրաժեշտ եղել է, որ գրել են: Ըստ երեւոյթին, այնտեղ գտնուող Պեհաէտտին Շաքիր պէյի հարցումի հիման վրայ գրուել է կենտրոնական կոմիտէին կից գտնուող մի հաստատութիւնից: Պեհաէտտին Շաքիր պէյին տրուած հրահանգից այդպէս է երեւում: Այդ է եղել նրա պաշտօնը: Այսինքն՝ ստուեալ գործին ուղղակիօրէն մասնակցութիւն չունենալ: Չեմ կարողանում մտաբերել, թէ այդ ստորագրութիւնները ո՞ւմ են պատկանում:

Նախագահ- Դուք ասացիք, որ Պեհաէտտին Շաքիրը «Հայրենիքին ծառայելու» նպատակով պարտականութիւն էր ստանձնել, ուրեմն՝ մինչեւ այդ պարտականութեան աւարտը ձեզ հետ յարաբերութիւն չպէտք է ունենար: Մինչդեռ նա իր յարաբերութիւնը չի խզում եւ անընդհատ ձեզ է գրում:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Շատ հաւանական է, էֆենտի, չէ՞ որ նա կենտրոնական կոմիտէի անդամ էր: Բայց նա այնտեղ չի գնացել կենտրոնական կոմիտէի հետ առնչուող մի պաշտօնով: Նա գնացել է մի այլ պարտականութիւն կատարելու: Նման գրութիւններ միայն Շաքիր պէյից չենք ստացել, այլ մի շարք տեղերից եւս: Պատասխանները տարբեր տեղեր էին ուղարկւում: Մեր աշխատակիցներեց մէկը այդ գործին հետամուտ լինելով, գրում էր պատասխանները: Որեւէ գրութեան ուղղակի մեզ գալը չի նշանակում, որ այն ուղարկողի հետ մենք յարաբերութեան մէջ ենք եղել: Պեհաէտտին Շաքիր պէյի հեռագիրն էլ, ա-

հա, այդպիսին է եղել: Այսինքն՝ կենտրոնական կոմիտեն այդպիսի գործերով չի զբաղուել:

Նախագահ- Իսկ ո՞րն է դրա իմաստը:

Միտհատ Շիրքի պէյ- Իմաստը երեւի «հայրենիքի ծառայութեան» մէջ լինելն է:

Նախագահ- Ասում են, որ դա ցոյց է տալիս «Թեշքիլ-լաթ-ը մահսուտէ»-ի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը:

Միտհատ Շիրքի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի: Նման թղթեր մեզ գալիս էին նաեւ ուրիշ տեղերից: Օրինակ՝ «Կարմիր մահիկին» վերաբերող մի շարք գրութիւններ էինք ստանում: Պատասխանն ուղարկում էինք «Կարմիր մահիկին», որն էլ իր հերթին գրութիւն էր ուղարկում համապատասխան կազմակերպութեանը: Օրինակ, չրջաբերականներ էինք ստանում «Որբանոցային կազմակերպութիւնից», ուր նշուած էր լինում՝ «Գրէք ձեր մասնաճիւղերին, որպէսզի նրանց օգնեն»: Որբանոցը կատարելապէս ինքնուրոյն կազմակերպութիւն լինելով հանդերձ, մեզ գրութիւն էր ուղարկում, յայտնելով, որ մի շարք տեղերում պակասորդ ունեն: Մենք էլ գրում էինք մեր մասնաճիւղերին, խնդրելով, որ նրանց պակասորդները փոխհատուցուեն: Դա չի նշանակում, որ որբանոցի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ կապ գոյութիւն ունի: Դա ցոյց է տալիս, որ նրանք իրար հետ փոխօգնութեան մէջ են գտնուել պատերազմի ընթացքում: Դրա մէջ վնասակար մի բան եթէ նկատէի, ես ընթացք չէի տալ: Բոլոր դէպքերում, դրա իմաստը միջնորդ լինելու մէջ է: Նոյնիսկ կենտրոնական կոմիտէում պաշտօն չունենալու դէպքում էլ, եթէ նման գրութիւն անցնէր ձեռքս, կը գնայի, ջանք կը

թափէի, պատասխանը կը գրէի եւ կ'ուղարկէի: Բոլորովին չէի պատկերացում, որ յետագայում նման վիճակի առաջ կը կանգնեմ:

Նախագահ- Սուլէյման Ասքերի պէյը ի՞նչ յարաբերութիւն ունի կենտրոնական կոմիտէի հետ:

Միտհատ Շիրքի պէյ- Նա միշտ էլ զինուորական է եղել: Պարզ է, որ սպաների հետ կենտրոնական կոմիտէն չի կարող յարաբերութիւններ ունենալ:

Նախագահ- Նրա կողմից Պեհաէտտին Շաքիր պէյին ուղղուած մի հեռագիր կայ, որը լիովին ցոյց է տալիս «Թեշքիլ-լաթ-ը մահսուտէ»-ի հետ նրա ունեցած համագործակցութիւնը:

Միտհատ Շիրքի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ինչպիսի՞ կապ: Նախագահ- Կարդացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք պէյը ընթերցում է):

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԷԹԻՆ

Վերծանել անձամբ

Ծածկագիրը ուղղուած է

Պեհաէտտին Շաքիր պէյին:

Տրապիզոնի Ռիզա պէյը ընտրուած է Էրզրումի կենտրոնական կոմիտէի անդամ: Ռիզա պէյի փոխարէն որպէս պատասխանատու քարտուղար ուղարկուելու է Մեմտուի պէյը:

Սուլէյման Ասքերի

3 Թեշրին-ի սանի 1330 թ.

[1914 թ. Նոյեմբերի 9]

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտէին է գրել:

Միտհատ Շիրքի պէյ- Սուլէյման Ասքերի պէյը «Թեշքիլ-լաթ-ը մահսուտէ»-ից է գրել: Գրել է Էրզրումի հասցեով:

Արդէն Պեհաշտտին Շաքիր պէյը կապ ունի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ, այդպէս չէ՞, էֆենտի: Ռիզա պէյը կենտրոնական կոմիտէի [անդամ] ընտրուելու կապակցութեամբ, մենք դիմել ենք «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ին: «Գրէ՛ք Պեհաշտտին Շաքիր պէյին, որպէսզի Տրապիզոնցի Ռիզա պէյին ուղարկի մեզ մօտ, քանի որ նա ընտրուած է կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

Նախագահ- Ի՞նչ նպատակով Սուլէյման Ասքերի պէյը միջնորդ է հանդիսանում: Այնպէս է հասկացւում, որ նրանց միջեւ ներքին կապ է գոյութիւն ունեցել:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Չէ՞ որ Պեհաշտտին պէյը կապուած է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ: Պեհաշտտին շաքիր պէյը զօրահաւաքից յետոյ հայրենիքին ծառայելու նպատակով գնաց ռազմաճակատ: Հետեւաբար՝ նա ենթարկուելու էր Սուլէյման Ասքերի պէյին: Ուստի մենք խնդրել էինք Սուլէյման Ասքերի պէյին, որպէսզի Ռիզա պէյին ուղարկի այստեղ: Բաւական ժամանակ է անցել, լաւ չեմ յիշում:

Նախագահ- Ռիզա պէյին ուղարկում են էրզրումի կենտրոնական կոմիտէ:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- էրզրումում կենտրոնական կոմիտէ չկայ:

Նախագահ- Հեռագրում այդպէս է գրուած:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Սուլէյման Ասքերի պէյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի գործերին իրազեկ չլինելու պատճառով այդպէս սխալ է գրել:

Նախագահ- Կարդացէ՛ք հեռագիրը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք պէյը կարդում է հեռագիրը):

«ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԱՋԱԴԻՍՏԻՄԵՒԻՆ»

[ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ] ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՍԻՏԵԻՆ

Յարգանքներով տեղեկացնում ենք, որ 55 հոգուց բաղկացած Տրդ չեթէների [խումբը] ⁽⁵⁹⁾ Արտուիմից՝ Թուֆան աղայի հրամանատարութեամբ հենց նոր ճանապարհ դրեցինք մոթորով ⁽⁶⁰⁾:

Սամսոնի պատասխանատու-քարտուղար Ռուշտի

16 Կանուն-ի Էվվել 1330 թ.

[1914 թ. Դեկտեմբերի 16]

Եղբորս՝ Դոկտ. Նազըմ պէյ էֆենտիին՝
ՄԻՏՀԱՏ ՇԻՔՐԻ

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մի քիչ առաջ ասացի, որ մենք եւս պատասխանատու քարտուղարներին գրել էինք, որ հայրենիքին ծառայելու համար ցանկութիւն ունեցող մարդկանց, որպէս կամաւորներ հաւաքագրեն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի համար: Որքան մեզ յայտնի է, այս Ռուշտի պէյը գաբիզանի կոչում ունէր եւ հրամանատար էր մի զինուորական դասակի: Ըստ երեւոյթին, այնտեղ կամաւորներ է հաւաքել եւ մեզ ուղարկելու մասին տեղեկութիւն է տուել: Յետագայում իմացանք, որ Ռուշտի պէյը շատ գործեր ունի եւ խիստ ծանրաբեռնուած է: Լսեցինք նաեւ, որ աւազակներին հետապնդելու համար մութասարրիֆի կողմից ընդգրկուել է ժանտարմական գործերի մէջ: Կանչեցինք մեզ մօտ: Խիստ զբաղուած եւ մեր վարած քաղաքականութիւնից կտրուած լինելով՝ հեռացրինք պատասխանատու քարտուղարի պաշտօնից: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն այդ մասին կարող է մանրամասն տեղեկութիւն տալ:

Նախագահ- Ասում էք, որ կենտրոնական կոմիտեն «Թեքթիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ առնչութիւն չի ունեցել, բայց եւ այնպէս հասկացուում է, որ նա յաճախակի միջամտել է նման գործերին:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այո՛, մենք կապի մէջ էինք բոլոր հաստատութիւնների հետ: Մեզ մօտ եկած գրութիւնները ուղարկում էինք համապատասխան կազմակերպութիւններին, ինչպէս, օրինակ՝ «Կարմիր Մահիկ»ին, որբանոցին, Ներքին գործերի նախարարութիւն եւ այլ տեղեր:

Միրլիվա Մուստաֆա փաշա (յանձնաժողովի անդամ).- Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի զբաղուել է «Թեքթիլաթ-ը մահսուսէ»-ի գործերով: Կամաւորներ է ուղարկել: Նշում է, որ «այս կապակցութեամբ հրաման տուեցինք պատասխանատու քարտուղարներին, պատուիրակներին», ուրեմն «Թեքթիլաթ-ը մահսուսէ»-ն հիմնականում ստեղծուած է եղել ձեր կողմից, կենտրոնական կոմիտէի կողմից:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ոչ, մեծարգոյ փաշա: Պատերազմի ընթացքում իւրաքանչիւր մարդու պարտականութիւնն էր իր կարողութեան չափ մինչեւ պատերազմի աւարտը օգտակար լինել իր հայրենիքին: Արդէն պատերազմը յայտարարուելուց յետոյ մեր ընկերների մեծ մասը սկսեց զբաղուել զինուորական, հայրենիքին ծառայելու գործերով՝ իւրաքանչիւրն ըստ իր կարողութեան: Այդ Ռուշտի էֆենտի ասուած անձնաւորութիւնը, որպէս զինուորական՝ առաւել շատ է զբաղուել, նոյնիսկ պաշտօնավարել է ժանտարմական ոստիկանութիւնում: Այդ մասին տեղեկանալով, մենք կանչեցինք նրան եւ խիստ զբաղուածութեան համար հեռացրինք պաշտօնից:

Նախագահ- Ձեր քարտուղարութեան ընթացքում ինչո՞ւ հոգատար վերաբերմունք չէք ունեցել Դոկտ. Նազըմի կողմից յափշտակուած փաստաթղթերի նկատմամբ: Կուսակցութեան քաղաքական գործունէութեանը վերաբերող այդ կարեւոր փաստաթղթերը մէջտեղից վերացնելուց ետոյ է տալիս, որ [կուսակցութիւնը] առնչութիւն է ունեցել մի շարք գաղտնի գործարքների հետ: Այս մասին ի՞նչ կ'ասէիք:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Յաւօք սրտի [նրա] մեկնելուց յետոյ տեղեկացայ այդ մասին: Մէկ օր յետոյ մեկնել էր այստեղից:

Նախագահ- Շատ լաւ: Բայց չէ՞ որ այդ բանին աւելի շուտ պէտք է հետամուտ լինէիք:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Երբեք մտքովս չէր անցնում, որ փաստաթղթերը առնելով՝ հետը կը տանի:

Նախագահ- Ուրեմն փաստաթղթերը նախապէս պէտք է հաւաքուած, պատրաստուած լինէին, որ բոլորը միատեղ առնէր ու գնար:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Էֆենտի, արդէն կուսակցութիւնը վերակազմելու ընթացքում բոլոր փաստաթղթերը անդուկների մէջ էինք դասաւորել: [Այդ ժամանակ] մենք նկատեցինք, որ նա առանձնացնում էր Փարիզում գտնուելու ընթացքում Ահմետ Ռիզա պէյի⁽⁶¹⁾ հետ ունեցած իր թղթակցութիւնները: Ըստ երեւոյթին, դրանք է փնտռել, տակնուվրայ արել, եւ չկարողանալով գտնել՝ բոլորը միատեղ վերցնելով՝ գնացել է:

Նախագահ- Ուրեմն նախապէս զգացել էք, որ Դոկտ. Նազըմը փախուստի է դիմելու:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- Հապա ինչո՞ւ էր ուզում վերցնել:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Հրաժարական տալով՝ խզեց իր յարաբերութիւնը կուսակցութեան հետ: Հրաժարական տալու ժամանակ ասաց. «Այս փաստաթղթերը կարելոր են եւ վերաբերում են ինձ: Ես չեմ ցանկանում, 20-25 տարի առաջ Փարիզում գտնուելու ընթացքում իմ աշխատանքին վերաբերող փաստաթղթերն այստեղ մնան: Ես իմ յարաբերութիւնները խզում եմ: Նոյնիսկ այսուհետեւ համագումարներին էլ չեմ մասնակցելու»: Շատ լավ, ասացինք: Բայց երբեք չէի պատկերացնում, որ բոլոր փաստաթղթերը կը վերցնի:

Նախագահ- Այդ փաստաթղթերը այդպէս անփութօրէն նրան տալու իրաւասութիւնը ունէի՞ք:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Էֆենտի, դրանք իր փաստաթղթերն էին, ինքն էր տուել:

Նախագահ- Բայց չէ՞ որ դրանք կուսակցութեան փաստաթղթերի մէջն էին մտել:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի, նշուած էր, որ այդ նիւթերը օգտագործուելու են կուսակցութեան պատմութիւնը շարադրելու ժամանակ: Այսինքն՝ այդ փաստաթղթերը պիտի օգտագործուէին «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ստեղծման, նրա տարրեր փութելից անցնելու պատմութիւնը շարադրելու ընթացքում:

Նախագահ- Անցեալ օրը, ձեր տուած ցուցմունքի ժամանակ, խօսեցիք Իպրահիմ եւ պահեստի սպայ՝ Ճաֆեր էֆենտիների մասին: Դուք գիտէ՞ք արդեօք, թէ ներկայումս նրանք որտեղ են գտնուում:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Նրանք պէտք է, որ Ստամպուլում լինեն:

Նախագահ- Ո՞ր կողմերում, հասցէն գիտէ՞ք:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Կարծում եմ, որ Իպրահիմ էֆենտին բնակւում է Պեշիկթաշում, իսկ քարտուղար Ճաֆեր էֆենտին՝ Փաթիհում կամ էլ Ճահանկիրի շրջանում: Ժիշդ հասցէն չգիտեմ:

Նախագահ- Ասում են, որ պատերազմ յայտարարելուց յետոյ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը ձեռնամուխ է եղել [ժողովրդից] նպաստ հաւաքելու գործին: Այդ նպաստը ինչո՞ւ հաւաքուեց, գումարը որքանի՞ հասաւ եւ ի՞նչ նպատակի համար ծախսուեց:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Այսինքն, էֆենտի:

Նախագահ- Պատերազմ յայտարարելուց յետոյ, որոշ նպաստներ են հաւաքուել:

Միտհատ Շիքրի պէյ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան համար է հաւաքուել:

Նախագահ- Այո՛:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Լուր չունեմ, տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ- Այդ հասոյթից որոշ գումար է ծախսուել: Այդ դրամը ի՞նչ ձեւով էք ծախսել:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Այո՛, էֆենտի. մօտ 400,000 լիրայի չափ մի գումար էր, որը յետագայում պահ տրուեց պանքերում: Ձեր ասածը այդ գումարի մասին է արդեօք:

Նախագահ- Այդ է, թէ՞ այդ չէ, չգիտեմ: Բացատրութիւն տուէք:

Միտհատ Շիքրի պէյ- Իմ իմացածը այդ գումարի մասին է: Ինչպէս գիտէք, պատերազմ յայտարարելուց առաջ, հացի խնդիրը բաւականին դժուարացել էր: Այդ կապակցութեամբ քաղաքապետարանը որոշեց գնացուցակ սահմանել: Բայց այդ գնացուցակը արդիւնաւէտ չեղաւ: Յե-

տաղայում այդ գործով զբաղուեց քաղաքապետարանը: Հացի խնդրին հետեւելու համար դիմեցին նաեւ Քեմալ պէյին: Նա պարտաւորուեց այդ գործին հետեւել համատեղութեան կարգով: Նա ասաց, որ «Ես հացը վաճառելու եմ այս գնով», իսկ քաղաքապետարանն էլ հաւանութիւն տուեց այդ գնին ⁽⁶²⁾:

ՁԻԱ ԳԷՕՔԱԼՓԻ ՀԱՐՑԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Ձիա պէյ, դուք «Եէնի մեճմուլա» [Նոր հանդէս] խորագրով հանդէս հրատարակո՞ւմ էք:

Ձիա Գէօքալփի- «Եէնի մեճմուլա»-ն հանդէս է, ես նրան թղթակցում եմ ⁽⁶³⁾:

Նախագահ- Այդ հանդէսում ինչ-որ թուրանիզմին ⁽⁶⁴⁾ վերաբերող մի յօդուած ունէք: Այդ յօդուածում օսմանիդմի ⁽⁶⁵⁾ փոխարէն նախապատուութիւնը տրւում է թուրանիզմին: Այս խնդրի վերաբերեալ բացատրէ՞ք ձեր տեսակէտը:

Ձիա Գէօքալփի- «Ի՞նչ է թուրանը» վերնագրով մի յօդուած ունեմ, որտեղ ցոյց եմ տալիս, որ այսօրուայ պատկերացումով այն կուլտուրական թուրան է: Այսինքն՝ օսմանեան թուրքերը պէտք է մէկ կուլտուրա ստեղծեն: Յետագայում, միւս թուրքերը [թուրքալեզու ժողովուրդները- Ա.Փ.] այն ընդունելու դէպքում, կը ստացուի կուլտուրական թուրան: Եւ դա նպաստաւոր կը լինի նաեւ Օսմանեան պետութեան համար, քանի որ նախ կը զարգանայ Օսմանեան երկրի հիմքը հանդիսացող թրքութիւնը: Բնական է, որ կը զօրանայ նաեւ պետութիւնը, յետագայում էլ ամբողջ թրքութիւնը, որոնք կ'ընդունեն օսմանեան թուրքերէն լեզուն: Ատրպէյճանի թուրքերը արդէն

սկսել են կուլտուրական թուրանի ուղղութեամբ աշխատել: Թուրքերէն լեզուի տարածումը, օսմանեան գրականութեան, որպէս ազգային գրականութիւն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հոգով-սրտով կապելու է մեզ հետ: Բոլոր թուրքերը ընթերցելու են մեզ մօտ լոյս տեսած ստեղծագործութիւնները: Թերթերի եւ գրքերի ընթերցողները եթէ շատանան, բնական է, որ գրողները, գրականագէտներն իրենց ստեղծագործութիւններին առաւել շատ օգուտ կը քաղեն: Ահա այդ յօդուածը սկզբից մինչեւ վերջ գրուած է այս նպատակի համար եւ պարզ ցոյց է տրուած, որ այն նպաստաւոր կը լինի օսմանիդմի համար:

Նախագահ- Այդ հանգամանքը արդեօք չի՞ գրգռի ոչ մահմետական ազգութիւններին:

Ձիա Գէօքալփի- Ո՛չ, էֆենտի, բոլոր օսմանեան ազգութիւններն իրենց մշակոյթի մէջ ազատ են: Այսինքն՝ իւրաքանչիւրը կարող է իր մայրենի լեզուով գրականութիւն հրատարակել: Այնպէս որ, այս կարգը փոխանակ նրանց վշտացնելու, պէտք է որ գոհացնի: Այդ ազգութիւնները կ'ատեն այն մարդկանց, որոնք ասում են, թէ թուրքական ազգ, թուրքական կուլտուրա գոյութիւն չունի, այլ կայ միմիայն օսմանեան լեզու եւ օսմանեան կուլտուրա: Այսինքն՝ նրանք միւս ազգերին չեն ճանաչում եւ ասում են, որ գոյութիւն ունի միմիայն օսմանեան ազգ: Մինչդեռ իմ համոզմունքով «օսմանեան» անուանումը վերաբերում է միայն պետութեանը, այսինքն՝ Օսմանեան պետութեանը: Եւ այդ պետութեան մէջ ընդգրկուած են արաբ, թուրք, հայ եւ այլ ազգութիւններ: Այս հանգամանքը հաստատում է իւրաքանչիւրի ինչ ազգութիւն լինելը եւ միեւնոյն ժամանակ կ'ապահովի Օսմանեան պե-

տութեան հզօրութիւնը: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ Օսմանեան պետութիւնը, որպէս յենարան, կարող է ունենալ ազգերի միջեւ գոյութիւն ունեցող միութիւնն ու փոխադարձ յարգանքը: Իսկ եթէ յայտարարուի, որ բոլորս օսմանցի ենք եւ ազգութիւն չունենք, ապա ազգութիւնների միջեւ չի կարող միասնականութիւն լինել: Հասկանալի է, որ միւս ազգերը կը մերժեն այս թեզը:

Նախագահ- Տեղահանութեան հարցը ի՞նչ ձեւով քննարկուեց կենտրոնական կոմիտէում:

Զիա Գէօքալփի- Բոլորովին չքննարկուեց: Պատերազմին վերաբերող օրէնքներն արդէն հրամանագրի ձեւն ունէին: Դրանք կազմուած էին պատերազմի պատճառով: Այն կուսակցութեան ծրագրի հետ առնչութիւն չունի: Անհրաժեշտութիւնից ելնելով, հարիւրաւոր օրէնքներ էին կազմուած:

Նախագահ- Շատերը ասում են, որ այն վճռուած է եղել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէում, մի շարք ղեկավարների մտայնականամբ եւ որոշմամբ:

Զիա Գէօքալփի- Ժիշդ չէ:

Նախագահ- Առաջին հերթին այն տեղի է ունեցել Պեհաէտտին Շաքիր պէյի եւ Դոկտ. Նազըմի հրահրմամբ:

Զիա Գէօքալփի- Կենտրոնական կոմիտէո՞ւմ:

Նախագահ- Այո՛, կենտրոնական կոմիտէում եւ ձայների մեծամասնութեամբ: Եւ այս հարցը կենտրոնական կոմիտէի կողմից քաջալերուելով՝ նրանք ներգործել են Ռազմական նախարարութեան վրայ եւ իրականացրել այն:

Զիա Գէօքալփի- Կենտրոնական կոմիտէում այդ մասին ոչ մի խօսք չի եղել:

Նախագահ- Տեղահանութեան ընթացքում, մի շարք վայրերում կոտորածներ են տեղի ունեցել, կողոպուտ եւ յափշտակութիւն: Կենտրոնական կոմիտէն մնացել է դիտորդի դերում եւ ոչ մի որոշում չի ընդունել այդ մասին:

Զիա Գէօքալփի- Կենտրոնական կոմիտէն բաւական ուշ իմացաւ: Այն էլ՝ ոչ բոլորի, այլ մասնակի ղեպքերի մասին: Կենտրոնական կոմիտէն տեղեկանալուց յետոյ պահանջեց, որպէսզի Ներքին գործերի եւ Ռազմական նախարարութիւններն արգելեն այդ բոլորը եւ յանցագործներին էլ պատժեն: Մենք պաշտօնապէս կառավարութեան գործերին միջամտելու իրաւասութիւն չունէինք: Ուստի այդ ձեւով պահանջ ներկայացրինք: Այդ հարցումին վրայ մեզ պատասխանեցին, որ մի շարք հետաքննող յանձնաժողովներ են ուղարկել եւ որոշ միջոցներ ձեռնարկել: Մեր հարցադրումներին միշտ այդ ձեւով էին պատասխանում:

Նախագահ- Յամենայնդէպս, տեղահանութիւնն ու կոտորածը շարունակում էր իրագործուել: Այդպէս չէ՞:

Զիա Գէօքալփի- Այդ արարքներին ո՞վ կարող էր արգելք հանդիսանալ:

Նախագահ- Կուսակցութեան պատգամաւորները համեմատաբար կարեւորութիւն չներկայացնող հարցերի նկատմամբ նախարարների խորհրդում կառավարութիւնից անմիջապէս բացատրութիւն են պահանջել: Այդ ինչպէ՞ս է եղել, որ այս կարեւոր խնդիրը ձեր կողմից անուշադրութեան է մատնուել:

Զիա Գէօքալփի- Կենտրոնական կոմիտէն պատգամաւորների հետ ոչ մի յարաբերութիւն չունի: Պատգամաւորներն ունէին առանձին կազմակերպութիւն, որը նախկին

նում կոչւում էր «Ընդհանուր պիւրօ», յետագայում այն ընդունեց «Կառավարող յանձնաժողով» անուանումը: Այսպիսին էր նախարարների խորհրդի կազմակերպութիւնը: Պատգամաւորներին կառավարողը այդ յանձնաժողովն էր:

Նախագահ- Այո՛, այդպէս է: Սակայն նշուեց, որ կենտրոնական կոմիտէն իր ցանկութիւնները իրականացրել է ձեր միջոցով, կամ էլ ձեր միւս պատգամաւոր ընկերների օգնութեամբ: Այսինքն՝ ասացին, որ «կենտրոնական կոմիտէում հաւանութեան արժանացած խնդիրները մենք աշխատում էինք իրագործել նախարարների խորհրդում գտնուող կուսակցականների միջոցով»: Այսպիսով, ինչպէս երեւում է, նրանք եռանդազին զբաղուել են բոլորովին կարեւորութիւն չներկայացնող գործերով:

Ձիա Գեօքալի- Նրանք գործել են անձնական նախաձեռնութեամբ:

Նախագահ- Կարեւորութիւն չներկայացնող խնդիրների համար նրանք ամէն ջանք գործադրել են, իսկ ինչո՞ւ կոտորածի հարցով ոչ մի բան չեն նախաձեռնել նախարարների խորհրդում: Այստեղից եզրակացւում է, որ կենտրոնական կոմիտէն հաւանութիւն է տուել կոտորածին:

Ձիա Գեօքալի- Ո՛չ, էֆենտի. կենտրոնական կոմիտէն ղեկավարում էր «Թեշքիլատ-ը հարիճիէն» [«Արտաքին կազմակերպութիւն»]: Պատգամաւորներին փրոփականտելը արգելուած էր: Սակայն անձնապէս ծանօթ պատգամաւորների հետ կարող էին որոշ հարցերի մասին խօսել: Կենտրոնական կոմիտէն ուղղակի չէր կարող նրանց փրոփականտել: Փրոփականտելը չէր մտնում նրա իրաւասութեան մէջ: Յետոյ պաշտօնները առանձնացուած

էին: «Թեշքիլատ-ը Թեշերրու»-ի [«Շարիաթի կազմակերպութիւն»] եւ «Թեշքիլատ-ը հարիճէ»-ի կառավարող յանձնաժողովները տարբեր էին:

ԱԹԻՖ ՊԵՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի ստեղծման մասին կայսերական հրամանագիր տրուեց, թէ՞ ոչ:

Աթիֆ պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- Դուք ասացիք՝ «պաշտօնական հաստատութեան մասնաճիւղ»: Առանց կայսերական հրամանի արդեօ՞ք կարող էր պաշտօնական հաստատութեան մասնաճիւղ գոյութիւն ունենալ:

Աթիֆ պէյ- Ժամանակաւոր յանձնաժողով լինելու համար այն ստեղծուել էր Ռազմական նախարարութեան կողմից: Բնական է, որ այդ մասին իրազեկ էին նաեւ Ներքին գործերի նախարարը, մեծ վեզիրը եւ միւսները:

Նախագահ- Նախարարների խորհրդի որոշմա՞մբ:

Աթիֆ պէյ- Հաւանական է, էֆենտի:

Նախագահ- Դուք այնտե՞ղ էիք «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի ստեղծումից առաջ:

Աթիֆ պէյ- Այնտեղ էի, էֆենտի: Այդ մասին ինձ տեղեկութիւն տուեց Ռազմական նախարարը:

Նախագահ- «Թեշքիլատ-ը մահսուէ»-ի ստեղծման հրամանը ինչպէ՞ս եղաւ, գրաւո՞ր:

Աթիֆ պէյ- Ո՛չ, գրաւոր չի եղել, այլ՝ բանաւոր: Այդ մասին առաջին հերթին տեղեկութիւն տուեց Սուլէյման Ասքերի պէյը: Նա տեսակցել էր Ռազմական նախարարի հետ: Յետոյ Ռազմական նախարարը ինձ կանչեց իր մօտ, նա էլ բանաւոր յայտնեց այդ մասին: Ես էլ ընդունեցի:

Սակայն Ազիզ պէյին այդ մասին հրաման է տուել Ներքին գործերի նախարարը: Այստեղից կուհուում եմ, որ Ներքին գործերի նախարարն էլ գիտէր այդ մասին:

Նախագահ- Ձեր պաշտօնավարութեան հարցը կարող էր բանաւոր տեղեկացուել: Իսկ մի հաստատութեան հիմնադրումը չէր կարող բանաւոր կատարուել: Անպատճառ որեւէ նախարարութեան հրամանը անհրաժեշտ էր:

Աթիֆ պէյ- Ըստ երեւոյթին, այդպիսի մի հրաման եղել է:

Նախագահ- Դուք այնտեղ չէ՞իք դրա ստեղծումից առաջ:

Աթիֆ պէյ- Այնտեղ էի:

Նախագահ- Այս մասին ձեզ հրաման չեկա՞ւ: Ինչպէ՞ս կարող է որեւէ հաստատութիւն առանց հրամանի հիմնուել:

Աթիֆ պէյ- Ձեմ յիշում, էֆենտի:

Նախագահ- Սուլէյման Ասքերի պէյը ի՞նչ յարաբերութեան մէջ էր «Թեքքիլաթ-ը մահսուէ»-ի հետ:

Աթիֆ պէյ- Նա յանձնաժողովի նախագահն էր: Որոշումները յայտնում էր Ռազմական նախարարութիւն եւ ստանում՝ անհրաժեշտ հրահանգներ:

Նախագահ- Որտե՞ղ էր նրա պաշտօնատեղին:

Աթիֆ պէյ- Նրա համար յատուկ պաշտօնատեղի էր վարձուած Նուրի Օսմանիէյում: «Թասվիր-ի էֆքեար» տպարանի դիմաց, N 32 տանը:

Նախագահ- Նա դրամարկղ ունէ՞ր:

Աթիֆ պէյ- Ի՞նչ:

Նախագահ- «Թեքքիլաթ-ը մահսուէ»-ին յատկացուած դրամարկղ գոյութիւն ունէ՞ր:

Աթիֆ պէյ- Այո՛:

Նախագահ- Դրամադպրութիւն ունէ՞ր:

Աթիֆ պէյ- Անկասկած:

Նախագահ- Սկզբնական շրջանում որքա՞ն գումար էր յատկացուած:

Աթիֆ պէյ- Քանակը չգիտեմ:

Նախագահ- Ո՞րտեղից էիք վերցնում այդ գումարը:

Աթիֆ պէյ- Կարծեմ դրա մասին ասացի: Մի քանի անգամ ստացել են Ազգային պաշտպանութեան նախարարութիւնից: Աւելի շատ ստանում էին ռազմական գաղտնի հաստատութիւններից:

Նախագահ- Փոխարէնը՝ ստացական տրւո՞ւմ էր:

Աթիֆ պէյ- Միգուցէ:

Նախագահ- «Թեքքիլաթ-ը մահսուէ»-ի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ ոչ մի կապ գոյութիւն չունէր, այդպէս չէ՞:

Աթիֆ պէյ- Ո՛չ, ո՛չ մի կապ գոյութիւն չունէր:

Նախագահ- Այժմ կարդացուելու են մի շարք հեռագրեր եւ թղթակցութիւններ:

Աթիֆ պէյ- Կարող է թղթակցութիւն լինի, բայց դրանք չեն կարող այդ կապը հաստատել:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարդացէ՛ք:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ «ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱԲԵԻ»

ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԻԶՄԻՐԻ ՎԻԼԱՅԷԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆ N9

«ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱԲԵԻ» ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹԵԱՆ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Շտապ

Յարգելի եղբայրներ,

Բերդամայի կազայում, Ռեշատիէ նահիլէի անձնատուր եղած աւագակներից չեչէն Համիտ աղան օժանդակութիւն է խնդրել, ասելով, որ Կովկասի (...) ⁽⁶⁶⁾ վիլայէթի բնակիչներ

րից մի քանի հայրենակիցների հետ նպատակադրուել է օգնել բանակին: Եթէ իրեն թոյլ տրուի, ապա Տիարաբերում մի կարենոր «Թեշքիլաթ» ստեղծելով, շարժուելու է դէպի սահման: Յոյսով ենք, որ յիշեալը կարող է այդ ձեռով ծառայութիւն մատուցել: Կարծում ենք, որ նրանց առաքումը կարող է երկու տեսանկիւնով ⁽⁶⁷⁾ օգտակար լինել հայրենիքի համար:

Թանկագին եղբայրներ, հայրենասիրական նախաձեռնութիւն համարելով, խնդրում եմ ձեր թոյլտուքներ՝ այդ կամ ոչ: Պատասխանէք հեռագրով:

Իզմիրի միւֆթի՝ Զուհտի Զատէ Ահմետ

23 Թեշրին-ի Սանի 1330 թ.

[1914 թ. Նոյեմբերի 23]

(Այնուհետեւ նախագահը ընթերցել է տալիս վերոյիշեալ հեռագրերը):

Նախագահ- Ընթերցուած բոլոր հեռագրերը ցոյց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի եւ կենտրոնական կոմիտէի միջեւ ներքին կապ է եղել:

Աթիֆ պէյ- Ո՛հ:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս թէ ոչ:

Աթիֆ պէյ- Յիշողութիւնս թոյլ է, չեմ կարող պատասխանել: Եթէ մէկ առ մէկ հարցնէք, կարող եմ ապացուցել, որ կապ գոյութիւն չի ունեցել:

Նախագահ- [Կենտրոնական կոմիտէն] նոյնիսկ միջամտել է զինուորական գործողութիւններին:

Աթիֆ պէյ- Պնհատտին Շաքիր պէյը «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի ուղղակի պաշտօնատար անձը լինելով...:

Նախագահ- Շատ լաւ, չէ՞ որ Միտհատ Շիւքրի պէյին է գրում:

Աթիֆ պէյ- Ուղղակի մեզ հետ թղթակցելու հնարաւորութիւն չի ունեցել, ուստի նրա միջոցով է ուղարկել:

Նախագահ- «Ներքին գործերի նախարարութեան միջոցով Միտհատ Շիւքրի պէյին» գրելու փոխարէն թող ձեզ գրէր:

Աթիֆ պէյ- Եթէ չի գրել՝ դրանում ինքն է մեղաւոր:

Նախագահ- Ուրեմն այդպէս է ցանկացել եւ այդպէս էլ գրե՞լ է:

Աթիֆ պէյ- Էֆենտի, նա այնքան էլ կարգ ու կանոնի հետեւող մարդ չէր: Երբեմն ինքնուրոյն գործեր էր կատարում: Ոչ մէկը չի կարող ապացուցել, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն կուսակցութեան հետ յարաբերութեան մէջ է եղել:

Նախագահ- Ինչո՞ւ:

Աթիֆ պէյ- Թող միւս հեռագրերը կարդան:

(Ընթերցում է Խալիլ, Նազըմ եւ Ազիզ պէյերի ստորագրութիւններով Միտհատ Շիւքրի պէյին ուղղուած հեռագիրը):

Աթիֆ պէյ- Սա ցոյց չի տալիս, որ կապ է գոյութիւն ունեցել: Ես նախապէս էլ ասել եմ, որ կամաւորների ստեղծման հարցում, դրսում՝ կազմակերպութիւններ չունենալու պատճառով, որոշեցինք օգտուել այլ վայրերում գտնուող [կուսակցութեան] պատասխանատու քարտուղարներից: Ուստի այդ մասին զրեցինք կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին:

Նախագահ- Շատ լաւ, գրողը ո՞վ էր:

Աթիֆ պէյ- Մեր յանձնաժողովը:

Նախագահ- Բայց չէ՞ որ այդ յանձնաժողովը ուղղակի հրաման է տալիս կուսակցութեան:

Աթիֆ պէյ- Դա հրաման չէ: Նրանց միջնորդութիւնից օգտուելու համար է, որ դիմել ենք:

Նախագահ- Շատ լաւ, ասենք թէ նման դիմում կարող էիք անել: Բայց չէ՞ որ այդ թղթակցութիւնը կարող էիք ուղղակի անել:

Աթիֆ պէյ- Ուղղակի թղթակցութիւն ունեցել ենք պատասխանատու քարտուղարների հետ: Այստեղ գրում ենք Միտհատ Շիւքրի պէյին ⁽⁶⁸⁾:

ՌԻՉԱ ՊԵՅԻ ՀԱՐՅԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ⁽⁶⁹⁾

Նախագահ- Ձեր ցուցմունքից այնպէս է հասկացւում, որ տեղահանութիւնն ու կոտորածը իրականացնող ջոկատների, զինուորական միաւորումների մէջ գտնուել են նաեւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ին պատկանող խմբաւորումներ:

Ռիզա պէյ- Եթէ թոյլ տաք, այդ էլ կը բացատրեմ: Ես այդ հարցում ինչ-որ սխալ արտայայտութիւն եմ տեսնում: Իմ կարծիքով, գոյութիւն է ունեցել մի «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ», որը կազմակերպուել է Ռազմական նախարարութեան հրամանով եւ գործել է ռազմաճակատում եւ ընդհանրապէս հակառակորդի գտնուած շրջաններում: Ուզում եմ այս հարցը բացատրել ըստ իմ համոզմունքի: Միւս՝ երկրորդ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն ստեղծուել է, որպէսզի մի շարք վիլայէթներում, սանճակներում, կազաններում իրականացնի տեղահանութիւնը, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերում ժանտարմական ոստիկանութիւնը

բաւարար ուժ չի ունեցել այն գործադրելու: «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի ստեղծած խմբերը բոլորովին կապ չունէին ժանտարմական ուժերի հետ, ի հարկէ դա առանձին հարց է: Օրինակ՝ հայերին գիւղերից հաւաքելու եւ տարագրելու խնդրում ժանտարմական ուժերը չէին բաւարարում: Ինչպէս գիտէք, բանակը ժանտարմին իր հետ ռազմաճակատ էր տարել: Որեւէ գիւղի տեղահանութեան համար ուղարկւում էր երկու ժանտարմ, իսկ նրանց օգնելու համար էլ նշանակւում էին տուեալ գիւղին կամ շրջանին ծանօթ ձեռնհաս եւ փորձառու մի քանի մարդիկ: Հաւաքագրում էին: Եւ դա անուանում էին «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»: Ահա այս գործը շփոթման մէջ էր դրւում մեծ նպատակի համար ստեղծուած «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ի հետ:

Նախագահ- Շատ լաւ, այդ ձեւով մէջտեղ եկած «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն ո՞վքեր էին կառավարում, վալիները:

Ռիզա պէյ- Դրանք բոլորն էլ տեղական բնոյթ ունէին:

Նախագահ- Տեղական լինելով հանդերձ, կառավարումը ո՞ւմ ձեռքին էր գտնւում, վալիների՞, թէ՞ պատասխանատու քարտուղարների: Այս հանգամանքը բացատրէ՛ք:

Ռիզա պէյ- Բացատրելու եմ ըստ իմ հայեցողութեան, քանի որ անձամբ ներկայ չեմ գտնուել: Դրանք, այնտեղ, որտեղ ստեղծուել են, կառավարուել են այդ շրջանի քաղաքացիական առաջնորդների կողմից: Տուեալ վայրի պատասխանատու քարտուղարները անպաշտօն խառնուել են այդ գործերին, դրանք ուղղակիօրէն տեղական բնոյթ ունեցող գործեր են եղել: Մեծարգոյ փաշա, կենտրոնական կոմիտէն դրանից տեղեակ չի եղել:

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտեն գինուելու համար տուել է իր համաձայնութիւնը, նոյնիսկ այդ մասին հրամաններ է արձակել: Այդ բոլորը առկայ են փաստաթղթերի մէջ: Ձեր կողմից այդպիսի բան տեղի ունեցե՞լ է արդեօք:

Ռիզա պէյ- Ոչ, ես նախապէս ասել էի, թէ իմ ռազմամթերքը ինչպիսի վիճակում էր գտնուում:

Takvim-i Vekayi, 12 Mayıs 1335 (1919) N 3554

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ⁽⁷⁰⁾

(1335 թ. (1919) Մայիսի 14)

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻՔՐԻ ՊԷՅԻ ՀԱՐՑԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Միտհատ Շիւքրի պէյ, ասում են, որ կոտորածի խնդրում [կուսակցութեան] պատասխանատուներ կայացուցիչները ազդեցութիւն են բանեցրել մի շարք վալիների եւ մութասարրիֆների վրայ, նոյնիսկ չհնազանդողներին պաշտօնազրկել են, ճի՞շդ է արդեօք:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մի քանիսի հեռացումը կատարուել է մեր կողմից: Այսինքն՝ վալին կամ մութասարրիֆը գրել են մեզ՝ խորհրդակցելու նպատակով, մի շարք գործերի մասին: Մենք չենք թողել, որ նրանք այդ գործերի մէջ խառնուեն:

Նախագահ- Պատասխանատու ներկայացուցիչներ՞ը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այո՛:

Նախագահ- Այդպէս չէ: Ձեր մի շարք պատասխանատու ներկայացուցիչները պաշտօնից հեռացրել են վալիներին:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ձեմ կարծում, որ այդպէս եղած լինի:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս թէ:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Էֆենտի, մեր ներկայացուցիչները մի՞թէ կարող էին պաշտօնից հեռացնել վալիներին:

Նախագահ- Տեղահանութեանը եւ կոտորածին վերաբերող հրամաններին չհնազանդելու համար, Անգարայի վալի Մազհար պէյը եւ Քաստամոնուլի վալի Ռեշիտ փաշան անմիջապէս պաշտօնանկ են արուել:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մագհար պէյին չեմ ճանաչում: Նրա պաշտօնանկութեան մասին տեղեկութիւն չունեմ: Ռեշիտ փաշան բարեկամս է, 15 տարուց ի վեր նրան ճանաչում եմ: Չեմ կարծում, որ պատասխանատու ներկայացուցչի ցուցմունքով հեռացուած լինի պաշտօնից (71): Ընդհակառակը, նա հեռացուել է պաշտօնից հիւանդութեան պատճառով: Նա եղել է իմ 15 տարուայ մտերիմ ընկերը: Ինձ երբեւէ չի ասել, որ ինքը հեռացուել է պաշտօնից պատասխանատու քարտուղարի ցուցմունքով:

Նախագահ- Ձեր պատասխանատու քարտուղարը նրան չի հեռացրել: Դա կատարուել է նրա զեկուցագրի հիման վրայ:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի. պատասխանատու քարտուղարը պէտք է, որ ինձ գրէր այդ մասին, իսկ ես նրա պարկեշտութեան մասին լաւ կարծիք ունենալու համար չէի կարող հաւանութիւն տալ այդ խնդրին:

Նախագահ- Ձեր պատասխանատու քարտուղարները կարող էին արդեօք որեւէ հարցով ուղղակի դիմել Ներքին գործերի նախարարութեանը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի, չէին կարող: Այդ մասին եթէ իմացուէր, նրանք կը հեռացուէին իրենց պարտականութիւնից: Եթէ մենք տեղեկանայինք, որ նրանք որեւէ հարցով դիմել են Ներքին գործերի կամ մի այլ նախարարութեանը, ապա անմիջապէս կը հեռացնէինք: Դա մտնում էր մեր իրաւասութեան մէջ: Նրանց խիստ հրաման էր տրուած, որ նման թղթակցութիւնների առկայութեան դէպքում...

Նախագահ- Մեր ձեռքի տակ այնպիսի փաստաթղթեր կան, որոնք ցոյց են տալիս, որ Պեհաէտտին Շաքիր,

Դոկտ. Նազըմ պէյերը թղթակցութիւն են ունեցել Ներքին գործերի նախարարութեան հետ:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Գործի՞ն վերաբերող:

Նախագահ- Այո՛:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Կարող է. միգուցէ Դոկտ. Նազըմը ինքնագլուխ է կատարել այդ:

Նախագահ- Թղթակցել է նաեւ Պեհաէտտին Շաքիր պէյը, այդ մասին տեղեկութիւն չունէ՞ք:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Կարող է պատահել, էֆենտի:

Նախագահ- Որ այդպէս է, ինչո՞ւ առանց արտօնութեան, ինքնագլուխ կերպով նման արարքների համար...:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Բայց դա տեղի է ունեցել նախքան իմ քարտուղարութիւնը:

Նախագահ- Առանց հաւանութեան, մի՞թէ այդ դիմումները կարող էին այդպէս յաճախակի կրկնուել:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ըստ երեւոյթին, անհրաժեշտութիւն է զգացուել, էֆենտի: Սրանից 6-7 տարի առաջ, նոյնիսկ մի քանի պատասխանատու քարտուղարներ ընտրուել են իրենց շրջաններից: Մեզ յայտնեցին, որ այդպիսիները որոշ հարցերով դիմել են նախարարութիւններին: Նրանք այդ գրութիւնները ուղարկել էին մեզ, եւ մենք նկատողութիւն անելով գրել էինք, որ կրկնուելու դէպքում, նրանք կը հեռացուեն իրենց պարտականութիւններից: Օրինակ՝ Եակուպ Չեմիլ պէյը դատապարտուել էր Ռազմական ատեանի կողմից նրա համար, որ Ատանայում գտնուելու ընթացքում նա մի քանի բաներ էր յայտնել Մուամմեր պէյին: Մուամմեր պէյն էլ այդ մասին գրել էր մեզ: Ուստի, մենք անմիջապէս նրան հեռացրինք իր պարտականութիւններից: Վալիի գործերին

միջամտելու համար, մենք նրան հեռացրել էինք մեր անձնակազմից: Միգուցէ, ինչ-որ բան եղել է, որ ես տեղեկութիւն չունեմ: Այդ մասին ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ- Անդարայի վալի Մազհար պէյը նոյնպէս մի շարք այդպիսի հրամաններ է ստացել: Այդտեղ գնացող կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղարներին, Աթիֆ պէյի թելադրանքով, նա անմիջապէս հեռացուել է պաշտօնից, իսկ նրա տեղ վալի է նշանակուել Աթիֆ պէյը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Կուսակցութիւնը Աթիֆ պէյ առունով քարտուղար չի ունեցել:

Նախագահ- Այդպէս են յայտնել: Գուցէ կուսակցութեան անդամներին մէկը լինի:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Անդամներին չէ, էֆենտի: Աթիֆ պէյը այդ ժամանակ կենտրոնական կոմիտէի մէջ չէր:

Նախագահ- Ինչ որ է, կուսակցութեան կողմից ուղարկուել է Աթիֆ պէյը եւ մի շարք գաղտնի հրահանգներ է տուել վալիին: Մազհար պէյն էլ մերժել է: Յաջորդ օրը Մազհար պէյը հեռացուել է պաշտօնից, իսկ նրա տեղ նշանակուել է Աթիֆ պէյը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Բոլորովին տեղեկութիւն չունեմ: Ես տեսակցել եմ նրա հետ, եթէ այդպիսի բան լինէր, ինձ կ'ասէր անպայման:

Նախագահ- Այդ բոլորի մասին մեզ վկայութիւն է տուել Մազհար պէյը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Կարող է պատահել, էֆենտի: Ինձ այդպիսի բան չի ասել, կարող էք իր ներկայութեամբ ստուգել: Ես հիմա եմ տեղեկանում, որ Աթիֆ պէյը այդպիսի հրաման է տուել:

Նախագահ- Նոյնը պատահել է նաեւ Ռեշիտ փաշայի եւ

Եոզղաթի մութասարիֆ ձեմալ պէյի հետ:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Բոլորովին տեղեկութիւն չունեմ, էֆենտի:

Նախագահ- Պատերազմի ընթացքում կուսակցութեան որոշումով բռնազրաւուել են օտարազգի մի շարք դպրոցներ: Այդ մասին տեղեկութիւն ունէ՞ք արդեօք:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Կենտրոնական կոմիտէի որոշումով:

Նախագահ- Այո՛:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Բոլորովին ոչ:

Նախագահ- Միգուցէ Ստամպուլի կենտրոնի որոշումով:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, չեմ կարծում: Դա բոլորովին հնարաւոր չէր: Ես չեմ լսել, որ որեւէ դպրոց բռնազրաւուի կամ փակուի: Դրա համար հիմք էլ չի եղել:

Նախագահ- Եւ այդ շինութիւնները այլեւս չեն օգտագործուել տնօրինողների կողմից: Որոշ տեղեր քանդել են, իսկ որոշ բաներ էլ աւելացրել:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Բոլորովին տեղեկութիւն չունեմ: Այդպիսի բան չեմ կարողանում յիշել:

Նախագահ- Մի նամակ կայ, կարդացէ՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է):

Յարգարժան եղբայրս,

Կառավարութեան փոփոխման հետեւանքով Անվտանգութեան ընդհանուր տնօրէնի մօտ չուգեցի երկար մնալ: Իմ ցանկութեան ընդառաջելով՝ Ստոքհոլմի դեսպանատան առեստրական կցորդը 7,500 դուրուշ ոռճիկ եւ 2,500 դուրուշ էլ

աւելիով գումար յատկացրեց: Արտաքին գործերի նախարարութիւնից ստացայ մինչեւ Մարտ ամսուայ սկիզբը ինձ յատկացուած ռոճիկն ու յարակից գումարը: Մէկ ամսից աւելի է, ինչ գտնուում եմ Վիեննայում: Պեռլինի ճանապարհը այնքան էլ ապահով չլինելու պատճառով, ստիպուած եղայ մնալ այստեղ: Վաղը մեկնելու եմ Պեռլին, այնտեղից էլ Ստոքհոլմ: Առողջութիւնս շատ լաւ է: Երբեմն այցելում եմ Հիւսէյն Հիւմի փաշային ⁽⁷²⁾: Անցեալ օրը ինքը եւ աղջիկը ծանր հիւանդութիւն անցկացրին: Հիմա կազդուրուել են: Կարելի է ասել, որ յեղափոխական շարժումների ընթացքում ոչ մէկի քիթը չարիւնուեց Վիեննայում: Յեղափոխութիւնից 5-6 օր յետոյ եկայ Վիեննա: Ամէնօրեք հանդարտ է: Մի նամակ էլ կը գցեմ Ստոքհոլմից: Օտար մամուլից իմացայ, որ հակառակորդը ⁽⁷³⁾ գրաւել է Ատանայի վիլայէթը, բայց ներքին կառավարումը մնացել է մեր ձեռքին: Այս նամակը ուղարկում եմ Օսման պէյի միջոցով: Հարկային վարչութեան ընդհանուր տնօրէն Սըրրի պէյը երկու ամիս է, ինչ գտնուում է Վիեննայում: Ծանապարհները փակ լինելու պատճառով, Վիեննա ժամանած ուղեւորները սպասողական դրութեան մէջ են... Առայժմ՝ այսքան:

Եղբայրդ՝ Ազիզ ⁽⁷⁴⁾

Նախագահ- Կարողացա՞ք մտաբերել:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ազիզ պէյին ճանաչում եմ:

Նախագահ- Ո՞րտեղ գտնուելը...

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Վիեննայից է գրում:

Նախագահ- Հիմա ո՞ւր է, ո՞րտեղ է գտնուում: Ո՞վ է այս

նամակը ձեզ բերող՝ Օսման պէյը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ես չեմ ստացել այդ նամակը: Ա-

ռաջին անգամ եմ տեսնում: Միգուցէ փոստատուէն է վերցրել: Ես յետագայում իմացայ, որ Ազիզ պէյը մեկնել է այստեղից: Նոյնիսկ մեկնելուց առաջ փնտռել է ինձ:

Նախագահ- Ո՞վ է այս Օսման պէյը, կարողացա՞ք յիշել: Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մի Օսման պէյ կար, որը Եռուսէֆ Ռատի պէյի եղբայրն էր: Նա՞ է արդեօք:

Նախագահ- Կարողացէ՛ք ծրարի վրայ գրուածը:
(Արձանագրող Շեֆիք պէյը կարդում է):

Ներքին գործերի նախարարութեան իրաւաբան-խորհրդատու Օսման փաշա էֆենտի:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ճանաչում եմ, շատ լաւ եմ ճանաչում:

Նախագահ- Սայիտ Հալիմ փաշայի դղեակում տեղի ունեցած ժողովում, Սեւ ծովի պատահարի պատճառով պատերազմ յայտարարուելու մասին անշուշտ տեղեակ էք:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այո՛, լսել եմ: Բայց Սայիտ Հալիմ փաշան ասաց, որ ինքը կ'աշխատի կանխել:

Նախագահ- Այդ [պատերազմի] հրամանը ի՞նչ ձեւով հաղորդուեց եւ ինչպիսի՞ն էր ձեր համոզմունքը այդ մասին:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մեզ տեղեկացրին:

Նախագահ- Շատ լաւ, ինչպէ՞ս տեղեկացրին:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Հինգ տարի առաջ եղած բանը ինչպէ՞ս բացատրեմ: Յիշողութիւնս այնքան էլ զօրաւոր չէ:

Նախագահ- Նոյնութեամբ մի ասէք, այլ ինչ ձեւով տեղի ունենալը:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մեծ վեզիրի ջղազրգիւ վիճակից հասկացայ, որ նա պատերազմի կողմնակից չէր: Նա ա-

սում էր, որ պատերազմի մէջ մտնելը լաւ բան չէ:

Նախագահ- Այդ դէպքը ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Մանրամասն բացատրութիւն չտուեցին: [Մեծ վեզիրը] ասաց հետեւեալը. «Սեւ ծովում ինչ-որ բախում է տեղի ունեցել: Մի նաւ են պատրաստել մեզ յանձնելու համար ⁽⁷⁵⁾: Բայց ես աշխատելու եմ պատերազմը կանխել եւ մի քանիսին էլ պատժել: Այժմ չփման մէջ եմ դեպքանութիւնների հետ: Նրանց վստահեցրել եմ, որ մնալու ենք չէզոք: Թէ ինչ արդիւնքի կը հասնեմ, չգիտեմ: Բոլոր դէպքերում, դուք հաղորդէք ձեր ակումբներին ⁽⁷⁶⁾ եւ բոլորին, որ պատերազմ տեղի չի ունենալու»:

Նախագահ- «Այդ մարդուն պիտի պատժեմ» ասելով, ո՞ւմ նկատի ունէր:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Այսինքն ասաց. «Դեպքանութիւններին կը վստահեցնենք, որ մի սխալութիւն է եղել, հետաքննութիւն կը կատարենք» ⁽⁷⁷⁾:

Նախագահ- Դուք ասել էիք, որ կենտրոնական կոմիտէի եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուլէ»-ի միջեւ կապ գոյութիւն չունի: Մինչդեռ, այս նամակից, որը հիմա կարդացուելու է, հասկացուում է գոյութիւն ունեցող կապը: Ի՞նչ կ'ասէք: Կարդացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք պէյը ընթերցում է նամակը):

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻԻՔՐԻ ՊԷՅ ԷՖԵՆՏԻԻՆ

Յարգելի եղբայրս,

Պատասխանում եմ երէկ ստացուած 1330 (1914) Նոյեմբերի 15 թուագրութիւնը կրող գրութեանը:

Սրանից մէկ շաբաթ առաջ, Ներքին գործերի նախարարութիւնից մութասարրիֆութեանս մի հրաման եկաւ, որ իմ լիվայի մէջ գտնուող չերքէզներից, բանտարկեալներից եւ այլ մարդկանցից, մօտ 200 հոգի հաւաքեն եւ ուղարկեն Կովկասում չեթէյութիւն անելու համար: Այս գործը արդէն նախաձեռնուել է եւ հաւաքում ենք մարդկանց: Առանց մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու, մենք դրանց կը հաւաքենք եւ կ'ուղարկենք մի քանի օրուայ ընթացքում: Այն ձեռով եւ պայմանով, ինչ կենտրոնական կոմիտէն է պահանջում՝ մեզ մօտ քիչ մարդիկ կը գտնուեն: Կովկասի ժողովուրդներից Կարասիի լիվայում միայն չերքէզներ կան: Լեզգի, չեչեն, վրացի կամ այլ ժողովուրդներից մարդ չկայ: Այստեղ գտնուող չերքէզները, համարեա թէ ո՛չ ռուսերէն գիտեն, ո՛չ էլ ծանօթ են Կովկասի տարածքին եւ ո՛չ էլ երբեւէ եղել են այնտեղ: Բայց եւ այնպէս զինուորական ծառայութեան մէջ չգտնուող եւ պահանջուած նկարագրով համարձակ մարդիկ կը գտնուեն:

Մենք կարող ենք մի քանի հարիւր (300-400) չերքէզ հաւաքգրել եւ ուղարկել, որոնք չեթէյութիւն կ'անեն բանակի առաջամասերում: Միայն կապ հաստատելու համար, եթէ սահմանափակ թով մարդկանց կարիքը զգացուի, ապա տարրական կրթութեամբ 5-10 հոգի կարելի է գտնել, որոնք քիչ թէ շատ կը կարողանան Կովկասի գիւղերում երկու խօսք ասել եւ [ժողովրդին] գրգռել: Այդ մարդկանց անունները եւ բնակավայրերը արձանագրուած են: Յետագայում, եթէ անհրաժեշտութիւն եւ հրաման լինի, մի քանի օրուայ ընթացքում կ'ուղարկենք: Նրանք խօսքի տէր եւ յարգանքի արժանի մարդիկ են: Չնայած Ներքին գործերի նախարարութեան եւ բարձր յանձնաժողովի ⁽⁷⁸⁾ պահանջածը տարբեր դասի

մարդիկ են, բայց անհրաժեշտութեան դէպքում կը վարուենք, ինչպէս հարկն է: Սպասում ենք ձեր պատասխանին:

Էֆենտի եղբայրս, պատրաստ եմ ձեր հրամանները կատարելու ⁽⁷⁹⁾:

Յարգանքներով՝ ձերդ Պալքէսիի տեսուչ՝ Մուսա:

20 Թեշրին-ի Սանի 1330 թ.

(1914 թ. Նոյեմբերի 20)

Շտապ ծանուցել Դոկտ. Նազըմ Էֆենտի եղբորս:
1914 թ. Նոյեմբերի 22

ՄԻՏՀԱՏ ՇԻՒՔՐԻ ՊԷՅ

Հագցնել միատեսակ: Անհրաժեշտ ծախսերը կատարել այդ վայրի բնակչութեան հաշուին եւ ուղարկել այստեղ: Զինուելու են այստեղ: Բարձր յանձնախմբի պահանջի դէպքում, նրանց ստուգումը կատարուելու է Եակուբ [Շենի] պէյի կողմից:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ինչպէս ասել էի նախօրոք, կենտրոնական կոմիտէն ջանացել էր օժանդակել տուեալ պատերազմին: Կովկասեան ժողովուրդների մէջ խռովութիւն սերմանելու համար անհրաժեշտ էր ուղարկել այդ տեղերին ծանօթ, լեզուներին տիրապետող մահմետական մարդկանց: Այս կապակցութեամբ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն ցանկացել էր, որպէսզի կենտրոնական կոմիտէն իր մասնաճիւղերի միջոցով հարցում կատարի եւ պատասխաններն էլ տեղեկացնի իրենց: Մենք էլ հայրենասիրական նուիրումով կատարել ենք այդ յանձնարարականը եւ ստացուած պատասխանները նոյնութեամբ յայտնել «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ին: Մենք անձնապէս չենք զբաղուել այդ հարցով:

Նախագահ- Այնտեղ պարզ երեւում է, որ բարձր յանձնախմբի եւ Ներքին գործերի նախարարութեան հրահանգները չեն համապատասխանում իրար:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Հնարաւոր է, որ Ներքին գործերի նախարարութիւնը գրած լինի այլ դասի մարդկանց վերաբերեալ: Ես ստոյգ չգիտեմ այդ մասին:

Նախագահ- Բարձր յանձնախումբ ասելով, ըստ երեւոյթին, նկատի ունէք ձեր կենտրոնական կոմիտէն:

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Բնական է, որ իմ կողմից գրուած լինելու համար, պատասխանատու քարտուղարը չէր կարող զանազանել: «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն ինչ դասի մարդկանց անհրաժեշտութեան մասին որ գրել է, մենք էլ նոյնութեամբ հաղորդել ենք մեր ակումբներին: Մենք յայտնել էինք, որ մեր փնտռած մարդիկ՝ նամուսի տէր, լեզու իմացող, Կովկասի իրավիճակին ծանօթ եւ հեղինակութիւն վայելող անձնաւորութիւններ լինեն: Իսկ Ներքին գործերի նախարարութիւնը մութասարրիֆներից պահանջել է այլ մարդիկ ⁽⁸⁰⁾: Ահա այս կապակցութեամբ մեզ հարցում են կատարել: Այստեղից չի հասկացւում, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ»-ն կապ է ունեցել կենտրոնական կոմիտէի հետ: Վստահ եղէք, որ կենտրոնական կոմիտէն բազմաթիւ թղթակցութիւններ էր ստանում այնպիսի հիմնարկութիւններից, ինչպիսիք են՝ որբանոցները, «Կարմիր մահիկ»ը, Լուսաւորութեան նախարարութիւնը եւ այլն: Բնական է, որ ամէն մի գրութիւն չէր կարող իրար նման լինել: Հետեւաբար, ես այն մտքին եմ, որ պատերազմի ընթացքում այս արարքը արժանի էր գնահատանքի: Երբեք չէի կարծում, որ դրա համար յետագայում դատարանում կ'ենթարկուեմ յանդիմանութեան: Այս ա-

րարքը գնահատման արժանի երեւոյթ էր, որովհետեւ ժամանակը այնպիսին էր, որ իւրաքանչիւր մարդ պէտք էր սրտանց ջանք թափէր երկրի պաշտպանութեան համար: Այս արարքին, որ կողմից էլ մօտենաս, արժանի է գնահատանքի, նման ծառայութիւն կատարելը իւրաքանչիւրի համար հայրենասիրական պարտականութիւն էր:

Նախագահ- Կարդացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք պէյը ընթերցում է):

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՅԱՐԳԱՐԺԱՆ ՅԱՆՉՆԱՆՍԻՆ

Սիրելի եղբայրներ,

Պատասխանում ենք 1914 Սեպտեմբերի 15-ի թուագրութեամբ ստացում գաղտնի հրամանագրերին:

Սրանից առաջ բազմաթիւ նամակներ էին եկել բարձր յանձնախմբի կողմից, ուր նշում էր սահմանների վրայ չեթէյութիւն անելու համար Սուլէյման Ասքերի պէյին անհրաժեշտ մարդկանց մասին: Ներկայումս, ըստ երեւոյթին, դրա անհրաժեշտութիւնը զգացուել է, որ շտապ հրաման է առաքուել այդ գործը կազմակերպելու եւ անհրաժեշտ մարդկանց ուղարկելու: Երկու օր առաջ էլ, Ներքին գործերի նախարարութիւնից վիլայէթին ուղարկուած ծածկագիր եկաւ, որը հրամայում էր՝ մէկ շաբաթուայ ընթացքում երկու հարիւր հոգի պատրաստել եւ ուղարկել: Միւֆթի պէյի ⁽⁸¹⁾ հետ տեսակցելուց յետոյ անցանք գործի: Արդէն 200 հոգու ցուցակը կազմել ենք, բայց երբ ուշադրութիւն դարձուեց «զինծառութեան հետ առնչութիւն չունենալու» նշման վրայ, բնականօրէն, վերոյիշեալ թիւը պակասեց: Կառավարութիւնը ⁽⁸²⁾

պահանջում է, որ դատապարտեալներն ու աւագակային նկարագիր ունեցողները նոյնպէս ուղարկուեն, բայց ձեր կողմից նշուած «առաւել լաւ նկարագիր ունեցող անձանց ուղարկելու» պահանջի վրայ, եթէ ուշադրութիւն դարձուի՝ այդ մարդկանց թիւը նոյնպէս կը նուազի:

1893 եւ 1894 թուականների ծնումներն արդէն ընդգրկուած են զինուորական ծառայութեան մէջ: 19-ից մինչեւ 45 տարեկան զինապարտների շարքերից նման անհրաժեշտ մարդկանց ընտրելը բաւականին դժուար է լինելու: Ինչպէս երեւում է, դատապարտութեան եւ աւագակային նկարագիր ունեցող մարդկանց հաւաքագրելն ու ուղարկելը օրէնքը գործադրելու տեսանկիւնից թոյլատրելի է, եւ այս հանգամանքը առաւել նպաստատու կը լինի երկրում հանդարտութիւն պահպանելու համար: Զինապարտների, ոչ-մահմետականների եւ ընդհանրապէս 20-40 տարեկան մարդկանց մէջ կան բազմաթիւ նորիում մարդիկ: Կառավարութեան ցանկութեամբ, եթէ դատապարտութեան եւ աւագակային նկարագիր ունեցողների հետ միւս զինապարտները եւս ընդգրկուեն, ապա հնարաւոր կը լինի չեթէյութեան համար Պրուսայի լիվայից հաւաքագրել 500-ից մինչեւ 1,000 հոգի: Եթէ այս ծրագրին հաւանութիւն տաք, պատասխանէք (այդ կամ ոչ) հեռագրով: Բոլոր դէպքերում, ես նախապատրաստական աշխատանքներ եմ կատարում, եւ համաձայն հրահանգի, պատրաստ եմ ներկայացնելու հաւաքագրուած մարդկանց ցուցակը:

Յարգանքներով՝ Իպրահիմ

19-9-1330 թ.

[1914 թ. Սեպտեմբերի 19]

(Օսմանեան Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութեան Պրուսայի վիլայէթի կենտրոնի կնիքը):

Միտհատ Շիւքրի պէյ- Ո՞ւմ է յղուած, էֆենտի: Բնական է, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ին:

Նախագահ- Որեւէ մէկի նկատմամբ յղում կա՞յ:
Շեֆիք պէյ- Ո՞չ, չկայ ⁽⁸³⁾:

ԱԹԻՖ ՊԵՅԻ ՀԱՐՅԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Աթիֆ պէյ, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վիլայէթներում եւ մութասարրիֆութիւններում կոտորածին վերաբերող գաղտնի հրահանգներ են տուել վալիներին եւ մութասարրիֆներին, որոնցից մի քանիսը չեն հնազանդուել: Այդ մասին յայտնուել է կենտրոնական կոմիտէ, որտեղից եւ շտապ հրաման է տրուել պաշտօնագրկելու մասին:

Աթիֆ պէյ- Տեղեկութիւն չունեմ: Բայց լսել եմ, որ կատարուած հետաքննութիւնների հիման վրայ մի քանիսը հեռացուել են պաշտօնից: Այս կապակցութեամբ, Պրուսայի ներկայացուցիչը անմիջապէս հեռացուել է...

Նախագահ- Ո՞չ, բողոքը ձեր պատասխանատու քարտուղարի մասին չէ, այլ վալիների: Այն վալիները եւ մութասարրիֆները, որոնք հրաժարուել են կատարելու ձեր պատասխանատու քարտուղարների հրահանգները, պաշտօնագրկուել են:

Աթիֆ պէյ- Ո՞չ, այդպիսի բան չեմ լսել: Ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ- Օրինակ՝ Անգարայի վալի Մազհար պէյի, Քաստամոնուլի վալի՝ Ռեշիտ փաշան, կոտորածի հրամանները չկատարելու համար, անմիջապէս հեռացուել են պաշտօնից: Այդ մասին չէ՞ք լսել:

Աթիֆ պէյ- Միայն Ռեշիտ փաշայի մասին եմ լսել: Մի օրէնք հանեցին տարիքաւոր վալիները փոխարինելու մասին: Այդ պատճառով է, որ նա հեռացաւ պաշտօնից, յետոյ էլ պատգամաւոր դարձաւ:

Նախագահ- Անգարայի վալի Մազհար պէյը կենտրոնական կոմիտէի կողմից ուղարկուած Աթիֆ պէյի կարգադրութիւնը չկատարելու համար, յաջորդ օրը պաշտօնագրկուել է, իսկ նրան փոխարինել է Աթիֆ պէյը: Այդպէս են վկայում: Այդ Աթիֆ պէյը դո՞ւք էք:

Աթիֆ պէյ- Ո՞չ, ես Անգարա չեմ գնացել, միւս Աթիֆ պէյն է ⁽⁸⁴⁾:

Նախագահ- Հնարաւոր է: Այդ մասին տեղեկութիւն չունէ՞ք:

Աթիֆ պէյ- Ո՞չ:

Նախագահ- Դուք չէ՞ք լսել այդպիսի մի պաշտօնում նշանակուելը:

Աթիֆ պէյ- Անգարայի վալիի պաշտօնի՞ համար:

Նախագահ- Այո՛:

Աթիֆ պէյ- Նշանակում եղաւ:

Նախագահ- Շատ լաւ: Այդ նշանակման դրդապատճառը քննարկման նիւթ չդարձա՞ւ:

Աթիֆ պէյ- Չգիտեմ:

Նախագահ- Այդ պաշտօնի նշանակման խնդրին դուք չէ՞ք մասնակցել:

Աթիֆ պէյ- Ո՞չ:

Նախագահ- Ռեշիտ փաշան, ինչպէս նաեւ Եողղաթի մութասարրիֆ Ճեմալ պէյը, այս պատճառով են պաշտօնագրկուել: Այդ կապակցութեամբ որեւէ բան լսե՞լ էք:

Աթիֆ պէյ- Ո՞չ, էֆենտի:

Նախագահ- Պատերազմի ընթացքում բռնադրաւուել են օտար պետութիւններին պատկանող մի շարք շինութիւններ: Ի՞նչ գիտէք այդ մասին:

Արիֆ պէյ- Այո՛, լսել եմ, էֆենտի: Կառավարութեան կողմից բռնադրաւուել են Հակառակորդ պետութիւններին պատկանող շինութիւնները: Այդ որոշումը տրուել է կառավարութեան կողմից: Բռնադրաւուել են Լուսաւորութեան [նախարարութեան] կողմից:

Նախագահ- Ասում են, որ այդ որոշումը կայացուել է կուսակցութեան կողմից:

Արիֆ պէյ- Չեմ լսել:

Նախագահ- Այդ շինութիւնները ենթարկուել են որոշակի փոփոխութեան: Այսինքն՝ այդ շէնքերի որոշ մասերը քանդուել եւ որոշ տեղերն էլ փոփոխութեան են ենթարկուել: Այդ մասին տեղեկութիւն ունէ՞ք:

Արիֆ պէյ- Լսել եմ...

Նախագահ- Ընթերցուելու է երկու փաստաթուղթ: Լսէ՛ք եւ յայտնէք ձեր կարծիքը:

(Արձանագրող քարտուղարը կարդում է վերոյիշեալ վաւերագրերը):

Արիֆ պէյ- Նախօրոք յայտնել էի, որ [Ստամպուլից] դուրս առանձին կազմակերպութիւններ չունենալու պատճառով, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն որոշել էր օգտուել կուսակցութեան մասնաճիւղերից: Այդ մասին ես խնդրել էի Միտհատ [Շիւքրիւ] պէյին: Միտհատ Շիւքրի պէյն էլ գրել է: Սա դրա պատասխանն է:

Նախագահ- Դուք ասացիք, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն կապուած է եղել զինուորականութեան հետ: Եթէ այդպէս է, ապա նման մարդիկ հաւաքագրուելու էին զի-

նուորական մասնաճիւղերի կողմից: Համազգեստը, պարենաւորումը, ճանապարհածախսը, զինումը եւ այլ ծախսերը հոգացուելու էին նրանց կողմից: Այս գրութիւնից հասկացոււմ է, որ այդ գործը կատարուել է հանգանակութեան միջոցով: Յետոյ այդ գործին միջամտել է Ներքին գործերի նախարարութիւնը: Հրամանները տուել է կենտրոնական կոմիտէն: Դուք չատ լաւ գիտէք, որ Ռազմական նախարարութեան գործերի մէջ նման բաներ չեն կարող տեղի ունենալ:

Արիֆ պէյ- Էֆենտի, մենք մտել էինք մի մեծ պատերազմի մէջ: Պետութիւնը կենաց-մահու պայքար էր մղում: Ռազմական նախարարութիւնը զբաղուած էր միմիայն իր բանակներով: Նա մտածել էր օգտուել այսպիսի ազգային ուժերից, եւ այդ հարցում օգնելու համար, նախատեսել էր մեզ: Բնական է, որ մենք էլ օգտուեցինք այդ յատուկ ուժերից:

Նախագահ- Ուրեմն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն ստեղծուել է կենտրոնական կոմիտէի կողմից:

Արիֆ պէյ- Ո՛չ թէ ստեղծուել, այլ մասամբ օժանդակել է նրա գործունէութեանը:

Նախագահ- Ծառայութիւն է մատուցել:

Արիֆ պէյ- Այո՛:

Նախագահ- Բայց եւ այնպէս [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտէի եւ Ներքին գործերի նախարարութեան կողմից տրուած հրամանների միջեւ հակասութիւններ գոյութիւն ունեն:

Արիֆ պէյ- Հակասութիւն չկայ, էֆենտի: Մենք ուզում էինք ուղարկել յատկապէս տուեալ վայրին ծանօթ մարդկանց: Ուզում էինք այնտեղ չեթէներ պատրաստել: Այսինքն՝ ամէն տեսակից էլ ուզում էինք:

Նախագահ- Չհասկացայ:

Աթիֆ պէյ- Ներքին գործերի նախարարութեան հետ հաստատութիւն չունէինք: Մենք՝ այսինքն «Թեքքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն, ուզում էր, որ այն լինի ընդհանուր եւ ամբողջական:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացէ՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է վաւերագրերի վերնագիրը):

Նախագահ- Տեսնո՞ւմ էք վերնագրում ասուած է «Կենտրոնական կոմիտէի յարգարժան յանձնախմբին»:

Աթիֆ պէյ- Ո՛հ, էֆենտի. պատասխանատու քարտուղարները անձամբ Միտհատ պէյին են գրում: «Կենտրոնական կոմիտէ» ասում է, բայց այն ուղղուած է Միտհատ պէյին:

Նախագահ- Քիչ առաջուայ ընթերցուածը ուղղուած էր Միտհատ պէյին: (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացէ՛ք:

(Քարտուղարը կրկին ընթերցում է միւս փաստաթղթերը):

Նախագահ- Տեսնո՞ւմ էք, այստեղ կենտրոնական կոմիտէի եւ Ներքին գործերի նախարարութեան հրահանգների միջեւ հակասութիւն կայ: Մէկը ուզում է հաւաքադրել յանցագործներին եւ օգտագործել նրանց այդ գործերի մէջ, մինչդեռ միւսը՝ սրան հակառակ կարծիք է յայտնում: Ի՞նչ կ'ասէք այդ մասին:

Աթիֆ պէյ- Այդպիսի տարաձայնութիւն կարող էր լինել:

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտէն չի բաւարարում հրահանգ տալով, այլ միջամտելով՝ ասում է. «Այս գործը այսպէս կամ այնպէս արէ՛ք»:

Աթիֆ պէյ- Այո՛, իր կարծիքն է յայտնում:

Նախագահ- Կենտրոնական կոմիտէի հրահանգը կարո՞ղ էր արդեօք պատասխանատու քարտուղարների կողմից քննարկման նիւթ դառնալ: Չէ՞ որ այն յանձնարարական հրահանգ էր:

Աթիֆ պէյ- Կենտրոնական կոմիտէի հրահանգը, բնական է, մի յանձնարարական է, պատասխանատու քարտուղարներն էլ իրենց կարծիքն են յայտնում այդ մասին:

Նախագահ- Պատասխանատու քարտուղարն իր կարծիքն էր գրում, բայց հասկացում է, որ Ներքին գործերի նախարարութեան տուած հրահանգները հակասում են ձեր այնինչ թուագրութիւնը կրող պահանջին: Եթէ «Թեքքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի անձնակազմները հաւաքագրուել են Ներքին գործերի նախարարութեան կողմից, հապա ինչո՞ւ կենտրոնական կոմիտէն դրան հակառակ հրաման է տուել: Այս փաստաթղթերում գրուած է հակառակ լինելու մասին: Ձեր ներկայացուցիչը հարցնում է ինչ անելու մասին: Ներքին գործերի նախարարութիւնը կողմնակից է «Թեքքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ, իսկ կենտրոնական կոմիտէն այլ կարծիք է տալիս: Դուք ինչպէ՞ս լուծեցիք այդ հարցը:

Աթիֆ պէյ- Էֆենտի՛, մեզ իրաւունք էր տրուած այդ մարդկանց այստեղ բերելուց յետոյ պարենաւորել, զինել եւ ուղարկել: Ըստ երեւոյթին, Ռազմական նախարարը հայցել է Ներքին գործերի նախարարի օժանդակութիւնը եւ ասել, որ այս բոլորը կատարուի Ներքին գործերի նախարարի միջոցով: Հաւանական է, որ նրան բացատրել են աղյալէս: Ներքին գործերի նախարարն էլ այդպէս է գրել,

խակ մենք աւելի մանրամասն ենք գրել: Այդպիսի տարբերութիւններ կարող են լինել:

Նախագահ- Այս երկու հեռագրերը ուղղուած են ձեզ: Դուք ինչպէ՞ս վարուեցիք:

Աթիֆ պէյ- Ձեմ կարողանում յիշել: Միգուցէ այդ գործին վերաբերող մի բան գտնուի թղթապանականների մէջ: Հինդ տարի առաջ տեղի ունեցած դէպք է, մանրամասնութիւնները չեմ կարող յիշել:

Նախագահ- Յանցագործներին բանտից հանեցի՞ք: Այս շատ կարեւոր է՝ գլխաւոր հարցերից մէկը:

Աթիֆ պէյ- Պիտի հանուէին, յետոյ ասուեց, որ այն օրինականացուի: Այս կապակցութեամբ օրէնք կազմուեց և որքան զիտեմ՝ բանտերից հանուեցին այդ օրէնքի հիման վրայ: Այդպիսի յանցագործների ուղարկումը ընդունուած է նաեւ այլ երկրներում:

Նախագահ- Այդ ուրիշ հարց է. դուք ո՞ր կողմն էիք պաշտպանում:

Աթիֆ պէյ- Բոլորովին չեմ յիշում (85):

Takvim-i Vekai, 14 Mayıs 1335 (1919) N 3557

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 Թ. (1919)

ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (86)

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազըմ փաշա,
Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա,
Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
Գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
Գնդապետ՝ Ռեճեպ Ֆերտի պէյ,
Գերագոյն դատախազի օգնական՝ Ֆերիտուն պէյ:

Դատարանի դահլիճից:

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների անունները- Սայիտ Հալիմ փաշա, Հայրի էֆենտի, Մուսա Քեազիմ էֆենտի, Խալիլ պէյ, Ահմետ Նեսիմի պէյ, Իսմայիլ Ճանփոլատ պէյ, Ապպաս Հալիմ փաշա, Իպրահիմ պէյ, Շիւքրի պէյ, Մուստաֆա Շերեֆ պէյ, Քեմալ պէյ, Ալի Միւնիֆ պէյ, Հիւսէյն Հաշիմ պէյ:

Հետակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների անունները- Թալաաթ էֆենտի, Էնվեր էֆենտի, Ճեմալ էֆենտի, Դոկտ. Նազըմ պէյ (88):

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով Մուսա Քեազիմ էֆենտիին)՝ **Զեր անունը:**

Նախկին Շէյխ-ուլ Իսլամ Մուսա Քեազիմ էֆենտի- **Մուսա Քեազիմ:**

Նախագահ- **Հայրանո՞ւնը:**

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- **Իպրահիմ:**

Նախագահ- **Քանի՞ տարեկան էք:**

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- **Յիսուսուլթ:**

Նախագահ- **Որտե՞ղ էք ծնուել:**

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- **Թորթուսում:**

Նախագահ- **Որտե՞ղ էք բնակւում:**

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- **Ճերրախ փաշա (89):**

Նախագահ- **Ներկայ պաշտո՞նը:**

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- **Աւագանի:**

Նախագահ- **Նախկին պաշտո՞նը:**

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- **Շէյխ ուլ-իսլամ:**

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով Ռիֆաթ պէյին)՝ **Զեր անո՞ւնը:**
Սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ պէյ- **Ռիֆաթ:**

Նախագահ- **Հայրանո՞ւնը:**

Ռիֆաթ պէյ- **Հաճի Ահմետ:**

Նախագահ- **Քանի՞ տարեկան էք:**

Ռիֆաթ պէյ- **Վաթսուներկու:**

Նախագահ- **Որտե՞ղ էք ծնուել:**

Ռիֆաթ պէյ- **Ատանայում:**

Նախագահ- **Որտե՞ղ էք բնակւում:**

Ռիֆաթ պէյ- **Շիշլիում (90):**

Նախագահ- **Զեր կրթութիւ՞նը:**

Ռիֆաթ պէյ- **Միջնակարգ:**

Նախագահ- **Ներկայ պաշտո՞նը:**

Ռիֆաթ պէյ- **Աւագանի:**

Նախագահ- **Նախկին պաշտո՞նը:**

Ռիֆաթ պէյ- **Սենատի նախագահ:**

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով Հաշիմ պէյին)՝ **Զեր անո՞ւնը:**

Փոստի եւ Հեռագրատան նախկին նախարար Հաշիմ պէյ-

Հիւսէյն Հաշիմ:

Նախագահ- **Հայրանո՞ւնը:**

Հաշիմ պէյ- **Մեհմետ Նասեր:**

Նախագահ- **Քանի՞ տարեկան էք:**

Հաշիմ պէյ- **Քառասունհինգ:**

Նախագահ- **Որտե՞ղ էք ծնուել:**

Հաշիմ պէյ- **Ստամպուլում:**

Նախագահ- **Որտե՞ղ էք բնակւում:**

Հաշիմ պէյ- **Իսկիւտար, Սուլթան Թեփէսի թաղում:**

Նախագահ- **Զեր կրթութիւ՞նը:**

Հաշիմ պէյ- **Բարձրագոյն:**

Նախագահ- Ներկայ պաշտօնը:

Հաշիմ պէյ- Ներկայումս պաշտօն չունենմ:

Նախագահ- Նախկին պաշտօնը:

Հաշիմ պէյ- Փոստի եւ Հեռագրատան նախարար:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք պէյին), Կարդացէ՛ք միւսներին վերաբերող որոշումը:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ ՎՍԵՄԱՓԱՅԼ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆԸ

Տեղեկացնում ենք, որ դատաքննութեան համար պահանջուող անձերը (Մայիս) ամսի 28-ին՝ Չորեքշաբթի օրը, ժամը 2:30-ին յանձնուել են անգլիական հրամանատարութեան կողմից ուղարկուած մի մայորի տրամադրութեանը⁽⁹¹⁾:

1919 թ. Մայիսի 28:

Ստամպուլի կալանատան տեսուչ՝ Սեյիտ

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով դատախազին)՝ Ի՞նչ կարծիքի եք:

Դատախազի օգնական Ֆերիտուն պէյ- Բանտում կալանքի տակ գտնուող Սայիտ Հալիմ փաշան⁽⁹²⁾ եւ նրա միւս գործընկերները Մեծ Բրիտանիոյ դիւանագիտական ներկայացուցչութեան կողմից վերցուելով, տարուել են անյայտ ուղղութեամբ: Քրէական օրէնագրքի կանոնադրութեան Համաձայն պահանջում եմ այդ մարդկանց դատաքննութիւնը կարճել:

Նախագահ- Այս հարցը անհրաժեշտ է քննարկել:

(Դատական յանձնախումբը դուրս է գալիս եւ որոշ ժամանակ անց կրկին վերադառնում է դահլիճ):

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք պէյին)՝ Վճիռը կարդացէ՛ք:

Ստամպուլի կալանատան տեսչութեան կողմից եկած տեղեկագիրը, քննարկուելուց յետոյ, պարզուեց, որ մեղադրեալներ՝ նախկին մեծ վեզիր Սայիտ Հալիմ փաշան, նախկին Հասարակական աշխատանքների նախարար Ապպաս Հալիմ փաշան, նախկին Շէյխ ուլ-խալամ՝ Հայրի Էֆենտին, նախկին Արտաքին գործերի նախարար Խալիլ պէյը, նախկին Արդարադատութեան նախարար Իպրահիմ պէյը, նախկին Ներքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ճանփոլատ պէյը⁽⁹³⁾, նախկին Հասարակական աշխատանքների նախարար Ալի Միւնիֆ պէյը, նախկին Հանրակրթական նախարար Շիքրի պէյը, նախկին Պարենատրման նախարար Քեմալ պէյը, ինչպէս նաեւ կալանքի տակ գտնուող միւս 77 մեղադրեալները, դաշնակից պետութիւնների կողմից վերցուելով, տեղափոխուել են մի այլ վայր: Այդ իսկ պատճառով կայացուեց հետեւեալ որոշումը.

Նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալները, անկախ իրենց կամքից չեն կարող ներկայանալ [դատարան], առայժմ նրանց հանդէպ յարուցուած դատաքննութիւնը կարճում է: Առեւտրի եւ Հողագործութեան նախարար Մուստաֆա Շերեֆ պէյի մասին առ այսօր որեւէ տեղեկութիւն չկայ: Ուստի, մինչեւ նրա ներկայանալը, դատավարութիւնը ըստ օրէնքի յետաձգում է:

Նախագահ- Կարդացէ՛ք մեղադրական եզրակացութիւնը:

... Ոմն գալաթացի խալիլի մահուան վճիռը ⁽⁹⁵⁾ բովանդակող փաստաթղթից պարզ երեւում է, որ կենտրոնական կոմիտէի անդամները, նրա [չըջանային] պատասխանատու քարտուղարներն ու ներկայացուցիչները անիրաւասու ընդգրկուած են եղել կուսակցութեան պարագլուխների գաղտնի խմբաւորման կազմում: Իսկ Մեճլիսի ընդհանուր կազմը բաղկացած է եղել կենտրոնական կոմիտէի անդամներից, նախարարներից եւ մի քանի պատգամաւորներից: Այդպիսով, Մեճլիսի անդամների կարեւոր մասը, եթէ բաղկացած լինի կուսակցութեան նման գաղտնի խմբաւորում ունեցող պարագլուխներից, ապա լիովին ակներեւ կը դառնայ նրա բուն էութիւնը: Յատկապէս մեղադրեալ Իսմայիլ Ճանփուլատ պէյի խոստովանութիւնից պարզ երեւում է, որ կառավարութեանը վերաբերող հարցերը յաճախակի քննարկման նիւթ են դարձել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէում: Այս պարագան ցոյց է տալիս, թէ ի՞նչ աստիճանի ազդեցութիւն է ունեցել կենտրոնական կոմիտէն եւ ինչպէ՞ս է միջամտել պետական գործերին:

Ձեռնարկուող միջոցառումներին, ընթացիկ քննարկումներին եւ ընդունուած որոշումներին վերաբերող, եւ որպէս ասպացոյց հանդիսացող արձանագրութիւնները անյայտացնելու եւ կամ թաքցնելու երեւոյթից կարել է եզրակացնել, որ կենտրոնական կոմիտէն եւ ընդհանուր Մեճլիսը զանազան թաքուն գործերով համագործակցել են իրար հետ: Յատուկ օրէնքի ⁽⁹⁶⁾ համաձայն, այլ վայրեր տարագրուողների քարաւանները ենթարկուել են յատուկ նպատակով կազմակերպուած հրոսակախմբերի

յարձակումներին եւ ոչնչացուել, իսկ նրանց ունեցուածքն ու կահ-կարասին՝ ենթարկուել կողոպուտի: Եւ այդ [արարքները] երկիրը հասցրել են ծայրաստիճան խռովայոյզ եւ տազնապալի մի իրավիճակի: Իսկ կառավարութիւնը ոչ միայն չի պատժել եւ արգելել այդ կոտորածներն ու կողոպուտները սանձազերծող յանցագործներին, այլ ընհակառակը, պաշտօնից հեռացրել է այն վալիներին եւ մութասարիֆներին, որոնք պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ յանձն առնելով, հրաժարուել են գործադրել այդ տեղահանութիւններն ու կոտորածները:

Մի առանձին համայնք կազմող ամբողջ ժողովուրդին այդ ձեւով կոտորելը, բնաջնջելը եւ ունեցուածքի յափշտակութիւնը մտայղացուել ու իրագործուել է կուսակցութեան այդ գաղտնի խմբաւորման արնախում [մարդկանց] կողմից: Եւ այդ խմբաւորման պարագլուխներն են եղել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Պեհաէտտին Շաքիր, Դոկտ. Նազըմ, Ռիզա եւ Աթիֆ պէյերը: Ձեռք բերուած եւ վերծանուած ծածկագիր հեռագրերից պարզուում է, որ այս չարագործ յանձնախումբը ⁽⁹⁷⁾ իշխող դիրք է ունեցել պետութեան վրայ, իսկ կառավարութիւնն էլ պարզ խաղալիք էր դարձել նրանց անարգ մտայղացումները իրագործելու խնդրում:

Նախկին մեծ վեզիր Իզզեթ փաշայի Ռազմական նախարարութիւնից հրաժարական տալու դրդապատճառը նոյնպէս հանդիսացել է պետական կառավարման մէջ մի ահաբեկչական ներքին ուժի ազդեցութեան արդիւնքը: Սահմանադրութեան սկզբունքները կատարելապէս ոտնահարուած էին այդ տարօրինակ պետութեան մէջ, երբ էնվեր եւ Ճեմալ էֆենտիները նշանակուեցին Ռազմական

եւ Մովսիսին նախարարներին պաշտօններում, կառավարութեան ղեկը կատարելապէս անցաւ նրանց իշխանութեան ձեռք: Այդպիսով, մեծ ազդեցութիւն բանեցնելով օրինական կառավարութեան վրայ, սկսեցին բացայայտօրէն գործադրել իրենց քմահաճ ցանկութիւններն ու նպատակները:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտէի անարգ եւ նենգ մտայղացումներն ու հիմնական ծրագրերը կեանքի են կոչուել մեծ վեզիր Թալաթէ Էֆենտիին, Էնվերի եւ Զեմալի կողմից: Ի սկզբանէ, կուսակցութեան որոշումների իրագործմանը հոգեպէս եւ ամբողջ էութեամբ նուիրուել են նաեւ նախկին մեծ վեզիր Սայիտ Հալիմ փաշան, նախկին Շէյխ ուլ-իսլամ Հայտար Էֆենտին, Հանրակրթական նախկին նախարար Շիւքրի պէյը, Արդարադատութեան նախկին նախարար Խալիլ պէյը, Պետական խորհրդի նախկին նախագահ Իպրահիմ պէյը, Արտաքին գործերի նախկին նախարար Ահմետ Նեսիմի պէյը եւ Պարենաւորման նախկին նախարար Քեմալ պէյը: Ինչպէս վերեւում մանրամասն բացայայտուեց, սրանց սերտ համագործակցութիւնը առաջ է բերել մի ահաբեկչման ուժ, որը եւ գերիշխել է օրինական կառավարութեան վրայ: Այսպիսով, ժողովրդի մէջ վախ ու սարսափ տարածելով՝ երկրի կառավարումը բռնի ուժով շեղել են իր օրինական ընթացքից: Վերոյիշեալ յանցագործ արարքներն առնչուած են կայսերական քրէական 55-րդ յօդուածի 5րդ մասի եւ 45-րդ յօդուածի բովանդակութեան հետ: Այդ մեղադրանքով էլ նրանց գործը դատաքննութեան է ենթարկուած Ռազմական արտակարգ ատեանում:

Նախկին Շէյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քեազիմ Էֆենտիի եւ Հասարակական աշխատանքների նախկին նախարար՝ Ապապա Հալիմ փաշայի կողմից կատարուած յանցագործութեան աստիճանը դեռեւս չի բացայայտուած: Փոստի եւ հեռագրատան նախկին նախարար Հիւսէյն Հաշիմ պէյի, Ալի Միւնիֆ պէյի եւ Մուստաֆա Շերեֆ պէյի նախարարի պաշտօնում աւելի ուշ նշանակուելու, ինչպէս նաեւ Իսմայիլ Ճանիդլատ պէյը իր վարած պաշտօնում կողմնակի միջամտութիւններից զժգոհութիւն յայտնելով՝ հեռանալու հանգամանքները հիմք են տալիս կարծելու նրանց նկատմամբ յարուցուած դատական գործը:

Կալանքի տակ գտնուող միւս անձանց նկատմամբ այլ յանցանշաններ չլինելու ղէպքում, ազատ արձակման պահանջ է ներկայացուելու:

1335 ք. (1919) Մայիսի 22

ՈՐՈՇՈՒՄ

Տարբեր աստիճաններով դատաքննութեան ենթարկելու որոշում է կայացուել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան այն անդամների եւ ղեկավարների նկատմամբ, որոնք ամբաստանուել էին մայրաքաղաքում եւ այլ վայրերում կանխամտածուած կերպով կազմակերպուած կոտորածների, կողոպուտի, գիւղերի աւերման, տների ու մարդկանց հրկիզման, բռնաբարութեան եւ այլ դաժանաբարոյ յանցագործութիւնների համար:

Փախուստի մէջ գտնուող մեղադրեալներ՝ Թալաթ, Ճեմալ եւ Էնվեր Էֆենտիների եւ նրանց միւս մեղսակիցների նկատմամբ 1919 թ. Ապրիլի 12 թուագրութիւնը կրող մեղադրականի հիման վրայ կատարուած դատաքննութեան ընթացքում, Ռազմական արտակարգ ատեանը իրագել դարձաւ տեղի ունեցած այլ յանցագործութիւններին եւս, եւ քրեական օրենսգրքի 331-րդ յո-

դուածի հիման վրայ որոշեց մանրակրկիտ հետաքննութիւն կատարել փախուստի մէջ գտնուող յիշեալ մեղադրեալների, նրանց մեղսակիցների, այդ թուում՝ մեծ վեզիր Սայիտ Յալիմ փաշայի, Խալիլ, Իպրահիմ, Զեմալ, Ահմետ Նեսիմի, Ահմետ Շիւքրի պեյերի, ինչպէս նաեւ նախապէս դատարան չներկայացած միւս մեղսակիցների նկատմամբ: Դատաքննութեան ենթարկելու այս պահանջը հաստատուել էր նաեւ գլխաւոր դատախազութեան 1335 (1919) թուականի Մայիսի 3-ի մեղադրական եզրակացութեամբ: Այսպիսով, յանձնախումբը մանրակրկիտ քննարկեց հարցաքննութեան նիւթերն ու ներկայացուած մեղադրականները:

Յայտնի է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը ստեղծուել էր քաղաքական նպատակներով ու այդ ուղղութեամբ կազմուել էր մի կանոնադրութիւն: Կուսակցութիւնը քաղաքական ուղղութիւնից բացի ունեցել է նաեւ լեզալ եւ անլեզալ զանազան կազմակերպութիւններ: Օրինակ՝ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ն ստեղծուել է [կուսակցութեան] ամենաազդեցիկ անդամներ՝ Դոկտ. Նազըմի, Աթիֆի, Պեհաւետտին Շաքիրի եւ նրանց միւս գործընկերների ամենասերտ աջակցութեամբ: Բացի այդ, կենտրոնական կոմիտէի անդամ Զեմալ պեյի եւ նրա գործընկերների մասնակցութեամբ կազմուել է նաեւ մի «պարենային յանձնախումբ»:

Վերոյիշեալ մեղադրականում ⁽⁹⁸⁾ մանրամասն նկարագրուած է կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ նրա յանձնախմբերի գործունեութիւնը եւ այստեղ այդ բոլորը վերստին կրկնելու անհրաժեշտութիւնը չկայ: Որպէս ապացոյց՝ բերուած գրութիւններից պարզուում է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն իր գաղտնի նպատակներն ու ծրագրերը բոլոր ազգերի նկատմամբ հետեւողականօրէն իրագործելու համար դիմել է ահաբեկչական տարբեր միջոցների: Նոյնիսկ իր գաղափարներին եւ ծրագրերին հակառակող անձանց նկատմամբ կայացրել է մահապատժի վճիռ, ինչպէս օրինակ՝ գալաթացի Խալիլը եւ միւսները: Իսկ

նրանց պաշտօնում նշանակել է իր մտերիմ կուսակցականներին: Եւ այդպէս, օգտուելով՝ պատերազմական իրավիճակից բխող արտակարգ դրութիւնից՝ նենգ խարդաւանքներով դիգել հսկայական հարստութիւն:

«Թանին» ⁽⁹⁹⁾ թերթի 1332 (1917) թուականի Սեպտեմբերի 24-ի 2809 համարում, համագումարին վերաբերող նիւթերից բացայայտօրէն երեւում է, որ կուսակցութիւնն իր վրայ էր վերցրել Ստամպուլի պարենաւորման բոլոր հարցերը: Եւ զարմանալի չէ, որ այդ նախաձեռնութիւնից յետոյ, ժողովուրդն ընկաւ ծայրաստիճան թշուառութեան եւ ծանր կացութեան մէջ: Մէկ տարուայ ընթացքում հաւաքուած 700.000 լիրա փոխառութեան գումարը եւս օգտագործուեց կուսակցութեան քմահաճ ծախսումների համար:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան յանցագործ արարքներից մէկն էլ կենտրոնական կոմիտէի մտադրացմամբ եւ որոշմամբ կազմուած տեղահանութեան օրէնքն էր, եւ դրա գործադրման հետեւանքով Օսմանեան կայսրութեան բոլոր կողմերում առաջ եկած ողբերգութիւնը: Լիովին ապացուած է, որ արեւելեան բոլոր վիլայեթներում տեղի ունեցած տեղահանութիւնը կեանքի էր կոչուել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավար անդամներից կազմուած «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի յանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ շրջանում Պեհաւետտին Շաքիր պեյն էր: Իսկ այդ խնդրի իրագործման համար էլ Պեհաւետտին Շաքիր պեյը օգտագործել էր «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարներին, լիազօրներին եւ քննիչներին:

Այսպիսով, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, անտեսելով երկրի գործադիր իշխանութիւնների իրաւասութիւնները, ահաբեկչական ուժի միջոցով, իր ձեռքն է վերցրել երկրի ամբողջ կառավարումը եւ երբեմն մի առանձին ժողովրդի, երբեմն էլ ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան ժողովուրդների նկատմամբ իրագործել իր կործանարար նպատակներն ու

ծրագրերը: 1324 (1908) թուականից ի վեր երկրում տեղի ունեցող տարօրինակ իրադարձությունները եւ յատկապես պալքանեան պատերազմի ընթացքում առաջ եկած ողբերգական դեպքերը նրանց մոլի տենչանքների իրականացման արդիւնքը հանդիսացան:

Կուսակցութիւնը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրագործելու համար, Էնվեր պէյին նշանակեց Ռազմական Նախարարի պաշտօնում: Իսկ նախկին մեծ վեզիր Ահմետ Իզզեթ փաշայի քանիցս հրաժարական տալը նոյնպէս առնչուում է կուսակցութեան ահաբեկչական գործունեութեան հետ: [Յայերի] տեղահանութեան ընթացքում, մի շարք վիլայեթների վալիներին յատուկ հրահանգներ տալու գաղափարը նոյնպէս կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի մի քանի անդամների չարանենգ մտայղացումների արդիւնքն է: Եւ վերջապէս, նրանց օրինազանց գործարքները հաստատուում են Էրզրումի վալի Թահսին պէյի տուած ցուցմունքներով, ինչպէս նաեւ մի շարք պաշտօնատար անձանց, այդ թւում՝ Եոզղաթի մութասարիֆ Ճեմալ պէյին, Քաստամունուի վալի Ռեշիտ փաշային եւ Անգարայի վալի Մագհար պէյին պաշտօնազրկելու ապացոյցներով:

Գաւառներում կատարած իր ահաբեկչական արարքներին զուգընթաց, կուսակցութիւնը սերտ միջամտութիւն է ունեցել նաեւ կենտրոնական կառավարութեան գործունեութեանը: Պետական նախարարների ընդհանուր Մեճլիսի մէջ խցկել է իր ազդեցիկ անդամներին եւ անիրաւասու մասնակցել զանազան հարցերի քննարկումներին: Այսպէս, ընդհանուր Մեճլիսում մասնակցել է Պրեստ-Լիդովսկի հաշտութեան պայմանագիրը ⁽¹⁰⁰⁾ կնքելու հարցի քննարկմանը: Կանոնաւորապէս միջամտել է պարենային հարցի քննարկումներին եւ սահմանել՝ իւրաքանչեւ հսկողութիւն: Կարծիքներ է փոխանակել պատերազմական իրավիճակի հետ առնչուող հարցերում, եւ ինչպէս բացայայտուեց մեղադրեալների մի քանիսի խոստովանութիւններից, երկրի համար կենաց-մահու նշանակութիւն ունեցող համաշխարհային պատերազմի մասնակցելու խնդրում, իր ծրա-

գիրները իրագործելու համար, կուսակցութեան պարագլուխները հաւաքուել են մեծ վեզիրի ծովեզերեայ դղեակում եւ կայացրել վերջնական վճիռ:

Կուսակցութեան ասպարեզ գալուց յետոյ, գործադրուած արտակարգ բռնութիւններին զուգընթաց, զանազան պատրուակներ են ստեղծել երկրի ժողովուրդներին թշնամացնելու ուղղութեամբ: Յետեւանքը եղել է այն, որ մահմետական եւ ոչ-մահմետական տարրերը ստիպուած լքել են իրենց բնակավայրերը եւ գաղթել այս ու այն կողմ: Դարերից ի վեր հաշտ ու խաղաղ ապրող Անատոլիայի ⁽¹⁰¹⁾ ժողովուրդների մէջ սերմանել են փոխադարձ թշնամանք եւ ռիսկալութիւն: Եւ այս իրավիճակը ստեղծողներն ու գործադրողներն եղել են կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամներն ու նրանց հետ համագործակցող շրջանային պատասխանատու քարտուղարները: Լիովին ապացուցուած է, որ [կայսրութեան] բոլոր տարրերի միջեւ փոխադարձ ռիսկալութեան խորացումը բխել է կենտրոնական կոմիտէի ընդունած որոշումներից եւ կատարած գաղտնի գործարքներից:

Այստեղ, ընթերցուած նախորդ [մեղադրականից] եւս պարզուեց, որ կուսակցութիւնը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրականացնելու համար դիմել է ամէն մի միջոցի եւ այդ ասպարեզում կարողացել է բռնութեամբ իրեն ենթարկել կառավարութեան գործադիր մարմիններին եւ ինքնիշխանութեան հասնել՝ պետութեան մէջ մի նոր պետութիւն ստեղծելու մոլուցքով տարուած:

Այսպիսով, օրինական կառավարութեան մէջ մի առանձին ահաբեկչական ուժ ստեղծելու, կառավարութիւնը իր օրինական ուղուց շեղելու, եւ այլ յանցագործութիւններ կատարելու համար, բաւարար չափով յանցանշանների առկայութեան հիման վրայ, ստորեւ յիշուած անձինք մեղադրուում են քրեական օրէնագրքի 45-րդ յօդուածի համաձայն՝ 55-րդ յօդուածի վերջին մասով: Այդ թւում կուսակցութեան գլխաւոր նախագահ, ցայսօր փախուստի մէջ գտնուող Թալաաթ փաշան, ինչպէս նաեւ ընդ-

հանուր Մեծլիսի անդամներ՝ Նոյնպետ փախուստի մէջ գտնուող՝ Էնվեր եւ Ճեմալ Էֆենտիները: Կալանքի տակ գտնուող եւ դատաքննութիւնն աւարտուած Նախկին մեծ վեզիր Սայիտ Յալիմ փաշան, ինչպէս նաեւ Մեծլիսի անդամներ՝ Յայրի եւ Մուսա Զեագիմ Էֆենտիները, Զեմալ, Շիւքրի եւ Իպրահիմ պէյերը եւ Ապպաս Յալիմ փաշան:

Սրանցից, Իպրահիմ պէյը, Նոյնպետ դատաքննութեան է ենթարկուելու նշուած յօդուածներով, բայց նկատի են առնուելու նրա յանցանքը մեղմացնող դրդապատճառները, այն է՝ կուսակցութեան մէջ նրա ունեցած չեզոք դիրքը: Ալի Միւսիֆ պէյը Նոյնպետ կը մեղադրուի վերոյիշեալ յօդուածների հիման վրայ, բայց հաշուի կ'առնուի, որ իր ուղեւորութեան ընթացքում, Ատանայից անցնելու ժամանակ, նա պաշտօնապէս առնչութիւն չի ունեցել Ատանայի վիլայէթի տեղահանութիւնից գերծ մասացած հայերի մի մասի տարագրութեան հետ:

Այս խնդրում, յանձնաժողովը նկատի կ'առնէ Ներքին գործերի նախարարութիւնից առաքուած հեռագրերը եւ կուսակցութեան ջանքերով տեղի ունեցած տեղահանութեան մանրամասնութիւնները:

Մեղադրեալներ՝ Խալիլ եւ Ահմետ Նեսիմի պէյերի դատաքննութեան ընթացքում, Նոյնպետ հաշուի են առնուելու ամբաստանութիւնը մեղմացնող հետեւեալ պարագաները. առաջինի դատաքննութեան ընթացքում անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ պատերազմի սկզբում, Մեծլիսի նախագահ լինելով հանդերձ, նա չի մասնակցել ընդհանուր ժողովի քննարկումներին: Չի մասնակցել նաեւ տեղահանութեան քննարկմանը, իսկ տեղի ունեցած ողբերգութիւնների ընթացքում գտնուել է Եւրոպայում: Ահմետ Նեսիմի պէյը, այդ դեպքերի ընթացքում, Նոյնպետ եղել է Եւրոպայում: Դատաքննութեան չենթարկուելու որոշում էր կայացուել նախարարի պաշտօնում յետագային նշանակուած Իսմայիլ Ճանփոլատի նկատմամբ, քանի որ նա ընդհանրապէս դէմ է եղել կատարուող այդ ողբերգութիւններին: Համանման որոշում էր կայացուել նաեւ Յաշիմ, Մուստաֆա Շերեֆ եւ Ռիֆաթ պէյերի նկատմամբ:

Այնուհանդերձ, քննարկման ընթացքում տեղի ունեցած տարածայնութիւնների պատճառով, նախագահութիւնը որոշեց բոլորին անխտիր ներկայացնել Ռազմական ատեանին:

1335 թ. (1919) Մայիսի 26

Օսմանեան պետութեան օրէնսդրութիւնը խախտելու յանցագործութիւնը կատարուած է վերոյիշեալ մեղադրեալների մասնակցութեամբ: Նկատի ունենալով, որ այդ յանցագործութիւնները կատարուել են խմբակային, ուստի մեղադրեալներից մի քանիսի նկատմամբ դատաքննութեան ենթարկելու արգելք չի կարող օրինական համարուել: Այնպէս որ, պարտադիր անհրաժեշտութիւն է, որպէսզի բոլորը միատեղ եւ անյապաղ ներկայանան Ռազմական ատեան:

1335 թ. (1919) Մայիսի 26

*Ռազմական արտակարգ ատեանի նախագահ՝
Գեներալ-լէյտենանտ Նազըմ:*

Հիւսէյն Յաշիմ, Մուստաֆա Շերեֆ եւ Իսմայիլ Ճանփոլատ պէյերի նկատմամբ դատաքննութեան կարճման որոշումը նախագահութեան կողմից չհաստատուելու պատճառով՝ քրեական օրէնսգրքի 51-րդ յօդուածի յաւելուածի հիման վրայ վճիռ կայացուեց վերոյիշեալներին խմբովին ներկայացնելու Ռազմական ատեանի դատաքննութեանը, իսկ մեծարգոյ Յայրի Էֆենտիին անժամկետ կալանքի տակ պահելու հարցը չեղեալ համարուեց:

1335 թ. (1919) Մայիսի 27

Takvim-i Vekayi, 3 Haziran, 1335 (1919) N 3571

1919 թ. Յունիսի 3

ՇԵՅՆ ՈՒԼ-ԻՍԼԱՄ ՄՈՒՍԱ ՔԵԱԶԻՄ ԷՖԵՆՏԻԻ
ՀԱՐՑԱԶՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Մեծարգոյ Մուստաֆա փաշան հետեւեալ հարցումն ունի. հայերի հետ կատարուած եղելութիւնը ինքն այլ ձեւով է լսել: Բաւանակաչափ թուով ընտանիքներ աքսորուել են դէպի Դամասկոս, Մոսուլ, Պաղտատ եւ յարակից այլ վիլայէթներ, մարդկանց կախաղան են բարձրացրել եւ ենթարկել դաժան բռնութիւնների: Մի՞թէ այդ բոլորը այլ ձեւով պէտք է մեկնաբանուի:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- Խօսքը Դամասկոսում տեղի ունեցած մի քանի մահապատիժների մասին է արդեօք:

Նախագահ - Այո՛:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- Մենք այդ մասին լսեցինք: Այդ բոլորի մասին առարկելով՝ հաւանութիւն չտուինք: Այդ մասին ես դիմեցի Սայիտ Հալիմ փաշային եւ ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդուն ⁽¹⁰³⁾ ո՞վ տուեց այդ արտօնութիւնը, մի՞թէ դրա ժամանակն է»: Սայիտ Հալիմ փաշան պատասխանեց այսպէս. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղեակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը, հաւանաբար կատարել է ինքնուրոյն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եղած վերջացած է արդէն: Այդ բոլորը կատարել է այդ խենթ մարդը: Ես էլ տեղեակ չեմ եղել: Միայն տեղի ունենալուց յետոյ իմացայ այդ մասին: Այդպիսի արարքների մասին տեղեկանում ենք կատարուելուց յետոյ միայն: Պատերազմն այսպէս բոլորին խելքահան է անում»: Բաւական ժամանակ յետոյ ես էլ լսեցի, որ [հայերին] ընտանիքներով հան-

դերձ տեղահանում են եւ աքսորում այս ու այն կողմ: Բայց այդ բոլորը լսում էինք ոչ թէ պաշտօնական աղբիւրներից, այլ դրսից, այս ու այն կողմերից: Այդ ժամանակ մեր հարցումին պատասխանեցին հետեւեալ կերպ. «Այդ բոլորը անհրաժեշտութիւն է: Արդէն այդ մարդը այնտեղ կախաղան է բարձրացրել մի քանիսին ⁽¹⁰⁴⁾: Այս արարքը անկասկած սխալ է: Այդ մարդիկ ազգականներ ունեն՝ ազգականներն էլ իրենց հերթին՝ բարեկամներ: Այնպէս որ, այդ արարքների համար նրանք հանգիստ չեն մնալու: Այդ արարքների համար ո՛չ տեղն է յարմար եւ ո՛չ էլ ժամանակը: Այս կապակցութեամբ էլ, բանակի ապահովման, երկրի անդորրութեան համար նրանց տեղահանել եւ աքսորել են այս ու այն կողմ: Իբրեւ թէ այդ անհրաժեշտութիւն է եղել, որ այլ միջոց չի եղել»:

Հասկանալի է, որ այս բոլորը լսելուց յետոյ հարցում անելը մտնում էր մեր պարտականութեան մէջ: Այդ մասին, այդպիսի պատասխան ստանալուց յետոյ, մենք ի՞նչ կարող էինք անել: Մեծարգոյ փաշա, ուզում եմ մի բան յայտնել: Մեր շարիաթը հաշուի է առնում միմիայն տուեալ անհատի պատասխանատուութիւնը, միւսներին հաշուի չի առնում: Այդ մասին նշուած է նաեւ սահմանադրութեան մէջ՝ «որ իւրաքանչիւր նախարար պատասխանատու է իր պաշտօնին համար, իսկ պետութեան ընդհանուր քաղաքականութեան համար պատասխանատուութիւնը խմբակային է»: Այդ ընդհանուր քաղաքականութիւնը պատերազմ յայտարարելու նման բան է: Հետեւաբար՝ ներքին գործերի նախարարութեան վերաբերող խնդրի համար Շէյխ ուլ-իսլամը պատասխանատու չէ. Արտաքին գործերի նախարարութեան վերաբերող

խնդրի համար Շէյխ ուլ-խալամը պատասխանատուութիւն չի կրում: Ռազմական նախարարութեան վերաբերող խնդրի համար Շէյխ ուլ-խալամը բոլորովին պատասխանատուութիւն չի կրում: Եւ վերջապէս, մահմետական կրօնագիտութեան վերաբերող գործերի համար ոչ մի նախարար չի կարող պատասխանատուութիւն կրել: Ոմն միւլֆթի ինչ-որ տեղ այսպիսի կամ այնպիսի բան է կատարել, կամ ինչ-որ միւլտերրիս այն արարքն է կատարել: Դրա համար ոչ մի տեղ, ոչ մի դատարան չի կարող ամբաստանել Ներքին գործերի նախարարութեանը: Մեղադրուած է Շէյխ ուլ-խալամը: Ես այսքան գիտեմ: Հետեւաբար, եթէ ես իմ պարտականութեան մէջ թերանամ, ապա ես եմ պատիժ կրելու կատարուած յանցանքի համար: Նման դէպքում, ես ի վիճակի չեմ լինի առարկելու եւ կը կրեմ ինձ համար սահմանուած պատիժը:

Նախագահ- Մեծարգոյ էֆենտի, մենք մի քիչ առաջ նշեցինք, որ նախարարների հետ առնչուող հարցերը դատաքննութեան չենք ենթարկում:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- Ուրեմն ինչի՞ մասին է խօսքը:

Նախագահ- Խնդիրը առաջ քաշուած հարցի մասին է: Այդ ողբերգութեանը անձամբ տեղեակ լինելով հանդերձ, ոչ մի միջոց չէք ձեռնարկել:

Մուսա Քեազիմ էֆենտի- Ձեռնարկեցինք, էֆենտի: Այդ մասին խօսեցինք: Այդքանը՝ էֆենտի: Էլ ի՞նչ կարող էինք անել: Էլ ի՞նչ ասեմ:

Նախագահ- Ժամանակը ուշ է, յաջորդ դատաքննութիւնը տեղի կ'ունենայ Կիրակի օրը ժամը մէկին ⁽¹⁰⁵⁾:

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 Թ. (1919)
ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՈՒԱԾ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ⁽¹⁰⁶⁾:

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.

Անդամներ՝

Գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

Գնդապետ Ռեճեփ Զերտի պէյ:

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների անունները- Նախկին Շէյխ ուլ-խալամ Մուսա Քեազիմ էֆենտի, նախկին Շէյխ ուլ-խալամ էսատ էֆենտի, նախկին սենատի նախագահ Ռիֆաթ պէյ, նախկին Փոստի եւ հեռագրատան նախարար Հիւսէյն Հաշիմ պէյ:

Հետակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների անունները- Նախկին [մեծ] վեզիր՝ Թալաթ փաշա, նախկին Ռազմական նախարար՝ Էնվեր էֆենտի, նախկին Ծովային նախարար՝ Ճեմալ էֆենտի, նախկին Հանրակրթական նախարար՝ Դոկտ. Նազըմ պէյ, նախկին Ֆինանսների նախարար՝ Զաւիտ պէյ, Փոստի եւ հեռագրատան նախկին նախարար՝ Օսկան էֆենտի, նախկին Առեւտրի եւ Հողագործութեան նախարար՝ Սուլէյման Էլպիստանի էֆենտի, նախկին Առեւտրի եւ Հողագործութեան նախարար՝ Մուստաֆա Շերեֆ պէյ:

ԴԱՏԱՎՃԻՈՒ

Սոյն դատավարության ընթացքում լսուեցին մեղադրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Թեւեւ մեղադրեալները եւ նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ գործադրուած յանցագործութիւնները եւ պահանջեցին ազատութիւն, այսուհանդերձ 1335 (1919) Մայիսի 3, 20, 22 եւ Յունիսի 9, 10, 25 թուագրութեամբ մեղադրական եզրակացութիւններով [բացայայտուեց] լուծարքի ենթարկուած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան իրաւական դէմքը եւ հաստատուեց նրա մեղաւորութիւնը կատարուած բազմաթիւ յանցագործութիւնների մէջ:

[Կուսակցութեան] իրաւական դէմքն արտայայտող ընդհանուր Մեծիսի յիշեալ անդամները մեղսակցութիւն են ունեցել գործադրուած յանցագործութիւններում, ուստի հայց էր յարուցուել լսելու նրանց դատական գործը եւ որոշելու նրանց պատժի չափը: Կուսակցութեան հիմնադրումից ի վեր, եթէ ծանր ու թեթեւ արուի նրա ծաւալած գործունեութիւնը, ապա այսօր էլ կարելի է նկատել յեղափոխութիւնից առաջ մի շարք անձանց մօտ հանդէս եկած հայրենասիրական զգացումների առկայութիւնը: Այս կապակցութեամբ անհրաժեշտ է համառօտակի կանգ առնել յեղափոխութիւնից յետոյ տեղի ունեցած դէպքերի եւ ծաւալուած գործողութիւնների վրայ:

Ազատութեան եւ արդարութեան անհամբեր սպասող օսմանցիները 1324 (1908) թուականի Յուլիսի 9-ին Ռեսնէի լեռներից զուլալ ջրի նման բխած ազատութիւնը ընդունեցին երկնային սպեղանու տեղ եւ եկան այն ընդհանուր համոզմունքին եւ հաւատքին, որ միայն ադ միջոցով կարելի է բուծել զուլումի եւ կեղեքումի վերքերը: Այդ ցասկոտ հեղեղի հոսքը մինչեւ իր բնական տեսքի գալը, մխիթարեց բոլորին, իսկ նրա ազդեցութեան ոլորտը անարգել տարածուեց բոլոր վայրերում՝ արդարութեան եւ ազատութեան յոյս ներշնչելով Օսմանեան կայսրու-

թեան բոլոր շրջանների ժողովուրդներին: Եւ մերթ ընդ մերթ լսուող այդ հոսանքի հաճելի ելեւէջները ուժ ու եռանդ էին տալիս բոլորին:

Մինչդեռ, անցած ժամանակի ընթացքում կատարուած քաղաքական յանցաւոր սխալների հետեւանքով Օսմանեան կայսրութեան բազմաթիւ երկրամասերը, տարբեր պատրուակներով ձեռքից գնացին: Եւ այդ ուղղութեամբ, բաւականին ջանքեր գործադրուեցին, որպէսզի այդ բոլորը վերագրուի նախկին կառավարութեան վարած սխալ քաղաքականութեանը: Կատարում էր սպասուած յոյսերի ճիշդ հակառակը: Չկար մի իսկական նախաձեռնութիւն, որպէսզի ի չիք դարձնէր տեղի ունեցող այդ բազմաթիւ աղետները:

Չնայած որ ազատութեան հաստատումից յետոյ անցել էր բաւականին ժամանակ, այնուհանդերձ երկիրը լաւ հիմքերի վրայ դնելու համար չկար մի որոշակի ուղղութիւն: Դեռ աւելին, իրար յաջորդող [հողային] կորուստները, Իտալիայի (107) եւ Պալքանեան (108) պատերազմների ցաւալի հետեւանքները ազատութեան կարօտ ժողովրդի համար առաւել շատ վիշտ ու մտատանջութիւն էին պատճառում: Ազգային կարիքների համար նրանց մտայղացած ծրագրերը մնացին սոսկ որպէս նախաձեռնութիւն, իսկ նենգ նպատակները իրացնելու համար նրանց մի մասը կանգնեց բոլորովին սխալ ուղու վրայ: Այդ յուսաբեր շարժումը (109), որը զուլալ ջրի նման ազատութիւն էր բերելու ժողովրդին, սկսեց երկրի մի մասը քայքայել, իսկ միւս մասն էլ հասցնել ամբողջովին ամայացած ցաւալի վիճակին: Եւ սրանց մօտ ծագեցին իր նմանը չունեցող անիմաստ մտքեր: Յետեւանքը եղաւ այն, որ երկրի կառավարումը իր ուղուց շեղելով՝ սկսեցին զբաղուել անօրէն բախտախնդրութիւններով: Եւ այդպէս, տեւական խարդաւանքով զբաղուող այդ մոլորեալ անձերից ստեղծուեց մի գործադիր յանձնաժողով, որը ենթարկելով իրեն օրինաւոր կառավարութեան նախարարների խորհրդին, աստիճանաբար երկրի ամբողջ կառավարումը վերցրեց իր ձեռքը: Այսպէս, [կուսակցութեան] պարագլուխները սողոս-

կելով Մեծիս՝ սկսեցին իրագործել իրենց ծրագրերն ու նպատակները:

24-26 Թեշրին-ի սանի 1334 [1918 թ. Նոյեմբերի] թուագրութեամբ պատգամաւորների Մեծիսի 5-րդ մասնաճիւղի արծա-նագրութեան մէջ Ֆինանսների նախարար Ճաւիտ պէյի ելոյթից հասկացում է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան գործադիր կոմիտէն երկրին եւ ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը քննարկելու խնդրում կատարել է վերին աստիճանի անհանդուրժելի գործարքներ: Պատերազմ յայտարարելու խնդրում, անհրաժեշտ չի համարել տուեալ հարցը գո-նէ քննարկել պատգամաւորների Մեծիսում, մինչդեռ վեհա-պետներն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ եւ հրաման արձակել: Նոյնիսկ ընդդիմադիր անձինք, ո-րոնք ինչ-որ չափով համակրութիւն են ունեցել կուսակցութեան նկատմամբ, քննադատել են նրա այդ ընթացքը, քանի որ իրենց հեռատեսութեամբ կռահել են, որ նման կառավարումը ի վերջոյ կ'ունենայ վատ հետեւանքներ:

Յայտնի է, որ յեղափոխութեան սկզբնական շրջանում ակա-մայից յայտարարուած արտակարգ դրութիւնը բաւականաչափ երկար տեւեց եւ կուսակցութեան ղեկավար կազմից մի խմբա-ւորում յարձակուելով Բարձրագոյն Դռան վրայ՝ սպաննեց Ռազ-մական նախարար Նազըմ փաշային, նրա թիկնապահին եւ այ-նուհետեւ լուծարքի ենթարկեց Զեամիլ փաշայի դահլիճը եւ կազմեց «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան դահ-լիճը⁽¹¹⁰⁾: Փորձառու, պատուաւոր եւ կարող պաշտօնեաները հեռացուեցին եւ նրանց տեղ նշանակուեցին կուսակցութեան անդամները, որոնց քմահաճ կառավարումը ոչնչով չէր տար-բերում ինքնակալութեան շրջանից: Ինչ խօսք, որ բռնապետու-թիւնից դժգոհ էին բոլորը, յատկապէս դժգոհ էին ոչ-մահմետա-կան տարրերը: Նամանականդ մեզ բոլորիս խաղաղութիւն, ա-պահովութիւն եւ արդարութիւն բերող սահմանադրութեան հարցում հայ ժողովրդի գործադրած եւ ունեցած խորը համոզ-մունքը նրանք ճիշդ չհասկացան եւ սկսեցին առաջ քաշել [հայե-

րի] նախկին ազգայնական տենչանքների աճման պատճառա-բանութիւններ, երկպառակութիւններ ու դիակալութիւն սերմա-նել այլ տարրերի միջեւ, եւ նոյնիսկ ազգայնական եւ ցեղային հարցեր առաջ բերել մահմետական ժողովուրդների միջեւ:

Օսմանցիներին հասցուած վնասը ակնյայտ էր: Յետեւաբար, կատարուած հարցաքննութիւնը, մանրամասն հետաքննութիւ-նը, մեղադրական եզրակացութիւնը եւ ստորեւ շարադրուած ռազմական ատեանի 5 յօդուածները լիովին հաստատում են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան՝ նրա իրաւա-կան դեմքին վերաբերուող յանցագործութիւնները եւ մենք բո-լորս համոզուած ենք, որ կուսակցութեան պարագլուխները ի-րենց անհանդուրժելի արարքներով արատաւորեցին յիշեալ կուսակցութեան անունը:

Այսպիսով, գործադրուած յանցագործ արարքները չեն կարող վերագրուել կուսակցութեան բոլոր անդամներին, այլ յիշեալ յանցագործութիւնների հետ առնչութիւն կամ մասնակցութիւն ունեցողներին, եւ նրանց հանդէպ է, որ գործադրուելու են օրէն-քի պահանջները:

Պաշտպանութեան ընթացքում դատապաշտպանը⁽¹¹¹⁾ նշեց, որ քաղաքական կուսակցութիւնների առկայութիւնը բխում է սահմանադրութեան անհրաժեշտութիւնից, որ այսօր էլ մեր երկրում գոյութիւն ունեն այլ կուսակցութիւններ, եւ վերջապէս այն յայտարարութիւնը, թէ «Ազատութիւն եւ Յամաճայնու-թիւն»⁽¹¹²⁾ կուսակցութիւնը «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան նման ունի կենտրոնական կոմիտէ, ընդհա-նուր ժողով եւ մասնաճիւղեր, որ այդ կուսակցութեան ղեկա-վարները եւս հրաւիրում են մեծիւսներին: Այդ մասին եզրա-կացնելով՝ անհրաժեշտ է նշել հետեւեալը: Սահմանադրու-թեամբ կառավարուող պետութիւններում կուսակցութիւնների գոյութիւնը, եթէ անհրաժեշտութիւն է, բացարձակաբար չի կա-րող միջամտել կառավարութեան գործերին: Ազգային ժողով-ներում մեծամասնութիւն կազմելու իրենց նպատակը իրակա-նացնելուց յետոյ, վստահութեան արժանացած դահլիճներին

պետք է կատարելապես ազատ թողնեն եւ բոլորովին չխառնուեն նրանց գործունեություններին: [Կուսակցությունները] կարող են միայն ջանք գործադրել կազմուող օրենքները իրենց ծրագրերին յարմարեցնելու խնդրում եւ իրենց դուր չեկող դաժիժները ցրելու համար ոչ թե սպառնալիքներ, այլ գուցե չվստահելու ջանքեր գործադրեն:

Ինչ վերաբերում է մեր երկրի կուսակցություններին մինչեւ Օսմանեան ազգային ժողովի բացուելը, քանի որ յայտնի է, թե ո՞ր կուսակցությունն է ձայների մեծամասնություն հաւաքել, ուստի այն չի կարող իր ազդեցությունը պարտադրել կամ միջամտել կառավարութեան գործադիր կոմիտէի աշխատանքներին, սահմանադրութեան դրոյթները խախտել եւ կամ էլ օրենքները փոփոխել: Այսպիսի անօրէն արարքներ կատարելու դէպքում պարզ է, որ իւրաքանչիւր կուսակցություն նման վախճան է ունենալու: Այսպիսով, դատաւարութեան ընթացքում վերոյիշեալ դատապաշտպանի ելոյթը զուրկ է ամէն մի հիմքից:

Նախապէս յայտարարուած հինգ յօդուածները հետեւալներն են:

Առաջին. Ռազմական ատեանի դատաւարութեան վերջում բացայայտուեց, որ Տրապիզոնում, Եոզղաթում, Պողազլեանում եւ այլուր տեղի ունեցած կոտորածները կազմակերպուել եւ գործադրուել են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պարագլուխների կողմից: Դատապաշտպանութեան ընթացքում նշուեց, որ այդ կոտորածների մասին իբրեւ թե նրանք տեղեկացել են գործադրուելուց յետոյ: Մինչդեռ, լիովին բացայայտուեց, որ այդ մասին իրազեկ դառնալուց յետոյ էլ ոչ մի միջոց չեն ձեռարկել այդ կոտորածները կանխելու համար:

Երկրորդ. [Մեծլիսի] ընդհանուր նախագահ, նախկին [մեծ] վեզիր Սայիտ Զալիմ փաշայի՝ Մեծլիսին յղած զեկուցագրի բովանդակությունից պարզուում է, որ նա պատերազմի սկզբում կենտրոնական կոմիտէի անդամներին իր ծովեզերեայ ապարանքը հրաւիրելով՝ յայտնել է պատերազմի մասնակցելու վտանգաւորութեան մասին եւ բացատրել, որ պետութեան համար առաւել նպաստաւոր դիրքորոշումը չեզոքությունն է, բայց

չի կարողացել համոզել նրանց: Միեւնոյն ժամանակ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու ներկայացուցիչներից՝ Ռիզա պէյը հարցաքննութեան ժամանակ խոստովանեց, որ պատերազմ յայտարարելուց առաջ, Տրապիզոնում կազմակերպուած չեթեների խմբին յարձակման նպատակով ուղարկել է Ռուսաստանի խորքերը:

Ստոյգ հաստատուած է, որ պատերազմը յայտարարուել է առանց Մեծլիսի որոշման: Տուեալ ժամանակի Ֆինանսների նախարար Ծաւիտ պէյը, Զասարակական աշխատանքների նախարար Զիւրիք Սուլի Մահմուտ փաշան, Փոստի եւ հեռագրատան նախարար Օսկան էֆենտին եւ Առեւտրի նախարար՝ Սուլէյման Էլպիստանի էֆենտին հրաժարականի խնդրանք են ներկայացրել այն պատրուակով, որ պատերազմ յայտարարելու որոշումը կայացել է «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ցանկութեամբ, այլ ոչ թե նախարարների խորհրդում:

Երրորդ. Բերուած վկայությունների արձանագրություններից եզրակացուում է, որ նախկին մեծարգոյ վեզիր Ահմետ Իզզեթ փաշայի Ռազմական նախարարությունից հրաժարական տալը տեղի է ունեցել կուսակցութեան միջամտութեան ընթացքում տեղի ունեցած վեճերից յետոյ:

Չորրորդ. «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի նախաձեռնութեամբ, Ստամպուլի պատգամաւոր Զեմալ պէյը պարենաւորման հարցերով նշանակուել է պաշտօնի եւ այնուհետեւ նրա պաշտօնավարութիւնը հաստատուել է ընդհանուր ժողովում եւ համագումարում: [Զեմալ պէյի] կողմից ստեղծուել են նախ առեւտրական յանձնախմբեր, յետոյ մի քանի ընկերություններ եւ հաստատություններ: Այսպիսով, առեւտրական գործերի մենավաճառութիւնը իրենց ձեռքն առնելով՝ սկսել են բռնագրաւել ժողովուրդի ունեցուածքը եւ յանձնել վերոյիշեալ ընկերություններին եւ մի շարք անձանց: Այս պարագան պատճառ է հանդիսացել օսմանցիների աղքատացման, յուսահատութեան եւ նոյնիսկ մահուան: Վերջապէս այդ բոլորը նպաստել են երկրի պաշտպանողական ուժի թուլացմանը: Կա-

ռավարական մի շարք պաշտոնների նշանակումը տեղի է ունեցել «Միութին եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Ստամպուլի կենտրոնի միջամտութեամբ: Այս բոլորի մասին յայտնի է դարձել 1332 թ. [1916] համագումարում ընդունուած բանաձեւի բովանդակութիւնից, ինչպէս նաեւ այս խնդրին վերաբերող քաղաքային տեսչութեան ուղարկած ներփակ գրութիւնից:

Հինգերորդ. Երբ սենատում քննարկում էր Շարիաթական դատարանը Արդարադատութեան խախտարարութիւն փոխադրելու հարցը, Շեյխ ուլ-իսլամ Զեագիմ Էֆենտին ասել է. «Իմ կարծիքը մի հարցնէք, կուսակցութիւնն այդպէս է ուզել, որբեմն՝ այդպէս էլ պիտի լինի»: Դատավարութեան ընթացքում այս խնդրի արծարծումը ցոյց է տալիս կուսակցութեան՝ պետական գործերին միջամտելու փաստը:

Վերելում բերուած հինգ յօդուածները եւ զանազան տարածայնութիւններով տեղի ունեցած քննարկումներն ու նրանցից բխած եզրակացութիւնները ցոյց են տալիս, որ պետութեան կարելոր գործերի մի մասը կեանքի է կոչուել իրենց իսկ նպատակների եւ մտադրութիւնների համաձայն եւ անմիջական միջամտութեամբ, առանց հաշուի առնելու պետութեան խախտարարների կարծիքն ու տեսակետը: Հետաքննութիւնը ցոյց տուեց, որ Օսմանեան պետութեան օրէնքներն ստեղծուել են «երեքի զօրութեամբ» եւ այդ օրինազանցութիւնը կատարուել է ահաբեկչական ուժ գործադրելու միջոցով: Այսպիսով, վերոյիշեալ յանցագործ արարքների անմիջական հեղինակներ են «Միութին եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան իրաւական դէմքն արտայայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր Մեծլիսի անդամները: Այդ թում՝ փախուստի մէջ գտնուող նախկին մեծ վեզիր Թալաաթ փաշան, նախկին Ռազմական խախտարար՝ այժմ զինուորական շարքերից վտարուած Էնվեր փաշան, նախկին Ծովային խախտարար՝ Նոյնպէս զինուորական շարքերից վտարուած Ճեմալ Էֆենտին եւ նախկին Հանրակրթական խախտարար Դոկտ. Նազըմ Էֆենտին, որոնց անմիջական հեղինակութեամբ կատարուել են ադ յանցագործութիւնները:

Տուեալ յանցագործութիւններին անուղղակիօրէն մասնակցել են նաեւ յիշեալ Մեծլիսի անդամներից, Նոյնպէս փախուստի մէջ գտնուող նախկին Ֆինանսների նախարար՝ Ճաւիտ պէյը, ինչպէս նաեւ Առետրի եւ հողագործութեան նախարար Մուստաֆա Շերեֆ պէյը: Բացայայտուած է, որ կատարուած յանցագործութիւններում իր մեղսակցութիւնն է ունեցել նաեւ Նոյն ընդհանուր ժողովի անդամներից՝ դատարանում ներկայ գտնուող նախկին Շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Զեագիմ Էֆենտին:

Թեւեւ դատապաշտպանը եւ դատախազը իրենց ելոյթներում նշեցին նրա առաքինի, լաւ յատկանիշները, կրօնական գիտելիքները, բարձր նկարագրի մասին եւ տարակուսանք յայտնեցին յիշեալ կոտորածների յղացման եւ մասնակցութեան հարցում նրա ունեցած դերին, այնուհանդերձ հաստատուեց, որ յեղափոխութիւնից յետոյ նա եղել է յիշեալ կուսակցութեան կարելոր պարագլուխներից մէկը եւ ունեցել է մեծ ազդեցութիւն:

Արդ, դատախազի եւ դատապաշտպանի նման զարգացած անձնաւորութիւնները, եթէ հարկադրաբար լաւ կարծիք են արտայայտում նրա նկատմամբ եւ կուսակցութեան գործունեութիւնը համարում՝ օրինական, ապա բնական է, որ բոլորովին թիւր կարծիք պիտի ստեղծուէր նաեւ ոչ բաւարար կրթութիւն ստացած տգէտ մարդկանց մօտ: Յայտնի է, որ Մուսա Զեագիմ Էֆենտին ղեկավարել է «Միութին եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կրօնագիտական մասնաճիւղը: Երբ հարցում եղաւ շարիաթի պատուիրաններին հակառակ կատարուած արարքների ու քարոզների վերաբերեալ, նա պատասխանեց, որ նման արարքների նշաններ չկան, որ ինքը տուեալ խնդրին վերաբերող իր քարոզներում հաւանութիւն չի տուել: Սակայն խոստովանեց նաեւ, որ յիշեալ արարքի (*տեղահանութեան եւ կոտորածի*- Ա.Փ.) արգելման համար էլ գործնական ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել: Իսկ դատավարութեան ընթացքում նրա արած այն համեմատութիւնը, որ «Միութին եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրօնից հրաժարուել, չի կարող համընկնել նրա առաքինի, լաւ նկարագրի ունենալու մտքի հետ:

Այս պարագան նույնպես համարում է ծանրացուցիչ գործոսկերից մեկը: Հարցաքննութիւնից եւ հետաքննութիւնից պարզուեց, որ վերոյիշեալը առաւելաբար զբաղուած լինելով կուսակցութեան կրօնագիտական հարցերով, ուղղակի չի գտնուել յիշեալ կոտորածների բուն կազմակերպիչների շարքում, այնուամենայնիւ նա ունեցել է անուղղակի մասնակցութիւն:

Այսպիսով, լիովին բացայայտում է, որ կոտորածի գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցուել է երեքի միջեւ:

Հետաքննութեան ընթացքում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ պէյի, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան քննարկումներին մասնակցելու հարցը չհաստատուեց: Պարզուեց նաեւ, որ յիշեալ կոտորածների գործադրման խնդրում ինքը մասնակցութիւն չի ունեցել: Այսպիսով, բոլորի համաձայնութեամբ նա անմեղ ճանաչուելով՝ ազատ է արձակուել: Բացայայտուեց նաեւ, որ Փոստի եւ հեռագրատան նախկին նախարար՝ Հաշիմ պէյը, Պեռլիսում գտնուելու ընթացքում, առանց իր համաձայնութեան նշանակուել է [նախարարի պաշտօնում] եւ Ստամպուլ վերադառնալուց յետոյ ինքնաբերաբար անցել է պաշտօնի: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաեւ, որ նախարարի պաշտօնում նրա նշանակուելը զուգահեռ պէլ է «Իթթիհատի» դահլիճի վերջին տարիների գործունեութեան հետ: Ըստ իր խոստովանութեան, երեք անգամ ներկայ է գտնուել ընդհանուր Մեճլիսի խորհրդակցութիւններին, որտեղ կանոնադրութիւնից դուրս քննարկումներ չեն եղել, եւ ինքն էլ մնալով սոսկ ունկնդրի դերում, գործունեայ մասնակցութիւն չի ցուցաբերել: Այս արդարացուցիչ հանգամանքը նրա անմեղութեանը տեղիք տալով՝ ձայների մեծամասնութեամբ որոշուեց նրան եւս ազատ արձակել:

Վերոյիշեալ [մեղադրեալների] պատժի չափը քննարկելու ընթացքում նկատի առնուեց, որ Թալաթի, Էսվերի, Ճեմալի եւ Դոկտ. Նազըմի կատարած յանցագործ արարքները չափազանց ծանր են, ուստի որոշուեց նրանց դատել կայսերական քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 45-րդ յօդուածի առաջին կետով: Ծաւիտի, Մուստաֆա Շերեֆի եւ Մուսա Բեազիմի համար նկա-

տի առնուեց յիշեալ յօդուածի երկրորդ եւ նոյն կայսերական օրէնսգրքի 55-րդ յօդուածի վերջին մասերը, ուր ասուած է.

«Մի խումբ անձնատրութիւններ մի ոճրագործութիւն կամ յանցանք խմբովին կատարելու դէպքում, կամ մի խումբ անձնատրութիւններ բազմաթիւ արարքներից բաղկացած մի ոճրագործութիւն կամ յանցանք գործելիս, ոճրագործութեան ընթացքում, նրանցից իւրաքանչիւրը այդ արարքներից որեւէ մէկը կամ մի քանիսը կատարելու դէպքում, նոյնպէս գործակից են համարում եւ պատժում են իսկական յանցանք կատարողի նման»:

«Սահմանադրութիւնը, կառավարութեան ձեւն ու էութիւնը, կամ վսեմ սուլթանութիւնում գոյութիւն ունեցող կարգերը բռնի կերպով փոխելու կամ յեղաշրջելու նախաձեռնութեան մէջ գտնուող անձնատրութիւնների գործունեութիւնը հաստատուելու դէպքում սահմանում է մահապատիժ»:

«Մի ոճրագործութեան կամ յանցագործութեան անուղղակի մասնակցութիւն ունեցած անձնատրութիւնները, օրէնքի չբացայայտուած մասերում, պատժի են ենթարկում հետեւեալ կերպ. եթէ գլխաւոր յանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր արքայք է սահմանում, ապա մեղսակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակաւոր բանտարկութիւն...»:

Օրէնսգրքում այս առկայ յօդուածների հիման վրայ՝ Թալաթը ⁽¹¹³⁾, Էսվերը ⁽¹¹⁴⁾, Ճեմալը ⁽¹¹⁵⁾ եւ Դոկտ. Նազըմը ⁽¹¹⁶⁾ դատապարտում են մահուան, իսկ Ճաւիտը, Մուստաֆա Շերեֆը, Մուսա Բեազիմը՝ 15-ական տարի ժամկէտով արքայքի: Փախուստի մէջ գտնուողներին զրկել քաղաքացիական իրաւունքներից, իսկ բռնագրաւուած ունեցուածքի հարցում գործել համաձայն օրէնքի: Վերոյի-

շեալ Ռիֆաթ եւ Հաշիմ պէյերին վերաբերող անմեղութեան որոշումը ընդունուած է իրենց պաշտօններից բխած հանգամանքների բերումով եւ հետագայում գերագոյն դատարանում ենթակայ չէ քննութեան:

Հետաքննութիւնը բացայայտեց նաեւ, որ Փոստի եւ հեռագրատան նախկին նախարար Օսկան էֆենտին եւ առեստի նախկին նախարար Սուլէյման Էլպիստանի էֆենտին, երկար ժամանակ Եւրոպայում գտնուելու պատճառով, հնարատր չի եղել նրանց հրախրել դատաքննութեան: Հաւանաբար, իրազեկ լինելու դէպքում էլ նրանք [Ստամպուլ] վերադառնալու հնարատրութիւնը չէին ունենայ:

Սոյն դատավճիռը միաձայն ընդունուեց ի բացակայութիւն Թալաթ, Էնվեր, Ճեմալ, Դոկտ. Նազըմ, Ճաւիտ, ինչպէս նաեւ Մուստաֆա Շերեֆ, Օսկան եւ Սուլէյման Էլպիստանի էֆենտիների, իսկ իրենց ներկայութեամբ՝ Ռիֆաթ, Հաշիմ եւ Մուսա Քեազիմ բեյերի ⁽¹¹⁷⁾:

5 Թեմմուզ 1335 թ
[1919 թ. Յուլիսի 5]

Ռազմական արտակարգ
ատենանի նախագահ՝
սպայակոյտի
գեներալ-լեյտենանտ
Նազըմ պէյ Մեմետ

Ռազմական արտակարգ
ատենանի անդամ՝
սպայակոյտի
գեներալ-մայոր
Ալի Նազըմ

Ռազմական արտակարգ ատենանի անդամ՝
հետեւակային գնդապետ
Ռեճեպ Ֆերտի պէյ Մեմետ Ալի

«Այս դատավճիռին մասնակից լինելով հանդերձ՝ ես այն համոզմունքին եմ, որ մեղադրեալ Հաշիմ պէյը անողորակի կերպով մասնակցութիւն է ունեցել նշուած յանցագործութիւններին, քանի որ իր ցուցմունքներն ու առկայ ապացոյցներն այդ են վկայում»:

Ռազմական արտակարգ ատենանի անդամ՝
սպայակոյտի գեներալ-մայոր Մեմետ Ջեքի

«Կենտրոնական կոմիտէի կողմից ձեռնարկուած կոտորածների հարցում, Մուսա Քեազիմ էֆենտին իրեն անմեղ է համարում, նկատի ունենալով, որ ինքը ծառայել է յիշեալ կենտրոնին՝ կրօնի եւ կրօնագիտութեան պարտականութիւններից ելնելով: Ես կողմնակից եմ նրանց հետ, ովքեր հաստատում են յանցագործութեան հետ նրա ունեցած առնչութիւնը, քանի որ գործադրուած յանցագործութիւններից ոչ մէկի նկատմամբ նա արգելք չի հանդիսացել եւ նոյնիսկ չի հեռացել իր պաշտօնից: Հաշիմ պէյի ցուցմունքներից եւս բացայայտում է, որ նա նոյնպէս կապուած է հաւատարիմ է եղել յիշեալ կենտրոնին եւ վերոյիշեալ յանցագործութիւնների կատարման ընթացքում ոչ մէկի դէմ չի պայքարել: Մինչդեռ դատաքննութեան օրերին, նա իրեն արդարացնում էր, որ ինքն առնչութիւն չի ունեցել յիշեալ կենտրոնի կատարած յանցագործ արարքների հետ: Ես նոյնպէս կողմնակից եմ նրանց հետ, որոնք դատապարտում են նրան անողորակի մասնակցութիւն ունենալու մեղադրանքով»:

Ռազմական արտակարգ ատենանի անդամ՝
սպայակոյտի գեներալ-մայոր
Մուստաֆա պէյ Ազիզ Սուլէյմանի
Հաստատում է:

211

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԱՋԱԴԻՍՈՒԹԻՒՆ»
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ ՈՒ
ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 Թ. (1919)
ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՈՒԱԾ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ⁽¹⁾

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազրմ
փաշա.

Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ փաշա,

Գնդապետ՝ Ռեճեպ Ֆերտի պէյ,

Գերագոյն դատախազի օգնական՝ Ֆերիտուն պէյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

1335 թ. (1919), Յունիսի 21, շաբաթ

Դատի տրուած մեղադրեալների անունները- «Միութիւն եւ
Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Պրուսայի պատասխա-
նատու քարտուղար Դոկտ. Ահմետ Սիտիաապ պէյ, Էսկիշէհի-
րի պատասխանատու քարտուղար Դոկտ. Պեսիմ Ջուստի
պէյ, կուսակցութեան Էտիրնէի քննիչ-լիազօր Ապտուլ Ղանի
պէյ, «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» վերակազմեալ ⁽²⁾
կուսակցութեան Պէյօղլուի պատասխանատու քարտուղար
Սելահիտտին պէյ, կուսակցութեան Սիրդուանի մասնաճիւղի
պատասխանատու քարտուղար Մեհմետ Շեմալ պէյ:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով Ապտուլ Ղանի պէյին).-
Ձեր անո՞ւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ապտուլ Ղանի:

Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Հաճի Հիւսէյն:

Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Քառասուն:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Էրզինճանում:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Գատը Քէօյ, Ճեվիլլիքում ⁽³⁾:

Նախագահ- Ձեր կրթութի՞ւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Բարձրագոյն:

Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- Ձեր ներկայ պաշտօ՞նը:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ներկայումս պաշտօն չունեմ: Նախ-
կինում եղել եմ «Իթթիհատ»-ի ներկայացուցիչ:

Նախագահ- Նախկին պաշտօնը:
Ապտուլ Ղանի պէյ- Զինուորական եմ եղել, լէյտենանտի
կոչումով:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով Պեսիմ Զուհտի պէյին)՝ Զեր
անո՞ւնը:

Պեսիմ պէյ- Պեսիմ Զուհտի:

Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:

Պեսիմ պէյ- Զուհտի:

Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:

Պեսիմ պէյ- Քառասուններեք:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք ծնուել:

Պեսիմ պէյ- Օտեմիշում ⁽⁴⁾:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:

Պեսիմ պէյ- Էսկիշէհիրում:

Նախագահ- Զեր կրթութի՞ւնը:

Պեսիմ պէյ- Աւարտել եմ Ռազմական բժշկական ուսում-

նարանը:

Նախագահ- Զեր ներկայ պաշտօնը:

Պեսիմ պէյ- Էսկիշէհիրի պատասխանատու քարտուղար:

Նախագահ- Ամուսնացա՞ծ էք:

Պեսիմ պէյ- Այո՛:

Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Պեսիմ պէյ- Ո՛չ:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով Դոկտ. Ահմետ Միտհատ
պէյին)՝ Զեր անո՞ւնը:

Միտհատ պէյ- Դոկտ. Ահմետ Միտհատ:

Նախագահ- Հայրանո՞ւնը:

Միտհատ պէյ- Հաճի Հասան:

Նախագահ- Որտեղացի՞ էք:

Միտհատ պէյ- Կեսարացի:

Նախագահ- Որտե՞ղ էք բնակւում:

Միտհատ պէյ- Պրուսայում:

Նախագահ- Զեր ներկայ պաշտօնը:

Միտհատ պէյ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կու-
սակցութեան Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար:

Նախագահ- Զեր կրթութիւ՞նը:

Միտհատ պէյ- Բարձրագոյն:

Նախագահ- Քանի՞ տարեկան էք:

Միտհատ պէյ- Երեսունչորս:

Նախագահ- Նախկինում դատուածութիւն ունեցե՞լ էք:

Միտհատ պէյ- Այո՛, զինուորական մի Հարցով դա-
տաքննութեան եմ ենթարկուել Ռազմական ատեանում:

Նախագահ- Ի՞նչ պատճառով:

Միտհատ պէյ- Ընտրութիւնների երկրորդ շրջանում, ես
Վանի պատգամաւոր էի: Հրաժարական տալու անհրա-
ժեշտութիւն չկար: Քաղաքական Հարցերով զբաղուելու
Համար ռազմական ատեանը ինձ զրկեց զինուորական
աստիճանից ⁽⁵⁾:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղա-
րին)՝ Կարդացէ՛ք (քարտուղարը ընթերցում է):

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ ՎՍԵՄ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆԸ

Այսօր, ժամը 3:35-ին, Ռազմական արտակարգ ատեանի
կողմից շտապ պահանջուած 7 անձերից ճեմալ պէյը հիւան-
դութեան պատճառով գտնուում է Կիւմիշ խանէի հիւանդա-
նոցում:

21-6-1335 թ.

[1919 թ. Յունիսի 21]

Կալանատան տեսուչ՝ գայմագամ Ալի

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով գլխաւոր դատախազի օգնականին), էֆենտիններից մէկը հիւանդութեան պատճառով գտնուում է Կիւմիւշ խանէի հիւանդանոցում: Տուէ՛ր ձեր կարծիքը այդ մասին:

Գլխաւոր դատախազի օգնական Ֆերիտուն պէյ- Պաճան- ջում եմ նրա դատաքննութիւնը յետաձգել:

Նախագահ- Դատաքննութիւնը յետաձգելու վճիռը հաստատուում է: (Խօսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարդացէ՛ք:

(Արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է մեղադրական եզրակացութիւնը):

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ներքին ապահովութիւնը վտանգելու ամբաստանութեամբ, տարբեր ժամանակներում կալանքի տակ են փնտրուել «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար Աւնի պէյը, վերակազմեալ կուսակցութեան Պէյօղլուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Սելահէտտին պէյը, Անգարայի նախկին պատգամաւոր Հիւմի պէյը, [կուսակցութեան] Բալուի պատասխանատու քարտուղար Պեսիւմ Զուհտի պէյը, կուսակցութեան Հալէպի պատասխանատու քարտուղար Մեհմետ Ճեմալ պէյը, Գարահիտարի նախկին պատգամաւոր Աղաօղլու Ահմետ պէյը, Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Կեսարացի Դոկտ. Միտհատ պէյը, Սուլայի գայմազամուլութիւնից թոշակաւոր Մումթազ պէյը, Սինոպի նախկին պատգամաւոր Հասան Ֆեհմի պէյը, Սարուխանի նախկին պատգամաւոր եւ փրակազմեալ կուսակցութեան անդամ՝ Սապրի պէյը, Միլ-

գունի Ազգային պաշտպանութեան նախագահ՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ճեւտեզ պէյը, Ստամպուլի նախկին պատգամաւոր՝ Սելահէտտին Ճիմճոզ պէյը, Էրզրումի նախկին պատգամաւոր՝ Ազգային գործակալութեան տնօրէն Հիւսէյն Թոսուն պէյը, Ստամպուլի պանքի ներկայացուցիչ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Սալոնիկի նախկին պատասխանատու քարտուղար Հասան Նամըք պէյը, Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա պէյը, Գոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ապտուլ Քատիր պէյը, Գոնիայի նախկին վայի Սամիհ Ռիֆաթ պէյը, Գոնիայի ոստիկանութեան նախկին պետ՝ Սատէտտին պէյը, կուսակցութեան Գոնիայի նախկին ներկայացուցիչ՝ Բեռնակիրների վերակացու Ֆերիտ պէյը, Աքչեհիրի Զիհանպէյլի նահիէի կառավարիչ՝ Ֆեհմի պէյը, Աքչեհիրի քաղաքագլուխ Միւֆթի Զատէ Քեամիլ պէյը, Աքչեհիրի ոստիկանապետի նախկին տեղակալ Սպարդայի բանտում կալանքի տակ գտնուող Հասան Պասրի պէյը, կուսակցութեան Ատաբազարի ներկայացուցիչ Համիտ պէյը, Հալէպի շրջակայքի չեթէների խմբի առաջնորդ Հիւսէյն Նեճատի պէյը, կուսակցութեան Սիւլասի ներկայացուցիչ Ղանի պէյը, կուսակցութեան Պուլատինի ներկայացուցիչներ Միւֆթի Մեհմետ Ալի, Հաճի Աթա եւ Գարաբատը Հասան-Հիւսէյն պէյերը, կուսակցութեան Էտիրնէի ներկայացուցիչ Ապտուլ Ղանի պէյը, (...) ⁽⁶⁾, Էնվեր էֆենտիի հայրը՝ Հաճի Ահմետ փաշան:

Վերոյիշեալ անձնաւորութիւններին վերաբերուող 1335 (1919) թուականի Յունիսի 10-ի որոշման մի շարք կէ-

տերն ամբողջացնելուց յետոյ, դատարանի նախագահութեանը եւ դատախազութեանը հնարաւորութիւն տրուեց զանազան փաստաթղթերի հիման վրայ կազմելու մեղադրական եզրակացութիւնը: Նախագահութեան որոշումով տեղի ունեցած ընդհանուր հետաքննութիւնից յետոյ պարզուեց, որ մեղադրեալ Աւնի պէյը, Մանիսայում գտնուելու ընթացքում, Հերտեմ, Իսմայիլ, Ջերքէզ Մեհմետ եւ Հաճի Հասան անուաններով մարդկանցից փոխառութեան մուրհակներ առնելու ընթացքում, բռնութիւն է գործադրել եւ 1330 (1914) թուականի Յուլիսին, պատասխանատու քարտուղար նշանակուելուց յետոյ, անձամբ մասնակցել է 1332 (1916), 1333 (1917), 1334 (1918) թուականներին տեղի ունեցած կուսակցութեան համագումարներին: Կուսակցութեան Հալէպի պատասխանատու քարտուղար Ճեմալ պէյը սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ եղել է Գոնիայի եւ Հալէպի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարը: Հասան Սելահէտտին պէյը 1329 (1912) թուականից սկսած կատարել է յիշեալ կուսակցութեան Ստամպուլի պատասխանատու քարտուղարի եւ Ճեմալ պէյի գրասենեակի քարտուղարութեան պարտականութիւնները: Միրզունի ազգային պաշտպանութեան նախագահութիւնում գտնուելու ընթացքում, Ճեմալ պէյը միառժամանակ փոխարինել է Միրզունի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիտ պէյին: Պեսիմ Զուհտի պէյը 1330 (1914) թուականին պատասխանատու քարտուղար է եղել Աֆիոն Գարահիսարում, իսկ երեք տարի անց՝ Էսկիչեհիբում: Միտհատ պէյը Պալքանեան պատերազմից յետոյ Բալուում ստանձնել է պատասխանատու քարտուղար

րի պաշտօնը եւ մինչեւ 1331 (1915) թուականի վերջը գտնուել է այդ պաշտօնում, իսկ յետագայում փոխարինել է Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Իպրահիմ պէյի տեղը նշանակուած Նեսիմի պէյին: Ապտուլ Ղանի պէյը սահմանադրութեան հռչակումից առաջ ստանձնել է կուսակցութեան Էտիրնէի հսկիչի պարտականութիւնը: Այսպիսով, վերոյիշեալները մինչեւ կուսակցութեան լուծարքի ենթարկուելը զբաղեցրել են նշուած պաշտօնները:

Սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը շարունակել է մնալ որպէս քաղաքական կուսակցութիւն եւ ուժի դիրքերից ելնելով, երկրի կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը: Կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործողութեան ընթացքում անընդհատ միջամտել եւ իրենց կամքն են թելադրել պետական բոլոր գործերում, իսկ կարեւոր հարցերն էլ լուծուել են կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի որոշումներով: Ընդունուած յատուկ օրէնքի համաձայն, այլ վայրեր տարագրուող [հայերի] քարաւանները ոչնչացուել են ճանապարհին՝ կուսակցութեան կողմից ստեղծուած քրէական յանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց գոյքն ու ունեցուածքը կողոպտուել եւ յափշտակուել է:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան առաջնորդները մի ներքին ահաբեկչական ուժ ստեղծելով՝ զանազան ձեւերով այլափոխել են Օսմանեան կայսրութեան սահմանադրական օրէնքները եւ իրենց քմահաճ գործարքներն իրականացրել են վիլայէթներում «պատասխանատու քարտուղարներ» եւ «լիազօրներ» անուան տակ իրենց մարդկանց միջոցով: Բացի այդ, հարս-

տութիւն դիզելու մոլուցքով տարուած, օգտագործել են պատերազմական իրավիճակը, եւ ժողովրդին խիստ անհրաժեշտ պարենի հարցում զբաղուել՝ չարաշահումներով եւ վերավաճառքով: Իրենց այս արարքին արտաբուստ օրինական ձեւ տալով՝ գործել են ըստ անձնական շահերի: Ինչպէս պարզաբանուած էր վերոյիշեալ Յունիսի 10 թուագրութիւնը կրող որոշման մէջ, այդ բոլորն իրենց խոստովանութեամբ բացայայտուել էր նախնական հարցաքննութեան ընթացքում: Առաջին հերթին ուշադրութիւնը բեւեռուած է կատարուած յանցագործութիւնների անմիջական մասնակիցների, իսկ այնուհետեւ նրանց հետ անուղղակիօրէն կապ ունեցողների վրայ:

Նրանց կատարած ոճրագործութիւններն առնչուած են քրէական օրէնսդրութեան 45-րդ յօդուածի համաձայն 55-րդ յօդուածի վերջին մասին: Միեւնոյն ժամանակ քրէական օրէնսդրութեան 89, 204 յօդուածների համաձայն, նրանք վերցուել են կալանքի, իսկ նրանց նկատմամբ յարուցուած դատական գործը նպատակայարմար է եղել լսել Ռազմական արտակարգ ատեանում: Ինչ վերաբերում է միւս մեղադրեալներին, ապա կուսակցութեանը նրանց [ակտիւ] ծառայելու հարցը ակնյայտօրէն չի ապացուցուած, հետեւաբար յիշեալների հետաքննութիւնը շարունակելու որեւէ օրինական պատճառ գոյութիւն չունի: Այդ թուում Համիտ պէյի՝ սահմանադրութեան հռչակումից յետոյ, կուսակցութեան հետ առնչութիւն ունենալու հարցը չի պարզաբանուած, ինչպէս նաեւ Նեճատի էֆենտիի համագործակցութիւնը «Թեքրիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հետ եւ Պապ-ը Ալիի ⁽⁷⁾ դէպքին նրա մասնակցութիւն ունենալու հարցը: [Կուսակցութեան] Իզմիտի հա-

կիչ՝ Իսմայիլ Հաքքը պէյը եղել է Ատաբազարի հարկային տեսուչը: Իհսան Նամըք պէյը մինչեւ 1329 (1913) թուականի Ապրիլ ամիսը եղել է Սալոնիկի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեանը պատկանող դպրոցի տնօրէնը եւ կատարել է կուսակցութեան լիազօրի պարտականութիւնը: Այնուհետեւ ստանձնել է [քաղաքի] պանքի տեսուչի պաշտօնը եւ ներքին կանոնադրութեան համաձայն, պահպանել է իր կապը կուսակցութեան հետ, բայց որոշակի ակտիւ համագործակցութիւն չի ունեցել: Հիւլմի պէյը 1330 (1914) թուականին ընտրուել է Անգարայի պատգամաւոր եւ զբաղուել է առեւտրի հարցերով:

Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք մարդկանց դրամը, գոյքն ու ունեցուածքը յափշտակելու եւ կոտորածին օժանդակելու յանցանշաններով մեղադրուած են Գոնիայի նախկին վալի Ռիֆաթ Սամիհ պէյը, Գոնիայի ոստիկանութեան նախկին պետ Սատէտտին պէյը, գիւղատնտեսութեան տեսուչ Թոտորաքի պէյը, Աքչեհիրի Ճիհանպէյլի նահիէի կառավարիչ Ֆեհմի էֆենտին, Աքչեհիրի քաղաքապետ Միւֆթի Զատէ Քեամիլ էֆենտին եւ Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնուող ոստիկանապետի նախկին տեղակալ Հասան Պասրի էֆենտին... ⁽⁸⁾:

1919 թ. Յունիսի 19

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով մեղադրեալներին)- Պարզուում է, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի եւ Մեծլիսի անդամների գործադրած ոճրային արարքներին եւ այլ յանցագործութիւններին դուք եւս մասնակցութիւն էք ունեցել: Այժմ ձեր մեղսակցութիւնն այդ հարցում քննուելու է գլխաւոր դատախազութեան կողմից, ուշադիր եղէ՛ք:

Գլխատր դատախազի օգնական Ֆերիտուն պէյ- էֆեն-տիններ, դատարանում ներկայ գտնուող մեղադրեալները եղել են «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից վիլայէթներում եւ սանձակներում նշանակուած յատուկ լիազօրներ: Այս անձնաւորութիւններն իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան եւ կառավարութեան կողմից ստացուած բանաւոր կամ գրաւոր հրամանների համաձայն, սերտ միջամտութիւն են ունեցել կառավարութեան գործերին: Այս մարդիկ մասնակցել են մեղադրեալ թալաւաթ փաշայի եւ նրա գործընկերների կատարած յանցագործութիւններին, որոնց նպատակն էր՝ ուժի դիրքից չեղել պետութիւնն իր օրինական ուղուց:

Նրանց գործադրած յանցանքի չափը բացայայտուելու է սոյն դատավարութեան ընթացքում: Այս տեսանկիւնից պահանջում եմ նրանց ենթարկել դատաքննութեան:

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով մեղադրեալներին)- Դատապաշտպաններ ունէ՞ք:

Անի պէյ- Դեռեւս չենք ընտրել:

Նախագահ- Այդ մասին նախապէս յայտնել էինք. մի՞թէ ձեզ չեն ասել:

Անի պէյ- Ո՛չ, չեն ասել: Մենք տեղեկութիւն չունէինք:

Սելահէտտին պէյ- Մեծարգոյ փաշա, մենք այսօր իմացանք այդ մասին: Կէս ժամ առաջ յայտնեցին, որ ենթարկուելու ենք դատաքննութեան: Ուստի հնարաւոր չէր դատապաշտպան ընտրել:

Նախագահ- Դատաքննութիւնը յետաձգուած է մինչեւ Երկուշաբթի, ժամը մէկը:

Պատրաստ եղէ՞ք:

Takvim-i Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) N 3586

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ⁽⁹⁾

1335 թ. 1919 Յունիսի 23, Երկուշաբթի

Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով մեղադրեալներին)- Այս էֆենտիններին դատապաշտպան ընտրել էք:

Մեղադրեալներ- Այո՛, էֆենտի:

[Այնուհետեւ մեղադրեալները հարցաքննութեան են ենթարկուած մէկ առ մէկ]

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԷՏԻՐՆԷԻ ⁽¹⁰⁾

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ԱՊՏՈՒԼ ՂԱՆԻ ՊԷՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Էտիրնէում տեղահանութիւն տեղի ունեցա՞ւ, թէ՞ ոչ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այո՛, Էտիրնէում հայերին տեղահանեցին:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Տեղեկութիւն չունեմ: Մի օր, վաղ առաւօտեան, երբ դեռ անկողնու մէջ էի, ինձ մօտ եկան մի քանի ծանօթ հայեր եւ սկսեցին պատմել տեղի ունեցած դէպքերի մասին: «Մերոնց մի մասին տարան, միւսներին եւս տանելու են» ասելով, ինձանից օգնութիւն խնդրեցին: Նրանք ինձ օժանդակել էին պուլղարների նուաճման ժամանակ ⁽¹¹⁾: Ասացի, որ կը դիմեմ վիլայէթի վարչութիւն եւ հնարաւորին չափ կ'աշխատեմ օգնել: Այնուհետեւ միասին գնացինք վիլայէթ: Վալիին ասացի, որ նրանք ոչ մի առնչութիւն չունեն «Կոմիտէի» ⁽¹²⁾ հետ, որ անմեղ մարդիկ են եւ խնդրեցի նրանց տեղահանութեան չենթարկել: Վալին ասաց. «Այս մարդկանց մասին ես էլ եմ

մտահոգուած, բայց հրամանը խիստ է եւ վերաբերում է բո-
լորին ⁽¹³⁾ (ընդգծումը մերն է - Ա.Փ.): Հիմա այդ ուղղու-
թեամբ ջանք եմ գործադրում, գուցէ կարողանամ մի բան
անել»: Այս խօսակցութիւնը նոյնութեամբ յայտնեցի ի-
րենց: Այդ մարդիկ տեղահանութեան չենթարկուեցին,
բայց թէ ինչպէ՞ս եղաւ, դա ես էլ չգիտեմ:

Նախագահ- Շատ լաւ, նախքան այդ հայերի ձեզ դիմե-
լը, ոչ մի բան չէի՞ք լսել այդ մասին:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ոչ մի տեղեկութիւն չունէի:

Նախագահ- Ձէ՞ որ տեղահանութիւնը նրանց գալուց ա-
ռաջ էր տեղի ունեցել:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ո՛չ:

Նախագահ- Մինչ այդ ոչ մէկը չէ՞ր տեղահանուել:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ո՛չ:

Նախագահ- Շատ լաւ, այդ մասին տեղեկանալուց յետոյ
որեւէ միջոց ձեռնարկեցի՞ք արդեօք «Միութիւն եւ Առա-
ջագիծութիւն» կուսակցութեան ձեր մասնաճիւղի մէջ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ո՛չ, փաշա, ոչ մի միջոց չձեռնարկե-
ցինք:

Նախագահ- Բայց չէ՞ որ «Միութիւն եւ Առաջագիծու-
թիւն» կուսակցութեան մասնաճիւղերը միմիայն մահմե-
տական տարրերի համար չեն ստեղծուել, այլ Օսմանեան
կայսրութեան բոլոր ժողովուրդների համար եւ բարի գոր-
ծի համար աշխատողը...

Ապտուլ Ղանի պէյ- Արդէն անունը «Օսմանեան» է:
Միայն «Միութիւն եւ Առաջագիծութիւն» չէ...:

Նախագահ- Շատ լաւ, տուեալ վայրից տեղահանուող
հայերի նկատմամբ ի՞նչպէ՞ս եղաւ, որ ոչ մի միջոց չձեռ-
նարկեցիք:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, տեղահանութիւնը
տեղի էր ունենում օրէնքի հիման վրայ: Մենք կարո՞ղ
էինք արդեօք հակառակուել պետութեան հաստատած օ-
րէնքին:

Նախագահ- Օրէնքի մէջ այդպիսի բացայայտ բան կա՞յ
արդեօք:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ինչ-որ տեղահանութեան օրէնք են
ասում, դրա հիման վրայ էին կատարում: Այն գործադր-
ում էր տուեալ վիլայէթի վալիի կողմից, նոյնիսկ ոստի-
կանութեան եւ ժանտարմի միջոցով: Մենք ինչպէ՞ս կա-
րող էինք միջամտել: Ձէ՞ որ օրէնք կար, ժանտարմ կար:

Նախագահ- Օրէնքի մէջ ասուած է, որ տեղահանութիւ-
նը կատարուելու է ռազմական տեսանկիւնից անհրաժեշտ
եղած վայրերում: Միթէ դուք չէի՞ք նկատում, որ ձեզ մօտ
դրա անհրաժեշտութիւնը չկար, եւ միթէ չէ՞իք կարող
դրա աւելորդ լինելու հարցը քննարկել եւ ինչ-որ բան
ձեռնարկել այդ ուղղութեամբ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգո փաշա, ռազմականապէս
անհրաժեշտ լինելու կամ չլինելու մասին մենք ի՞նչ իմա-
նայինք, որ դրա համեմատ որեւէ մի բան ձեռնարկէինք:
Վիլայէթը իր վալին ունէր, որը կառավարութեան ներկա-
յացուցիչն էր: Օրէնքի հիման վրայ կատարուող այդ գոր-
ծի համար մենք կարո՞ղ էինք արդեօք «իրաւացի ես»
կամ էլ «անիրաւացի ես» ասել նրան:

Նախագահ- Վալին նոյնպէս հրաման էր ստացել: Այդ
հրամանի անտեղի լինելու մասին կարող էր յայտնել:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեզ այդպիսի բան չասաց: «Դուք
ասացէք», «Գրէք ձեր կենտրոնին եւ դադարեցրէք տե-
ղահանութիւնը» ասելով, երբեւէ կարգադրութիւն չա-

րեց: Վալին եթէ ասէր, գուցէ մենք էլ գրէինք այդ մասին: Մեծարգոյ փաշա, բոլոր դէպքերում, ես չեմ ասում, որ այդ բոլորը ճիշդ էին: Իրականում, այդ հայերը կատարեալ պատուի տէր մարդիկ էին: Նրանք պուլղարների նուաճման ընթացքում փրկեցին բաւականին [թուրք] սպայական ընտանիքներ: Այս բոլորը մենք շատ լաւ տեսնում էինք: Էտիրնէն յանկարծակի հակառակորդի ձեռքն անցնելու ընթացքում, բաւականին ցաւալի դէպքեր տեղի ունեցան: Ես ինքս վիրաւորուած վառում էի հիւանդանոցում՝ ջերմութեան մէջ:

Նախագահ- Յամենայն դէպս, այդքան տեղեկութիւն ունենալուց յետոյ, դուք պարտաւոր էիք անձամբ դիմելու եւ ձեր ժողովում քննարկելուց յետոյ, բոլորդ միատեղ դիմէիք...

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, մեր ժողովներում նման հարցեր չեն քննարկուած: Ես ինքս վալիի մօտ չեմ գնացել որպէս «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ներկայացուցիչ, այլ այդ [հայերի] արժանիքներն են ստիպել ինձ:

Նախագահ- Բայց եւ այնպէս, օսմանցի որեւէ մէկի նկատմամբ բռնութիւն գործադրելու հանգամանքը լսելով, ինչպէ՞ս է եղել, որ ոչ մի միջոց չէք ձեռնարկել:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այդ հարցը մեր ժողովի հետ առնչութիւն չունի: Դա բոլոր օսմանցիներին ուղղելու հարց է: Ինչո՞ւ էք միմիայն ինձ հարցնում:

Նախագահ- Ո՛չ, բոլոր օսմանցիներին չի վերաբերում: Հարցը [պատերազմական] գործողութիւնների ընթացքում հրամանատարների անհրաժեշտ գտած վայրերի տեղահանութեան մասին է:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ես հրամանատարների հետ որեւէ կապ չեմ ունեցել:

Նախագահ- Ես չեմ ասում, որ ունեցել ես: Միթէ դուք չէ՞իք հասկանում, որ Էտիրնէի հայութիւնը բանակի կամ ռազմական գործողութիւնների հետ ոչ մի առնչութիւն չունէր:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, Էտիրնէն պատերազմական գօտու մէջ էր մտնում:

Նախագահ- Ամբողջ երկիրը պատերազմական գօտու մէջ էր:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Կալիպոլիի ⁽¹⁴⁾ վրայ յարձակուելու դէպքում, կատարելապէս պատերազմական գօտու մէջ էր գտնուելու, դրա համար էլ մենք ոչ մի բանի չէինք խառնուում:

Նախագահ- Էտիրնէից տեղահանուածները մեծ մասամբ գնացին Թեքֆուր լեռը ⁽¹⁵⁾, այդպէս չէ՞:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այդ մասին կառավարութիւնը տեղեակ էր:

Նախագահ- Բնական է, որ դուք էլ գիտէիք այդ մասին:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այո՛, գիտէի: Իզմիտի կողմից ետ դարձրին եւ մեծ մասը գնաց դէպի Թեքֆուր լեռ:

Նախագահ- Էտիրնէից հանելով՝ դէպի Թեքֆուր լեռ ուղարկելը արդեօ՞ք ապահովում էր իրադրութիւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, այդ արդէն վալիի գործն է:

Նախագահ- Շատ լաւ, միթէ անհրաժեշտութիւն չկա՞ր վալիի անօրինական արարմունքի մասին զեկուցելու:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ի՞մ մասին է խօսքը:

Նախագահ- Կուսակցութեան մասին է:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Կուսակցութեան Համար կարող էր անհրաժեշտ չլինել: Մեր կուսակցութիւնը երբեւէ չէր կարող միջամտել վալիի գործունէութեանը: Դրա անհրաժեշտութիւնը նոյնիսկ չկար: Եթէ մի բան էլ նկատէր, ապա խնդրանքի ձեւով կարող էր ասել: Բոլոր կուսակցութիւնները այդպէս են վարուում...:

Նախագահ- Ես հրամայելու նկատառումով չասացի: Մուստաֆա փաշան հարցնում է՝ «Բոլոր մահմետականների օգտին» ասելով ի՞նչ էք հասկանում:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ի՞նչը բոլորը մահմետականների օգտին է:

Նախագահ- Մի քիչ առաջ ասացիք...

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ես այդպիսի բան չասացի: Երբ դուք «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» ասացիք, ես էլ նշեցի, որ այդ իր մէջ ընդգրկում է բոլորին, քանի որ կրում է «Օսմանեան Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» անունը:

Նախագահ- Դուք չնկատեցի՞ք արդեօք, որ տեղի ունեցող այդ արարքները անօրինական են:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ի՞նչ արարքներ...

Նախագահ- Էտիրնէի տեղահանութիւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ես այդ գործով չեմ զբաղուել էտիրնէում, ուստի չգիտեմ՝ այդ հարցում իրաւացի՞ էին, թէ՞ ոչ: Ես չգիտեմ՝ տեղահանուող Հայերի մէջ կայի՞ն արդեօք այնպիսի մարդիկ, որոնք առնչութիւն ունենային «Կոմիտէի» աշխատանքների հետ կամ ձգտէին խափանել ռազմական գործողութիւնները: Այն մասին անտեղեակ լինելու պատճառով, չեմ կարող որոշակի կարծիք յայտնել: Մեծարգոյ փաշա, ձեզ յայտնի է, որ ես էտիրնեցի չեմ: Ես էտիրնէում եմ գտնուել պաշարման

ժամանակ, այն էլ՝ վիրաւոր վիճակում: Բնակչութեան հետ չփում չեմ ունեցել, որպէսզի կարողանայի կարծիք յայտնել մարդկանց լաւ կամ վատ յատկանիշների մասին: Իմ իմացածը միայն այդ մի քանի պատուաւոր մարդիկն են, որոնք կապալառու լինելու հանգամանքով յաճախ այցելում էին իմ պառկած հիւանդանոցը: Էտիրնէն գրաւելու ընթացքում, նրանք պոլլղարներից պաշտպանեցին մեր զինուորականների տներն ու ընտանիքները: Այդ ժամանակ, ես հասկացայ, որ այդ մարդիկ կատարելապէս լաւ օսմանցիներ են: Պոլլղարական դըօշը բարձրացնելուց յետոյ մի շարք մարդիկ, այդ թւում եւ քրիստոնեայ մեր հայրենակիցները, պոլլղարներից առաւել, սկսեցին խաղալ մահմետականների պատուի հետ: Հակառակ այդ բոլորին, այս մարդկանցից ոչ մէկը նման արարք չգործադրեց: Ուստի նրանց մասին ինչ որ գիտէի, գնացի եւ յայտնեցի վալիին: Իսկ վալիի կատարած արարմունքի իրաւացի կամ անիրաւացի լինելը ոստիկանութեան տեսուչը կարող է յայտնել: Տուեալ ժամանակ, ես բնաւ չեմ զբաղուել կարգապահական հարցերով:

Նախագահ- Պատասխանէ՛ք մեծարգոյ փաշայի հարցին:

Յամձնաժողովի անդամ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա- Այս արարքի իրաւացի կամ անիրաւացի լինելու հարցը հասկանալու համար փայլուն օրինակ է ձեզ ծանօթ պատուաւոր մարդկանց տեղահանելու նախաձեռնութիւնը:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այդ նախաձեռնութեան հարցը ինձ համար մոլթ է: Միտքս կիսատ մնաց: Նրանք եկան ինձ ասացին այդ մասին, ես էլ գնացի յայտնեցի վալիին: Ինչպէս երեւում է, դրանից յետոյ տեղահանութիւն տեղի չունեցաւ: Ես չգիտեմ, գուցէ, իմ բարեխօսելուց յետոյ

ճեան, Ասատուր Պողարճեան, Թադէոս Օրալեան, Բիւզանդ
Ջուալեան, Տիգրան Էսերեան, Գրիգոր Չաքրեան, Արթին Օ-
հանեան, Արթին Թերզեան, Շնորհ Աւետիքեան, Խաչիկ
Նազարեան:

Նախագահ- Դուք ի՞նչ կ'ասէիք այս հեռագրի մասին:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ի՞նչ ասեմ, այն ազգային ռիսակալու-
թեան արդիւնք է: Իւրաքանչիւր մարդ իր ուզածի պէս
կարող է արտայայտուել: Այնուհանդերձ, բոլորն էլ պար-
տաւոր են իրենց ասածը փաստելու, այդպէս չէ՞, մեծար-
գոյ փաշա: Հետեւաբար, նրանք պէտք է, որ դատարան
ներկայանան եւ ապացուցեն, թէ ես ի՞նչ ձեռով առնչու-
թիւն եւ ինչպիսի ազդեցութիւն եմ ունեցել տեղահանու-
թեան վրայ: Մեծարգոյ փաշա, ես միշտ ասել եմ եւ կը պն-
դեմ ճշմարտութիւնը, որ բոլորովին առնչութիւն չեմ ու-
նեցել տեղահանութեան հետ եւ այդ առթիւ ոչ մի ազդե-
ցութիւն չեմ բանեցրել, ապրանք չեմ վերցրել եւ ոչ էլ չա-
րաշահել իմ [պաշտօնը]: Մեծարգոյ փաշա, նրանց ուղար-
կած հեռագիրը, ըստ էութեան, ինձ չի վերաբերում, այլ
ուղղուած է իմ ազգի հասցէին, որովհետեւ իմ միջոցով
ուղում են դատապարտել իմ ազգը:

Նախագահ- Տեղահանութեան ընթացքում դուք էտիր-
նէ՞ր՞ եք:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այո՛, էտիրնէում էի:

Նախագահ- Դուք մշտապէս այդտե՞ղ էիք գտնուում:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Երբեմն գալիս էի Ստամպուլ:

Նախագահ- Ինչո՞ւ էիք գալիս Ստամպուլ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Թոյլտուութիւն էի վերցնում: Ընտա-
նիքս այստեղ էր: Բարեկամներս, ազգականներս նոյնպէս
այստեղ էին գտնուում:

Նախագահ- Տեղահանութիւնը որքա՞ն տեւեց:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ես ուշադրութիւն չեմ դարձրել
դրան: Ես ճիշդ եմ ասում: Տեղահանութեան հետ առնչու-
թիւն չեմ ունեցել: Ծշմարտութիւնը կը բացայայտուի այն
ժամանակ, երբ այդ հարցումները ուղղուեն էտիրնէի վա-
րիին, ոստիկանապետին, ժանտարմին, [տեղահանու-
թեան] յանձնաժողովին: Հետաքննչական յանձնաժողով
են պահանջում էտիրնէից: Ես էլ եմ ուզում: Թող մի ան-
կողմնակալ յանձնաժողով գնայ եւ ամէն ինչ բացայայտի:
Նախագահ- (Խօսքն ուղղելով դատախազին): Այս հե-
ռագրի կապակցութեամբ որեւէ հարց ունէ՞ք:

Դատախազի օգնական Սաքիբ պէյ- Ո՛չ, մեծարգոյ փա-
շա, հետաքննչական յանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնը
չկայ:

Նախագահ- Էտիրնէում տեղահանութիւնը երկար չի
տեւել: Այդ կարճ ժամանակամիջոցում մի քանի անգամ
Ստամպուլ գնալ գալը՞...

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի, այդ մասին չգիտեմ: Ե-
թէ թոյլ տաք, տեղի ունեցածը կը բացատրեմ: Ինչ որ կա-
տարւում էր, ես տեղեկանում էի թերթերից: Այդ վայրե-
րում տեղահանութեան համար յատուկ օրեր էին նշանա-
կում եւ մարդկանց զգուշացնում, որ 10-15 օր յետոյ են-
թարկուելու են տեղահանութեան: Մեծարգոյ փաշա, է-
տիրնէում այդպիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպէս ասա-
ցի, մի առաւօտ նկատեցինք, որ տեղահանութիւն է կա-
տարուել: Մի շարք վայրերում, էտիրնէն սահմանամերձ
գօտուց գտնուում էր 40-50 մետր հեռաւորութեան վրայ:
«Կում» թաղամասում սահմանը գտնուում էր 50 մետր հե-
ռաւորութեան վրայ, ուստի բաւական թւով փախստա-

կաններ ելումուտ էին անում այդ կէտերից: Այս երեւոյթը կանխելու համար էլ տեղահանութիւնը գործադրուեց: Կարծում եմ ամէն ինչ պարզ է: Տեղահանութիւնը տեղի էր ունեցել մէկ գիշերուայ ընթացքում: Այդ մասին իմացանք առաւօտեան: Այնպէս որ, տեղահանութիւնը ամիսներ չտեւեց: Այն գործադրուեց մէկ գիշերուայ ընթացքում: Մեծարգոյ փաշա, այդ օրը ես գտնուում էի Էտիրնէում: Ես չեմ թաքցնում իրողութիւնը: Եթէ տեղահանութեան ընթացքում Էտիրնէում գտնուելը մի յանցանք է, ուրեմն տուեալ ժամանակ բոլոր այնտեղ գտնուողները մասնակից պէտք է դառնային կատարուած այդ յանցագործութեանը:

Նախագահ- Բնական է, որ Էտիրնէում գտնուելը չի կարող յանցանք համարուել: Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք բռնութիւններ են տեղի ունեցել, դուք թաքցնում էք այդ բոլորը՝ «չգիտեմ» ասելով:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ո՛չ, փաշա, իմ չիմացած բանի մասին ի՞նչ կարող եմ ասել:

Նախագահ- Տեսէ՛ք, դուք տեղահանութեան մասին իրազեկ էք, իսկ գործադրուած բռնութիւնների մասին ձեզ անտեղեակ էք պահում:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, տուեալ ժամանակ Էտիրնէում ով գտնուէր, այդ տեղահանութեան մասին տեղեակ պիտի լինէր: Ես հիմա ենթարկւում եմ հարցաքննութեան, ուստի այդ առթիւ ձեզ յայտնում եմ: Եթէ հիմա Էտիրնէի քաղաքագլխին էլ բերէք, նա եւս նոյն պատասխանն է տալու: Յետոյ, Էտիրնէի թաղերից մէկում գտնուող սրճարանապետ Հասան աղային էլ բերէք, նա եւս նոյն պատասխանն է տալու: Այս է իրողութիւնը: Բա-

ցի այդ, «չարաշահում» են ասում, բայց չէ՞ որ այդքան փրկանսական քննիչներ եկան եւ ստուգեցին: Էտիրնէում կառավարական գործերը սովորական ընթացք են ունեցել: Այս էլ բնական է, որ կառավարութիւնը բացայայտում է տեղի ունեցող չարաշահումները: Ես ի՞նչ կարող եմ ասել այդ չարամիտ հեռագրի մասին: Կառավարութեան կողմից կատարուած հետաքննութեամբ եթէ ապացուցուի իմ յանցագործութիւնը, ապա այդ ժամանակ ես ոչ մի ասելիք չունեմ: Էտիրնէն շատ մօտ է Ստամպուլին. նոյնիսկ այդտեղ ինչ որ կատարւում էր՝ Ստամպուլը անմիջապէս տեղեակ էր լինում:

Նախագահ- Էտիրնէում տեղահանութիւնը այլ վայրերի նման տեղի չէ ունեցել, այդպէս չէ՞: Էտիրնէում հայերի հետ տեղահանուել են նաեւ յոյները:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Էտիրնէո՞ւմ, փաշա, ո՛չ, այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Նախագահ- Նրանք բոլորը միանգամի՞ց տեղահանուեցին:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Էֆենտի, չեմ կարծում, որ Էտիրնէում այդպէս եղած լինի, լաւ չեմ յիշում: «Պալքանների» «Իսթինճարայի»⁽¹⁹⁾ կողմերի ծովեզերեայ շրջանի յոյներին տեղափոխեցին մի այլ տեղ: Այդ մասին՝ ես այդպէս եմ լսել:

Նախագահ- Էտիրնէից միայն հայերի՞ն տեղահանեցին: Ապտուլ Ղանի պէյ- Այո՛, Էտիրնէից միայն հայերին տեղահանեցին, այն էլ ոչ ամբողջովին:

Նախագահ- Ինչո՞ւ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ես այդ մասին չգիտեմ:

Նախագահ- Ասում են, որ յաճախակի Ստամպուլ գնալով,

դուք հրահանգներ էք ստացել կենտրոնական կոմիտեից:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ի՞նչ հրահանգ:

Նախագահ- Տեղահանութեան մասին:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Տեղահանութեան ժամանակ ես ինքս տարին մէկ-երկու անգամ եմ եղել Ստամպուլում: Այն տարի, երբ տեղի ունեցաւ տեղահանութիւնը, ես Սեպտեմբերին եկայ [Ստամպուլ], որովհետեւ համազումար կար: Ես համազումարի համար էի եկել: Նոյնիսկ ինձ հետ բերեցի իմ ընտանիքը: Թոյլտուութիւն վերցրի եւ մօտ 3 ամիս մնացի Ստամպուլում: Տեղահանութեան վերաբերեալ ես հրահանգ չեմ ստացել: Տեղահանութեան վերաբերեալ կենտրոնական կոմիտեից միայն մէկ անգամ գրութիւն եմ ստացել: Ըստ իմ իմացածի, այդպիսի գրութիւն ստացան բոլոր [պատասխանատու քարտուղարները]: Այն գրուած էր «ընդհանուրին» անուան տակ: Պրուսայի լիազօր Իսլամհիմ պէյը, ինչպէս նաեւ միւս պատասխանատու քարտուղարներից մի քանիսը, անունները չեմ յիշում, տուն գնելու համար կուսակցութիւնից հեռացուեցին: Մի հրաման էլ եկաւ, որտեղ ասուած էր. «Զգոյշ եղէ՛ք, ո՛չ մէկը ապրանք չվերցնի»: Սրանից բացի ո՛չ մի հրահանգ չեմ ստացել:

Նախագահ- Դուք էտիրնէում քննի՞չ էիք:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այո՛:

Նախագահ- Որքա՞ն ժամանակ աշխատեցիք որպէս քննիչ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Մինչեւ վերջ:

Նախագահ- Զեր մասնաճիւղում ոչ-մահմետական անդամներ կայի՞ն:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այո՛, կային, բայց ո՛չ կենտրոնական յանձնախմբի մէջ:

Նախագահ- Հապա որտե՞ղ:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Շարքայինների մէջ:

Նախագահ- Ո՞ր ազգից:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Հրեաներ էլ կային, այլ ազգերից էլ կային:

Նախագահ- Հայերից կայի՞ն:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Կարծեմ կային, բայց չեմ կարողանում յիշել, մեծարգոյ փաշա, շատ անուններ կային: Բոլոր անդամների թիւը 1500-ից աւելի էր, դրա համար էլ չեմ կարողանում յիշել: Ինչպէս գիտէք, արտակարգ դրութեան պատճառով ժողովներ տեղի չէին ունենում, ուստի անդամների մեծ մասին չեմ ճանաչում:

Նախագահ- Այդ հայերից ոչ մէկը ձեզ չգիմե՞ց: Տեղահանութեան ժամանակ որեւէ բողոք կամ նախաձեռնութիւն...

Ապտուլ Ղանի պէյ- Էֆենտի, եկան դիմեցին եւ իրենց չտարագրելու համար միջամտեցինք, այս մասին առաջին հարցաքննութեան ժամանակ էլ ասացի: Ուրիշ որեւէ մէկը այդ հարցով չի դիմել: Անձնական հարցերով, անկուսակցական հայեր շատ են եկել մօտս:

Նախագահ- Ոչ մէկը չբողոքե՞ց:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Ո՛չ, մեծարգոյ փաշա, մինչեւ հիմա ոչ մի բողոք չի եղել:

Նախագահ- Ինչ-որ մի հայ պատգամաւոր է եղել էտիրնէից, որին արտաքսել են դէպի Թեքֆուր լեւը, ճանաչում էք նրան:

Ապտուլ Ղանի պէյ- Այո՛, մեծարգոյ փաշա, ճանաչում եմ:

Նախագահ- Այդ անձնաւորութիւնն այդ ժամանակ աքսորուե՞ց:

Ապտույ Ղանի պէյ- Այո՛, փաշա:

Նախագահ- Նա տարագրուել է իր ընտանիքի՞ հետ:

Ապտույ Ղանի պէյ- Կարծում եմ, մեծարգոյ փաշա:

Նախագահ- Այդ պատգամաւորի գոյքն ու ունեցուածքը կողոպտուել, վաճառքի է ենթարկուել եւ ընդհանրապէս ծայր աստիճան չարաշահումներ են եղել:

Ապտույ Ղանի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, կողոպտուից տեղեկութիւն չունեմ, բայց տեղահանուածների ամբողջ ունեցուածքը վաճառուեց: Բնաւ չեմ կարծում, որ նրանց ունեցուածքը ենթարկուած լինի յափշտակութեան: Ես երեք տարի պաշտօնավարել եմ տեղահանութիւնից յետոյ: Այդ ժամանակ կողոպտուի մասին չսեցինք, հիմա ենթադրում: Եթէ քննութիւն կատարուի, կը բացայայտուի, որ դա լոկ խօսակցութիւն է:

Նախագահ- Խօսակցութիւն է, թէ ոչ, չգիտեմ, բայց իր խնդրանքում ⁽²⁰⁾ ասում է. «... Չնայած որ աղջիկս դիտորականի կին էր, բայց միայնակ մնալով ուղարկեցին այստեղ: Մեր տան բոլոր կահկարասիները վաճառուեցին: Ինքս էլ մի ծեր հոգեւորական լինելով՝ զրկուած էի ապրուստի բոլոր միջոցներից: Չնայած որ դիմեցի վալիին եւ այլ անհրաժեշտ պաշտօնատեղիներ, բայց ոչ մի արդիւնքի չհասայ: Ի վերջոյ, աղջիկս մահացաւ քաղցից»: Տեսնում էք, մի ծեր քահանայ տարիներով առանց ապրուստի է մնացել Թեքֆուր լեռում:

Ապտույ Ղանի պէյ- Ես ի՞նչ կապ ունեմ դրա հետ:

Նախագահ- Հարցն այն է, որ դուք ճանաչել էք նրան:

Այսպիսի հարցով նա դիմե՞լ է արդեօք ձեզ:

Ապտույ Ղանի պէյ- Ո՛չ, չի դիմել:

Նախագահ- Նա դիմել է մի շարք պաշտօնատեղիների, միթէ այդ հարցով ձեզ չի՞ դիմել:

Ապտույ Ղանի պէյ- Ո՛չ, մեծարգոյ փաշա:

Նախագահ- Այդպիսիների նկատմամբ միթէ անհրաժեշտ չէ՞ր օգնութեան ձեռք մեկնել:

Ապտույ Ղանի պէյ- Իմ չիմացած բանի համար ինչպէ՞ս օգնէի: Օժանդակութեան հարցով ինձ մօտ եկած որեւէ մէկին, եթէ հնարաւորութիւն լինէր, ես կ'օգնէի:

Նախագահ- Խօսքը ոչ թէ նիւթական օգնութեան, այլ նման ծանր կացութիւնից փրկելու մասին է: Շատ լաւ, դուրս տարէք դահլիճից:

ԷՍԿԻՇԵՀԻՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ՊԵՍԻՄ ԶՈՒՀՏԻ ՊԵՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Էսկիշեհիրում «Թեշքիլաթ-ը մահսուէ» կա՞ր, թէ՞ ոչ:

Զուհտի պէյ- Չկար:

Նախագահ- Երբեւէ կազմակերպուե՞ց:

Զուհտի պէյ- Ո՛չ:

Նախագահ- Տուեալ վայրը գտնւում է բանուկ ճանապարհի վրայ, տեղահանութեան ընթացքում ինչպիսի՞ տեսարանների ականատես եղաք, կամ ինչպիսի՞ բողոքներ եղան:

Զուհտի պէյ- Ինչպէս նախապէս նշեցի, տեղահանութեան ընթացքում ես Էսկիշեհիրում չէի, այլ Աֆիոն-Գարահիսարում, ուստի տեղեակ չեմ, թէ ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Նախագահ- Շատ լաւ, վերադարձից յետոյ ի՞նչ իմացաք այդ մասին:

Զուհտի պէյ- Ես 1333 (1917) թուականին եկայ: Տեղահանութեան մասին ոչինչ չեմ լսել:

Նախագահ- Էսկիչեհիւրում տեղահանութիւն տեղի ունեցե՞լ է արդեօք:

Չուիտի պէյ- Այո՞:

Նախագահ- Անշուշտ, դրա հետքերը պէտք է որ նկատած լինէի՞ք:

Չուիտի պէյ- Ինչպիսի՞ հետքեր, փաշա:

Նախագահ- Շատերի խանութներն են փակուել, շատերի տան կահկարասին վաճառքի ենթարկուել, շատերի տներն են բռնագրաւուել:

Չուիտի պէյ- Դա տեղի է ունեցել ամէն տեղ: Այդտեղ մի յանձնախումբ կար, երեւի ստացած հրամանի համաձայն, դրսից եկող գաղթականներին ⁽²¹⁾ տեղահանուած հայերի տեղերն էին բնակեցնում: Ես չգիտեմ՝ փոխարէնը մի բան վերցնո՞ւմ էին, թէ՞ ոչ:

Նախագահ- Նրանց հանդէպ ի՞նչ կարծիք ունէիք: Այն, ինչ կատարուում էր, կարող է՞ր արդարացի համարուել:

Չուիտի պէյ- Այդ իմ պարտականութեան մէջ չէր մտնում, մեծարգոյ փաշա, ես չեմ զբաղուել:

Նախագահ- Միթէ երկրի ամբողջ բնակչութեան վերաբերող հարցերի քննարկումը ձեր պաշտօնավարութեան մէջ չէ՞ր մտնում:

Չուիտի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ես զբաղւում էի ժողովների գումարման հարցերով:

Նախագահ- Միթէ այդ հարցը ժողովի օրակարգ չէ՞ր կարող դառնալ:

Չուիտի պէյ- Այն մտնում է կառավարութեան պարտականութեան մէջ:

Նախագահ- Ես չեմ ասում, որ դուք ինչ-որ բան ձեռնարկէիք, այլ այն, որ ձեր տեսած կամ լսած դէպքերն ի՞նչ միտք էին առաջացնում ձեր մօտ: Դուք հաւանութիւն

տալի՞ս էիք կատարուող իրադարձութիւններին, թէ՞ անտեղի արարք էիք համարում այն:

Չուիտի պէյ- Անկասկած, անտեղի արարք էի համարում:

Նախագահ- Այդ դէպքում, տեղի ունեցող իրադարձութիւնների շուրջ կենտրոնական կոմիտէին կամ վիլայէթի ղեկավարութեանը որեւէ զեկուցագիր կամ բանաւոր տեղեկութիւն տուեցի՞ք, թէ ոչ:

Չուիտի պէյ- Ես անհրաժեշտ չէի գտնում այդ հարցի կապակցութեամբ հարցում անել: Ինձ թուաց, որ տեղահանութեան վերաբերեալ իմ կարծիքն էք հարցնում:

Նախագահ- Տեղահանութեան վերաբերեալ ձեր անձնական կարծիքը, եթէ յայտնէք, աւելի լաւ կը լինի: Դուք ինչպիսի՞ միջոցներ ձեռնարկեցիք երկրում կատարուող տեղահանութիւնների եւ կամ գործադրուող բռնութիւնների նկատմամբ:

Չուիտի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, այդ խնդիրն իմ իրաւասութեան մէջ չէր մտնում: Ուստի այդ հարցի կապակցութեամբ ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ- Ես հարցը դնում եմ ոչ թէ պաշտօնական պարտականութիւն ունենալու, այլ հայրենասիրական պարտքի զգացումից ելնելով, կամ էլ ժողովների օրակարգ դարձնելու տեսանկիւնից:

Չուիտի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ես ինքս լիազօր էի: Գիտէք, որ լիազօրի պարտականութիւններն այնքան էլ բարձր պաշտօն չի համարւում: Այդպիսի գործերով զբաղուողները պէտք է, որ օրէնսդրական իշխանութիւն ունենան, այսինքն՝ պատգամաւորներ կամ ծերակոյտի անդամներ լինեն:

Նախագահ- Օրէնսդրական իշխանութիւնը ձեր միջոցով տեղեակ պիտի լինի: Նրանց ընտրել եւ այդպէս թողնելը ճիշդ է:

Չուիտի պէյ- Ես ինքս չգիտէի, որ օրէնսդրական իշխանութիւնը մեր միջոցով տեղեակ պիտի լինի այդ հարցերի մասին:

Նախագահ- Ես չեմ կարծում, որ այդ խնդրում չգիտե՞նալու հարց լինի: Ձէ՞ որ դուք մասնակցում էք օրէնսդրական իշխանութիւնը կազմող պատգամաւորների ընտրութիւններին:

Չուիտի պէյ- Անկասկած:

Նախագահ- Ուրեմն՝ ընտրելուց յետոյ, պատգամաւորներին օգնելը անհրաժեշտութիւն է:

Չուիտի պէյ- Մեր պարտականութիւնը միմիայն այն է, որ նրանց շատ ձայն տրուի:

Նախագահ- Բայց չէ՞ որ նրանց քաջալերողներին է վերաբերուելու լաւ կամ վատ պաշտօնավարութեան ընթացքում ձեռք բերուած թէ՛ յաջողութիւնը եւ թէ՛ ամօթանքը: Ձէ՞ որ դուք ներքին կարգով դիմում էք ժողովրդին, «որ այս մարդը արժանի է երեսփոխան ընտրուելու համար»: Այնպէս որ, տուեալ անձնաւորութեան լաւ պաշտօնավարութեան համար միթէ այդ թաղամասին օժանդակութիւն ցոյց տալը անհրաժեշտութիւն չէ՞ր: Այդպիսով, ձեր ջանադրութեամբ ընտրուած պատգամաւորներին ձեր կողմից թէկուզ եւ մի փոքր տեղեկութիւն տալը, կարծում եմ, որ լաւ կը լինէր, քանի որ նրանք իրենց հերթին կ'օգնէին եւ կը բարեխօսէին նախարարներին: Այդպիսի բան տեղի ունեցա՞ւ, թէ՞ ոչ:

Չուիտի պէյ- Ո՛չ, էֆենտի:

Նախագահ- Վերջապէս, գիտէք ինչ, [մարդիկ] եկել են այն համոզման, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մի շարք ղեկավարների նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցած տեղահանութեան եւ կոտորածի հարցում եթէ մասնաճիւղերը օժանդակութիւն ցոյց չտալին նրանց, ապա այդ աստիճանի ողբերգութիւն տեղի չէր ունենայ: Հետեւաբար, նշում է, որ կուսակցութեան մասնաճիւղերն անուղղակի մասնակցութիւն են ունեցել [տեղահանութեան եւ կոտորածներին]: Իսկ մասնաճիւղերի պատասխանատուութիւնն էլ ընկնում է լիազօրների վրայ: Ի՞նչ կ'ասէք այդ մասին:

Չուիտի պէյ- Ես չեմ կարծում եւ չեմ էլ յիշում, որ իմ գտնուած վայրերում տեղահանութիւնների ընթացքում դէպքեր պատահած լինեն:

Նախագահ- Կարող է պատահել, որ տեղահանութիւնը ձեր գտնուած վայրերում էլ տեղի է ունեցել: Ինչպէս երեւում է, հարցը լաւ չկարողացայ ձեւակերպել: Այսպէս, ասում են, որ տեղահանութիւնների ընթացքում բաւականաչափ կոտորածներ, կողոպուտ եւ յափշտակութիւններ են եղել: Դա հաստատուեց նաեւ այստեղ տեղի ունեցած մի շարք դատաքննութիւններում: Այնպէս որ, ողբերգութիւնը շատ սահմանափակ ձեւով կը կատարուէր, եթէ մասնաճիւղերը միահամուռ ձեւով չհամագործակցէին [կենտրոնական կոմիտէի] հետ: Մեղաւորներն իրենց պատիժը կը կրէին, եւ այս հարցն էլ այսքան երկար չէր ձգձգուի: Այսպիսով, դուք էլ, մասնաճիւղի լիազօր եւ պատասխանատու քարտուղար լինելով հանդերձ, մասնակցութիւն էք ունեցել այդ գործին: Ի՞նչ կ'ասէիք այդ մասին:

Չուիտի պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ձեր բացատրութիւնից

ես հասկացայ, որ տեղահանութեան հետեւանքով մի շարք կոտորածներ եւ այլ բաներ են տեղի ունեցել, եւ այդ բոլորը խրախուսուել է մասնաճիւղի կողմից....:

Նախագահ- Կամ էլ օժանդակութիւն է ցոյց տրուել:

Զուիտի պէյ- Այո՛, կամ էլ օժանդակութիւն է ցոյց տրուել, եւ այդպէս էլ հասկանում եմ: Ուրեմն՝ իմ չըջանում տեղի ունեցած տեղահանութեան ընթացքում կոտորած եւ այլ բռնութիւններ չլինելու պատճառով ականերեւ է դառնում, որ այդ խնդրին մասնակցութիւն կամ ազդեցութիւն չեմ ունեցել:

Նախագահ- Ես մի քիչ առաջ հարցրեցի, էսկիշեհիրում ձեր տեսած կամ լսած վատ արարքների մասին որեւէ դժգոհութիւն յայտնեցի՞ք, կամ բողոքարկեցի՞ք, թէ՞ ոչ: Այդ մասին ասէ՛ք:

Զուիտի պէյ- Չեմ արել:

Նախագահ- Ձեզ նման լիազօրները եւ պատասխանատու քարտուղարները, եթէ բողոքէին, ապա ականյայտ է, որ այդ խնդիրը այդպիսի լայն ծաւալ չէր ընդունի: Ինչո՞ւ որեւէ միջոց չձեռնարկեցիք: Գիտէք, որ անտարբերութեան համար դուք եւս անուղղակի կերպով մասնակից էք համարւում [յանցագործութեանը]:

Զուիտի պէյ- Ես չեմ կարծում, որ քարտուղարի պաշտօնը երկրի կառավարման համար պատասխանատուութիւն կրի:

Նախագահ- Ոչ թէ երկրի վատ կառավարման համար, այլ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից կատարուած վատ արարքների կապակցութեամբ:

Զուիտի պէյ- Այդ արարքը ոչ թէ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից է կատարուած, այլ՝ կառավարութեան կողմից:

Նախագահ- Մի՞թէ կառավարութիւնը այդպիսի վատ արարքներ կը կատարէր: Ասացէ՛ք, այդ վատ արարքները կառավարութեան ո՞ր պաշտօնեայի կողմից կարող էր կատարուել:

Զուիտի պէյ- Այն կատարուեց տեղահանութեան կանոնադրութեամբ:

Նախագահ- Օրէնքով կատարուած գործողութիւնների համար ոչ մէկին պատասխանատուութեան չենք ենթարկում: Իրականութիւնն այն է, որ տեղահանութեան քողի տակ կոտորած են սարքել (ընդգծումը մերն է- Ա.Փ.): Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատուութեան էք ենթարկւում:

Զուիտի պէյ- Իմ իրաւասութեան տակ գտնուող վայրում, եթէ այդպիսի բան տեղի ունենար, իմ խղճի թելադրանքով ես կը դիմէի, բայց ինձ մօտ այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Նախագահ- Այն ժամանակ, երբ դուք էսկիշեհիր եկաք, ձեր տեսածն արդեօք բոլորովին չազդեց ձեր վրայ:

Զուիտի պէյ- Ես 1333 (1917) թուականին եկայ: Նախկին իրավիճակը վերականգնուել էր:

(Նախագահի թելադրանքով Զուիտի պէյը դուրս է հանոււմ դահլիճից ⁽²²⁾):

ՊՐՈՒՍԱՅԻ ՊԱՏԱՄԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝
ԴՈԿՏ. ՄԻՏՀԱՏ ՊԷՅԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ- Այսուհանդերձ, Պրուսայում տեղահանութիւն կատարուել է, նոյնիսկ մի շարք բռնութիւններ են տեղի ունեցել:

Միտհատ պէյ- Այո՛:

Նախագահ- Դուք իրազեկ էք դրանց մասին:

Միտհատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ես այնտեղ գնացի մէկ տարի յետոյ:

Նախագահ- Շատ լաւ, թող մի տարի յետոյ լինի: Ոչ մի բան չլսեցի՞ք:

Միտհատ պէյ- Այդ ընթացքում կառավարութիւնը քննող յանձնաժողով էր ուղարկել, որն արդէն աւարտել էր իր ստուգումները: Տեղահանութեան մասին ոչ մի հարցադրում չէր եղել: Իմ այնտեղ գտնուելու ընթացքում ո՛չ մի բողոք, ո՛չ մի վատ արարքի համար բողոքարկում չէր եղել ⁽²³⁾:

Նախագահ- Ասում են, որ Պրուսայում տեղահանուած հայերի տների աւերածութիւնները չափազանց ակնյայտ են եղել:

Միտհատ պէյ- Այո՛:

Նախագահ- Ինչպէ՞ս է լինում, որ դուք չէք տեսել:

Միտհատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, հայերի լքեալ գոյքը գտնուում էր պետական կալուածատիրական հիմնարկութեան պաշտօնեաների իրաւասութեան տակ: Ուստի, մենք դրա հետ առնչութիւն չունէինք: Իսկ այնտեղ տեղաւորել էին գաղթականներին: Անկասկած՝ այդ աւերուածութիւնները կատարուել են գաղթականների կողմից: Այդ շինութիւնների համար պատասխանատուութիւնը ընկնում էր պետական պաշտօնեաների եւ պահակների վրայ: Նրանք էին զբաղւում այդ խնդրով:

Նախագահ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, քանի որ հայրենիքին ծառայելու պարտականութիւնն էր ստանձնել, ուրեմն, երկրի ընդհանուր ա-

ռաջընթացին եւ բարգաւաճմանը խանգարող այս խնդրում չպէտք է անտարբեր մնար:

Միտհատ պէյ- «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան լիազօրները ոչ մի պատասխանատուութիւն չունեն, հետեւաբար, ոչ մի ծառայութիւն...

Նախագահ- Գործադրման տեսանկիւնից այդպէս է: Բայց եւ այնպէս նրանք ⁽²⁴⁾ կարող էին իրենց վերադասին զեկոյց ներկայացնել կամ էլ յետագայում համագումարի համար ինչ-որ բան պատրաստել:

Միտհատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, համագումարի հարցերով ես չեմ զբաղուել:

Նախագահ- Ոչ մի միջոց չձեռնարկեցի՞ք:

Միտհատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ո՛չ:

Նախագահ- Դրա համար էլ մեղադրական եզրակացութիւնում ասուած է. «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մասնաճիւղային լիազօրները, իր ժամանակին, եթէ այդ բռնութիւնների մասին յայտնած լինէին իրենց վերադասին եւ արգելէին դրանք, այդ բռնութիւնները տեղի չէին ունենայ, եւ կոտորածն այդ աստիճան լայն ծաւալ չէր ընդունի: «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մի շարք ղեկավարների կատարած յանցագործութիւններին անուղղակիօրէն մասնակցութիւն ունենալու համար մասնաճիւղային քարտուղարները եւս պատասխանատուութիւն են կրում:

Միտհատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, ես ինքս պատասխանատու քարտուղար եմ եւ ոչ մի ժամանակ այդ յանցագործութեանը անձամբ չեմ մասնակցել: Իմ հանդէպ ոչ մի բողոքարկում չի եղել: Պատասխանատու քարտուղարները գործադիր իշխանութիւն չեն ունեցել: Եթէ տեղահա-

նութեան ընթացքում բռնութիւններ եւ կամ լքեալ գոյքի նկատմամբ չարաշահումներ են եղել, ապա ազ. բոլորի համար պատասխանատու են պետական պաշտօնեաները, եւ անհրաժեշտ է, որ նրանք պատիժ կրեն: Այնպէս որ, պատասխանատու քարտուղարներն այդպիսի խնդրի հետ չեն կարող առնչութիւն ունենալ: Ըստ իս, ես կապ չեմ ունեցել:

Նախագահ- Պատասխանատու քարտուղարները միթէ տուեալ մասնաճիւղի գործունէութիւնը չե՞ն ղեկավարում:

Միտհատ պէյ- Ո՞ր մասնաճիւղի, մեծարգոյ փաշա:

Նախագահ- Օրինակի համար՝ Պրուսայի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան մասնաճիւղը: Այս մասնաճիւղն ունէր իր կենտրոնը, իր անդամներն ու ղեկավարները: Նրա գործունէութեան ղեկավարումը միթէ պատասխանատու քարտուղարի ձեռքին չէ՞ր:

Միտհատ պէյ- Այո՛, ղեկավարում էր, բայց ինքը պետական գործերին միջամտելու իրաւասու չէր:

Նախագահ- Հարցը կառավարութեան գործերին չմիջամտելու մասին չէ: Ասում են, որ ձեր գտնուած վայրում եւ ընդհանրապէս այլ տեղերում էլ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունեցել եւ դրանց հանդէպ քանի որ ոչ մի միջոց չէք ձեռնարկել, ուրեմն, դրանով խրախուսել էք նախաձեռնողներին եւ ընթացք էք տուել նրանց կատարած դաժանութիւնների ծաւալմանը:

Միտհատ պէյ- Ես անձնապէս, եթէ իրազեկ լինէի, գուցէ միջոցներ ձեռնարկէի: Սակայն, մեծարգոյ փաշա, ես նման քայլի չեմ դիմել, որովհետեւ տեղեակ չեմ եղել ոչ մի արարքի:

Նախագահ- Նոյնիսկ ոչ մի տեղեկութիւն չունենալու դէպքում էլ, չէ՞ որ դուք Պրուսայում տեսել էիք տների աւերուածութիւնները:

Միտհատ պէյ- Գաղթականները տիրացել էին լքեալ գոյքին: Իսկ գաղթականութիւնը ունէր իր տեսչութիւնը, կար նաեւ պետութեան կողմից նշանակուած վալին: Հետեւաբար, եթէ աւերածութիւններ են տեղի ունեցել, ուրեմն՝ դրանք կատարուել են գաղթականների կողմից: Այնպէս որ, պատժել է պէտք գաղթականների գործով զբաղուող անձանց:

Նախագահ- Իսկ ինչո՞ւ իմ տուած հարցին չէք պատասխանում: Դուք աւերուածութիւններ չտեսա՞ք:

Միտհատ պէյ- Տեսայ, մեծարգոյ փաշա:

Նախագահ- Շատ լաւ, եթէ տեսաք, ինչո՞ւ գոնէ մէկ անգամ չդիմեցիք վալիին եւ կամ գաղթականների տեսչութեանը: Ի՞նչ է, նրանք իրաւասութիւն չունէին:

Միտհատ պէյ- Ես անձամբ առնչութիւն չունեմ, այն իմ պարտականութեան մէջ չէր մտնում:

Նախագահ- Միթէ ձեր պարտականութեան մէջ չէ՞ր մտնում ձեր վերադասին յայտնել երկրում տեղի ունեցած ամէն մի պատահարի կամ ձեր կողմից իմացած վատ արարքների մասին:

Միտհատ պէյ- Յայտնել էր պէտք, բայց մեծարգոյ փաշա, այդ հարցերով անձամբ չեմ զբաղուել:

Նախագահ- Ստացւում է այնպէս, որ ցանկութիւն չէք ունեցել այդ անելու:

Միտհատ պէյ- Այդ վատ արարքներին, եթէ իրազեկ լինէի, արգելք կը հանդիսանայի, բայց իրազեկ չլինելու պատճառով բնական է, որ...

Նախագահ- Քո տեսած այդ աւերուած տները միմի,
վատ արարքների հետեւանք չէին:

Միտհատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, դրանց հետ առնչու-
թիւն ունեցող պետական պաշտօնեաներ կային:

Նախագահ- «Թեքիլաթ-ը մահսուէ»ի համար Պրու-
սայից մի շարք մարդկանց էք ուղարկել: Այդ մարդիկ ի՞նչ
նպատակի համար հաւաքադրուեցին եւ ի՞նչ պայմանով
ուղարկուեցին: Չգիտէ՞ք:

Միտհատ պէյ- Մեծարգոյ փաշա, չգիտէի, ես Պրուսա եմ
եկել 1337 (1918) թուականին:

Takvim-i Vekayi, 28 Haziran 1335 (1919) N 3596

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (25)

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր Էսատ փաշա,
Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Մուստաֆա Զերիմի փաշա,
Գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
Գնդապետ Սուլէյման Շաքիր պէյ:

«ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱԶԵԻ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների ա-
նունները- Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար
Աւնի պէյ, Պէյօղլուի պատասխանատու քարտուղար
Հասան Սելահէտին պէյ, Էսկիշեհիրի պատասխանա-
տու քարտուղար Պեսիմ Զուհտի պէյ, Պրուսայի պա-
տասխանատու քարտուղար Դոկտ. Միտհատ պէյ, Միր-
զունի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ճեւ-
տեդ պէյ, Հալէպի պատասխանատու քարտուղար Ճե-
մալ պէյ, Էտիրնէի քննիչ Ապտուլ Ղանի պէյ, Գոնիայի
պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Ապտուլ
Քատիր էֆենտի, Քաստամոնուլի պատասխանատու
քարտուղարի տեղակալ Հասան Ֆեհմի էֆենտի, Գա-
րահիսարի սանիտարական յանձնաժողովի նախկին
նախագահ Ակեհազ պէյ, Գարահիսարի նախկին պաշտօ-
նեայ Հայրէտտին պէյ:

ԴԱՏԱՎՃԻՌ

Սոյն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող եւ պաշտպանող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին բոլոր դատական փաստաթղթերն ու արձանագրութիւնները:

Պարզուեց, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարներն ու լիազօրները զինադադարից անմիջապէս յետոյ, գրեթէ երկրի բոլոր շրջաններում ծաւալել են երկպառակտչական քայքայիչ գործունեութիւն, սանձարձակօրէն սկսել են խռովութիւններ առաջացնել ժողովրդի մէջ, խանգարել մարդկանց անդորրը: Հայրենիքը հասցրել են կործանման եզրին:

Հետաքննչական փաստաթղթերի հիման վրայ, Ներքին գործերի նախարարութիւնը հաւանութիւն է տուել նրանց կալանքի տակ առնելու եւ Ստամպուլի Ռազմական ատեանի քննութեանը ուղարկելու որոշմանը:

Վերոյիշեալ պատասխանատու քարտուղարների եւ լիազօրների հարցաքննութիւնից պարզուեց, որ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, ամբողջ երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց յետոյ, երկիրը ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մէջ, կատարել տեղահանութիւններ, կոտորած եւ կողոպուտ: Միեւնոյն ժամանակ զբաղուել է առեւտրի չարաշահումներով, եւ այլ անօրէն գործարքներով քայքայել է Օսմանեան կայսրութեան հզօրութիւնը, երկիրը հասցրել ծայրաստիճան թշուառութեան...:

Տեղահանուած հայերի մի քանիսի բնակարաններն ակումբի վերածելով՝ կահաւորել են լքեալ գոյքով: Ընտրութիւնների ընթացքում, փոխանակ արդար մօտեցում ունենալու, բռնել են անիրաւութիւնների ուղին եւ, ուժի դիրքից ելնելով, բազմիցս միջամտել են կառավարութեան գործերին եւ ճնշումներ գործադրել ժողովրդի վրայ: Հակառակ այս ահաբեկչական քաղաքականութեանը, սակաւաթիւ են եղել այն մարդիկ, որոնք համարձակուել են օրինականութիւնը պաշտպանել. սակայն լկենտրո-

նական կոմիտէի անդամները տարբեր ձեւերով սպառնացել են նրանց: Եւ, վերջապէս, սահմանադրութիւնը խախտելով՝ ստեղծել են նմանը չունեցող մի քմահաճ կառավարութիւն:

Նպաստ հաւաքելիս եւ ներքին փոխառութեան տոմսեր վաճառելիս պատասխանատու քարտուղարները, կառավարութեան աչքի առաջ չարաշահելով իրենց դիրքը, բռնութիւններ են գործադրել եւ հակառակ օրէնքի կալանաւորել, բանտարկել են այնպիսի մարդկանց, որոնք յանդգնել են բողոքել յաւելեալ արժեքով վաճառք կատարողների դէմ:

[Պատասխանատու քարտուղարները] մասնակցել են պետութեան գործերին միջամտող «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կատարած վնասաբեր յանցագործութիւններին: Նրանք յատկապէս մասնակցել են տեղահանութիւններին, կոտորածներին եւ յափշտակուած, կողոպտուած ապրանքների շնորհիւ դիզել հսկայական հարստութիւն: 1331 (1915) թուականի Մայիսի 14-ին, տեղահանութեանը վերաբերող հրապարակուած ժամանակաւոր օրէնքն օգտագործել են անձնական շահոյթ ձեռք բերելու նպատակով: Վերջնականապէս բացայայտուած է, թէ ինչպէս վերոյիշեալ պատասխանատու քարտուղարներից եւ լիազօրներից մի քանիսը նպաստել եւ օժանդակել են կենտրոնական կոմիտէի ծրագրին եւ իրենց մասնաճիւղերում հաւաքագրուած մարդասպանների եւ այլ յանցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը եւ կողոպտել նրանց ունեցուածքը: Չբաղուել են հարստահարութեամբ եւ տիրացել նրանց լքեալ գոյքին:

Միւս դատավարութիւնների ընթացքում նշուեց, որ կենտրոնական կոմիտէի անդամ եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ի նախագահ Պեհաւտտին Շաքիր պէյը Էրզրումից՝ հարբերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մէջ գտնուող՝ Ռեսնէլի Նազըմ պէյին առաքուած ծածկագիր հեռագրում գրել է. «Ձեր միջոցով ուղարկուող հայերը ոչնչացւո՞ւմ են, թէ ոչ»: Իսկ Եոզղաթի լիվայում եւ Պողազլեանի կազայում տեղի ունե-

ցած կոտորածի փաստաթղթերից, ինչպես նաեւ մեր ռազմական ատեանում տեղի ունեցած դատաքննութիւններից բացառաւորապէս, որ Անգարայի պատասխանատու քարտուղար Նեմատի պէյի կողմից Եոզղաթի նախկին մութասարրիֆ Ճեմալ պէյին առաջարկուած է եղել չհակառակուել հայերի բնաջնջման խնդրին: Վերոյիշեալ Ճեմալ պէյի պաշտօնանկութիւնից յետոյ, Պօղազլեանի գայմագամ, ներկայումս կախաղան բարձրացուած Զեմալը նշանակուած էր եղել Եոզղաթի մութասարրիֆի պաշտօնին:

Իններորդ կանոնադր զօրագնդի հրամանատարությունից թուշակի անցած եւ այնուհետեւ գայմագամի պաշտօնը ստանձնած Խուրշիտ պեյի զեկուցագրում նշուած է, որ Յասան Ֆեհմի Էֆենտին միջամտել է պետական գործերին, իսկ Աթիֆ պեյը վալիութեան պաշտօնը ստանձնելուց յետոյ [Զաստամոնուի վիլայեթի] ամբողջ կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը:

Զաստամոնուի նախկին ժանտարմական գումարտակի հրամանատար մայոր Մուստաֆա Շերեֆ պեյը, որն այսօր գտնուում է Սիլիֆկէի ժանտարմական գումարտակի հրամանատարութիւնում, տեղահանութեան վատ հետեւանքները կանխագգալով գծտուել է Աթիֆ պեյի հետ: Մի այլ վկայութեամբ պարզուում է, որ Յասան Ֆեհմի պեյը հանգուցեալ Իզզեթ պեյին ասել է. «Յայութեան տեղահանութեան արգելք հանդիսանալու համար, պատմութիւնը եւ ապագայ սերունդն անիծելու է քեզ»: Այստեղ նոյնպէս հաստատուում է, որ Յասան Ֆեհմի պեյը եղել է տեղահանութեան անմիջական կազմակերպիչն ու հրահրողը:

Մի այլ վկայութեան մէջ, ճեւտեղ եւ Սելիմ Էֆենտիները յայտնում են, որ Յասան Ֆեհմի պեյը միջամտել է լքեալ գոյքի յանձնաժողովի գործունեութեանը: Այդ գոյքն աճուրդի հանելուց առաջ, նա յանձնախմբի անդամների ընկերակցութեամբ մտել է նշանակուած խանութները եւ իրեն անհրաժեշտ իրերն իր մարդկանց միջոցով պարկերի եւ կողովների մէջ լցնելուց յետոյ ուղարկել է իր բնակարանը: Միմիայն այս արարքից յետոյ նա թոյլատրել է խանութները բացել եւ աճուրդի ենթարկել լքեալ գոյքը: Նրանք յայտնում են նաեւ, որ Յասան Ֆեհմի Էֆենտիի այդ գործարքին արգելք հանդիսանալը անիմաստ էր, քանի որ տուեալ ժամանակ նա մեծ ազդեցութիւն ուներ վալիի [Աթիֆ պեյի] վրայ:

Զաստամոնուում հանրայայտ անձնաւորութիւններ՝ Յաճի Թեւֆիք պեյը, Մեճլիսի նախկին գլխաւոր քարտուղար Պեսիմ պեյը, ուսուցիչ Մեհմետ Էֆենտին, առեւտրական Ահմետ Էֆենտին, փաստաբան Իզզեթ Էֆենտին եւ գայմագամ Ճելալ պեյը, իրենց ցուցմունքներում նոյնպէս հաստատում են Յասան Ֆեհմի պեյի կատարած բռնութիւններն ու չարաշահումները, ինչ-

պէս նաեւ պետական գործերին նրա ունեցած բացայայտ միջամտութեան փաստերը: -

Բալուի, իսկ աւելի ուշ՝ Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Դոկտ. Միտհատ պեյի մասին նշուած է, որ դեռեւս Բալուում պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, կառավարութեան որոշման համաձայն հայութիւնը զերծ էր մնալու տեղահանութիւնից, քանի որ բնակչութեան ընդհանուր թուի համեմատ հայերը քիչ տոկոս էին կազմում: Սակայն իր անձնական նախաձեռնութեամբ, նա ժողովրդի մէջ ատելութիւն է սերմանել՝ «Յայերին չենք ուզում» նշանաբանով: Իսկ երբ Բալուի մութասարրիֆի տեղակալ Ալի Իլմի պեյը հակառակուել է տեղահանութեան իրագործմանը, [Դոկտ. Միտհատը] նրան հեռացրել է պաշտօնից: Այսպիսով, նա նպաստել է տեղահանութեան գործադրմանը եւ պատճառ հանդիսացել նրա ողբերգական հետեւանքներին: Այս բոլորը պաշտօնապէս արձանագրուած է Բալուի մութասարրիֆութեան տեղեկագրում: Նոյնիսկ Պրուսայում գտնուելու ընթացքում, նա իր կամքն է թելադրել կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաներին, միջամտել պատգամաւորների ընտրութիւններին, իսկ Գեմլիկում, հանգանակութիւն հաւաքելիս, [բնակչութիւնը] պաշտօնապէս բողոքարկել է նրա անօրինական վարմունքի դէմ:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Էտիրնէի քննիչ՝ Ապտուլ Ղանի պեյի մասին նշուած է, որ ըստ Էտիրնէի վիլայեթի 1335 (1919) Յուլիսի 27, 30 թուագրութիւնը կրող տեղեկագրի բովանդակութեան, Զըրք Զիլիսէի եւ Տեմիր Զեոյի պատգամաւորների ընտրութեան ընթացքում [Ապտուլ Ղանի պեյը] ազդել է պետական պաշտօնեաների վրայ, եւ նոյնիսկ միջամտել վիլայեթի կառավարչութեան գործերին: Նա իւրացումներ է կատարել Ազգային պաշտպանութեան դրամագլխից եւ իւրացրել [բնակչութիւնից] հաւաքուած նպաստը:

Էտիրնէի դատական քննիչի կողմից արձանագրուած հարցաքննութեան ընթացքում, Արթին (Յարութիւն) եւ Յովհաննէս Աթուսեանները, Ալեքսան Սարաֆեանը, Խաչիկ Կիւրճեանը եւ միւսները

վկայութիւն են տուել, որ հայութեան ոչնչացման նպատակը հետապնդող տեղահանութեան խնդրում՝ Ապտուլ Ղանի պէյը եռանդագին ազդեցութիւն է գործել բոլորի վրայ: Տեղահանութեան ընթացքում, նա զինուած ջերմերի հետ շրջագայել է ամէնուր: Ոստիկանատնից դուրս բերուող հայերից բռնագրաւել է նրանց փողերը: Գազազեան եղբայրների կտորեղէնի խանութը 1,000 լիրայով գնել է իր որդու Յայրուլլահի համար: Միւսին ժամանակ, հայերի լքեալ գոյքը շատ չնչին գումարով վաճառել է իր համախոհներին:

Յիշեալ Ապտուլ Ղանի պէյի հարցաքննութեան տեղեկագրում նշուած է, թէ իբր նա դիմել է վալիին՝ հայերին տեղահանութեան չենթարկելու, մինչդեռ Աւետիսեան եւ Ալեքսանեան էֆենտիները իրենց տուած վկայութեան մէջ յայտնել են, որ տեղահանութեան բուն նպատակը եղել է հայութեան ոչնչացումը, եւ Ապտուլ Ղանի պէյը լինելով մարդկային առաքիւնութիւններից զուրկ մի անձնաւորութիւն, մեծ ազդեցութիւն է գործել տեղահանութեան խնդրում, որ նա գործարքի մէջ մտնելով տեղի առեւտրականների հետ, դիգել է մեծ հարստութիւն: Թէեւ այլ վայրերում տեղահանուողներին քիչ թէ շատ պայմանաժամ են տուել, Էտիրնէում տեղահանուողներից դրամն ու թանկարժէք իրերը վերցնելուց եւ ապրուստի միջոցներից զրկելուց յետոյ, առանց պայմանաժամի քշել են դէպի Թեքֆուր լեռը: Դատաքննութեան ընթացքում, Ապտուլ Ղանի պէյի տուած ցուցմունքի համաձայն, իբր [տեղահանութիւնը] եղել է Էտիրնէի գրաման ժամանակ [թուրքերի մօտ] առաջ եկած վրէժխնդրութեան զգացման հետեւանքով: Ըստ նրա յայտնած տեղեկութեան, Էտիրնէում տեղահանութիւնն իբր տեղի է ունեցել մի գիշերուայ ընթացքում, այն էլ՝ մէկ քարաւանով: Մինչդեռ Էտիրնէից եկած մեր հարցումի պատասխանագրում ասուած է, որ տեղահանութիւնը տեղի է ունեցել՝ երեք քարաւանով, որոնք ուղարկուել են մինչեւ Տեր-Չօր:

Այնպէս որ, այս խնդրում եւս նրա տուած կեղծ ցուցմունքը ակներեւ է: Վերոյիշեալ մեղադրեալներ՝ Յասան Ֆեհմի, Դոկտ. Միտհատ, Ապտուլ Ղանի, Աւնի, Դոկտ. Պեսիմ Չուհտի, Յասան Սելահէտտին, Ճեմալ, Միւսիր, Ճեւտեդ եւ Ապտուլ Զատիր էֆենտիների եւ պէյերի ամբաստանութեանը վերա-

բերող նիւթերը ցոյց են տալիս, որ նրանք շեղուել են կառավարութեան օրէնքից եւ այդպիսով վտանգել՝ երկրի ներքին ապահովութիւնը:

Յասան Ֆեհմի էֆենտու, Դոկտ. Միտհատ եւ Ապտուլ Ղանի պէյերի ամբաստանութեան վերաբերող նիւթերը, ինչպէս պարզաբանուեց վերեւում, հաստատում են, որ նրանք, իրազեկ լինելով կենտրոնական կոմիտէի կատարած անօրինական գործարքներին եւ այն նախաձեռնողների բուն նպատակներին, նպաստել եւ անուղղակիօրէն մասնակցել են կոտորածի եւ կողոպուտի խնդրում կատարուած յանցագործութիւններին:

Ներքին փոխառութեան պարտատոմսեր թողարկելիս, Աւնի պէյը եւս ընդգրկուել է յանձնաժողովի կազմի մէջ: Մի շարք մարդկանց, այդ թւում՝ Յերտեմին, մանիսացի Յաճի Յասանին, Իսմայիլին եւ Սարուխան գիւղից Մեհմետին կանչելով՝ յանձնաժողովի առաջ ծեծել են եւ հակառակ օրէնքի՝ բանտարկել: Այնուհետեւ պարտադրել են նրանց կարողութիւնից բարձր ներքին փոխառութեան պարտատոմսեր: Այդ մասին վկայութիւն են տուել թէ՛ լսողները, թէ՛ տուժածները, իսկ նա խոստովանել է, որ ընդգրկուած է եղել այդ յանձնաժողովի կազմի մէջ:

Այսպիսի անօրինական գործարքներով, պատասխանատու քարտուղարները յանդգնել են կառավարութեան աչքի առաջ կատարելու նման արարքներ: Իսկ Աւնի պէյը, բերուած գրաւոր վկայութիւնների համաձայն, ձայների մեծամասնութեամբ յանցաւոր է ճանաչոււմ, քանի որ լինելով ազդեցիկ մարդկանցից մէկը՝ ծեծել է, ստորացրել, եւ հակառակ օրէնքի կալանաւորել մարդկանց: Ինչ վերաբերում է Պեսիմ Չուհտի պէյի արարքներին, ինչպէս բազայայտուեց հարցաքննութեան ընթացքում, Ռաֆայել Շիրինեան էֆենտիից վերցրած գորգերը ոչ թէ բռնութեան հետեւանք է, այլ՝ սովորական առեւտրական գործարք, քանի որ յետագայում այդ գորգերը վերադարձուել են տիրոջը (27):

Takvim-I Vekayi, 9 Ocak 1336 (1920) N 3772

ԵՈՋՂԱԹԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ⁽¹⁾

*Դատաքննության ենթարկուած մեղադրեալների անու-
նները- Եոզղաթի մութասարրիֆի տեղակալ եւ Պողազլեա-
նի ⁽²⁾ գայմագամ՝ Քեմալ պէյ, Եոզղաթի ժանտարմական
պետ՝ մայոր Թեւֆիկ պէյ:*

ԴԱՏԱՎԵՌ

Սոյն դատավարութեան ընթացքում լսեցին մեղադրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասի-
րուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր դատական փաս-
տաթղթերը:

Մեղադրեալները եւ նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ կատարուած յանցանքը եւ պահանջեցին ազատ ար-
ձակել: Բայց իսլամի բարձր դրոյթները, օսմանեան օրէնքները
ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար եւ պաշտպանում
են նրանց կեանքն ու պատիւը, ունեցուածքը եւ հասարակա-
կան իրաւունքները հաւասարապէս: Եւ այս բոլորի անխափան
գործադրումը կատարելապէս մտնում է պետութեան պաշտո-
նեաների պարտականութիւնների մէջ:

Մեղադրեալներ՝ Եոզղաթի մութասարրիֆի տեղակալ եւ Պո-
ղազլեանի գայմագամ Զեմալ պէյը, ինչպէս նաեւ Եոզղաթի
ժանտարմական պետ՝ մայոր Թեւֆիկ պէյը իրենց պաշտոնա-
վարութեան ընթացքում, առանց ուշադրութիւն դարձնելու
պաշտոնապէս հաղորդուած հրամանների բացառութիւննե-
րին, տեղահանութեան են ենթարկել Նոյնիսկ թուլակազմ կա-
նանց, անչափահաս երեխաներին՝ ոտնահարելով նրանց
անձնական իրաւունքները: Ունեցուածքն ու դրամը կողոպտե-
լուց յետոյ, նրանց քարաւանները ճամբու են դրուել կեանքի
ապահովութեան բոլոր միջոցներից զուրկ: Նոյնիսկ, մի շարք
ստոր մարդկանց գաղտնի հրահանգները կատարելով, ոչ

միայն ուշադրութիւն չեն դարձրել նրանց կեանքը ապահովե-
լու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, ամուր կապելով բոլոր տղա-
մարդկանց ձեռքերը՝ զրկել են նրանց ինքնապաշտպանու-
թեան բոլոր հնարաւորութիւններից: Եւ այդպէս, կանխամտա-
ծուած կերպով, առիթ են տուել, որ այդ ողբերգութիւնը գոր-
ծադրուի: Մեղադրեալները Նոյնիսկ ուշադրութիւն չեն դարձ-
րել սպանութիւնները կանխելու իրենց վերադասի յորդորանք-
ներին, եւ պատասխանատու պաշտօնեաների վրայ ինչ-որ
պատահական մարդկանց ղեկավար նշանակելով, գաղտնա-
բար շարունակել են իրագործել իրենց բարբարոսային ա-
րարքները: Նրանց միջոցով կատարուած այդ կոտորածներն
ու կողոպուտները, իսլամի դրոյթներով էլ մեծ մեղք եւ յան-
ցանք համարուելով, անյարիր են մարդկութեան եւ քաղաքա-
կիրթ աշխարհի սկզբունքներին:

Վկաների համոզիչ ցուցմունքները, բարձրաստիճան գի-
նտորականութեան միջեւ կատարուած պաշտօնական թղ-
թակցութիւնների եւ հեռագրերի բովանդակութիւնը, մեղադ-
րեալների մանրակրկիտ հարցաքննութիւնը, ինչպէս նաեւ քա-
րաւաններում գտնուող կանանց եւ երեխաներին իրենց ամու-
սիւններից կանխամտածուած անջատումը լիովին բացայայ-
տում է մեղադրեալների կատարած յանցանքն ու նենգ նպա-
տակները, թէեւ դատապաշտպանները եւ մեղադրեալները ի-
րենց վերջին խօսքերում նշեցին, որ իբրեւ թէ մի շարք թեթե-
ւամիտ կուսակցութիւնների ⁽³⁾ հրահանգով եւ Օսմանեան
կայսրութեան միւս կողմերում գտնուող իրենց հայրենակից-
ների դրողմով, յատկապէս հակառակորդի կողմից գրաւուած
վայրերում, հայերը անցել են թշնամու կողմն ու միացել ապս-
տամբական շարժումներին ⁽⁴⁾: Այս բացատրութիւնները չեն
կարող կատարուած վայրագութիւնները արդարացնելու հա-
մար հիմք ծառայել, որովհետեւ եթէ հայ ժողովրդի մի մասը
երբեմն միացել է այդ շարժումներին, ապա միւս մասը տար-
բեր ձեւերով արտայայտել է իր հաւատարմութիւնը [իշխանու-
թիւններին]:

Այնպես որ, իրաքանչիւր պետական պաշտօնեայի համար, անկախ իր ազգայնական զգացումներից եւ անձնական վրէժխնդրութիւնից, ստիպողական անհրաժեշտութիւն է գործ-վագութեան հօր նման, առանց ցեղային եւ կրօնական խտրակա-նութեան, պատշապանելու իրեն աւանդուած բնակչութեան զգացումներն ու իրաւունքները:

Զեմալ պէյը իր պաշտօնական խօսքում արծարծեց այն միտ-քը, թէ իբր եոզղաթում կատարուած այդ արարքները բխել են Վանի, Էրզրումի եւ Պիթլիսի կողմերում մահմետականների դէմ հայերի ցուցաբերած վատ վերաբերմունքից: Մինչդէռ, օրէնքի եւ խղճի տեսակետից, ապստամբական շարժման հետ ոչ մի առնչութիւն չունեցող եոզղաթի հայ բնակչութեան նկատմամբ գործադրուած վրէժխնդրութիւնն ու անձնական դիսակալու-թիւնն անհամատեղելի են վերոյիշեալ մտքի հետ: Փաստերը վկայում են, որ հայերին կոտորելու համար նա նոյնիսկ ոտքի է հանել ոչ միայն իր տրամադրութեան տակ գտնուող սանճակի թուրքերին, այլեւ կոչ է արել բոլոր մահմետականներին՝ ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին ի սպառ ոչնչացնելու համար:

Իր ձեռագրով գրուած փաստաթղթերից մէկում նա, անպաշ-տօն երեք մարդկանց վերահսկիչ նշանակելով քարաւանները առաջնորդող պաշտօնական պահապանների վրայ, ստիպել է վերջիններին, որպէսզի հնազանդուեն եւ ենթարկուեն նրանց հրամաններին: Բոլորովին կասկած չի յարուցում, որ նրանց տրուած հրահանգի վրայ էլ քարաւանները ենթարկուել են կո-տորածի: Այս եւ այլ հաւաստի ապացոյցները յօդս են ցնդեց-նում մեղադրեալների փաստաբանների դատապաշտպանու-թեանը վերաբերող ջանքերը:

Քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 56-րդ յօդուածի հի-ման վրայ նրանց դատելու դատախազութեան պահանջը [դա-տական յանձնախմբի] կողմից հաւանութեան չարժանացաւ: Յանձնաժողովը միաձայն որոշեց մեղադրեալներին դատա-պարտելու քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 45-րդ յո-դուածով:

Պատժի չափը քննարկութեան նիւթ դառնալուց յետոյ որո-շուեց ըստ կատարուած յանցագործութեան երկուսին էլ առան-ձին-առանձին դատել 45-րդ յօդուածի հիման վրայ «յանցագոր-ծութեան անմիջական մասնակցութիւն ունենալու» մեղադրան-քով:

Զեմալ պէյը տուեալ սանճակի ամենաբարձր պաշտօնատար անձը լինելով, ինքն է կազմակերպել [եոզղաթի հայութեան] կո-տորածն ու ունեցուածքի կողոպուտը եւ հանդիսանում է գլխա-ւոր յանցագործը, քանի որ ինքն է նշանակել մի շարք անպաշ-տօն մարդկանց, որպէսզի ուղեկցեն քարաւաններին եւ միեւ-նոյն ժամանակ ստիպել է քարաւանի պաշտօնական առաջ-նորդ Շիւքրի չավուշին, որ նա հնազանդուի եւ կատարի նրանց հրամանները:

Առկայ յանցանշանների համաձայն, վերոյիշեալ Թեւֆիկ պե-յը կոտորածի եւ կողոպուտի իրականացման խնդրում ուղղա-կի մասնակցութիւն ունենալու համար դատապարտուեց 45-րդ յօդուածով, իսկ գլխաւոր յանցագործ Զեմալ պէյը՝ կայսե-րական քրեական օրէնսգրքի 171-րդ եւ կայսերական քաղա-քացիական քրեական օրէնսգրքի 170-րդ յօդուածների հիման վրայ:

Այսպիսով, [դատարանը] միաձայն վճիռ կայացրեց, որ Զեմալ պէյը ⁽⁵⁾ դատապարտուում է մահուան՝ ըստ 171-րդ յօդուածի, ուր ասուած է. «Եթէ մի խումբ մարդիկ կանխամտածուած ճն-շում բանեցնելով, զինուած կամ անզէն, խորտակելով դռներն ու ցանկապատերը՝ կողոպտեն եւ կամ փչացնեն պարենամ-թերքը, վաճառողի ապրանքները... դատապարտուում են մա-հուան», ինչպէս նաեւ կայսերական քրեական օրէնսգրքի 170-րդ յօդուածով, ուր ասուած է. «Կանխամտածուած սպանութիւն կատարողները, կամ իրենց մերձաւոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածուա-ծութեան սպանողները մահուան են դատապարտուում»: Իսկ Թեւֆիկ պէյը դատապարտուում է 15 տարուայ տաժանակիր աքսորի, վերոյիշեալ 45-րդ յօդուածի երկրորդ մասի հիման

վրայ, ուր ասուած է. «Եթէ գլխաւոր յանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր աքսոր է սահմանուում, ապա նրա մեղսակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակաւոր բանտարկութիւն»:

6 Ռեճեպ 1335 թ.

(1919 թ. Ապրիլի 8)

Նազըմ, Ջեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեճեպ Ֆերտի

Ռազմական արտակարգ ատենանի արձանագրող
յանձնախմբի պետ՝ Ապիտին Տաւեր

Takvim-i Vekayi, 8 Nisan 1335 (1919) N 3617

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.

Անդամներ՝ գեներալ-մայոր Ջեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

Գնդապետ Ռեճեպ պէյ:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ⁽⁶⁾

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների անունները- Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մնհմետ Ալի պէյ, Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի պէյ, Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալութեան տեսուչ Մուստաֆա էֆենտի, Տրապիզոնի ժանտարմի քննչական տեսուչի օգնական՝ գայմազամ Թալաաթ պէյ, Տրապիզոնի հիւրանոցի տնօրէն Նիազլի էֆենտի, Տրապիզոնի առողջապահութեան տեսուչ Ալի Սայիբ պէյ:

Հեռակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների անունները- Տրապիզոնի վալի Ճեմալ պէյ, կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ պէյ ⁽⁷⁾:

ԴԱՏԱՎԵՌՈՒ

Սոյն դատավարութեան ընթացքում լսեցին մեղադրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրեալները եւ նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ կատարուած յանցանքը եւ պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր դրոյթները՝ Օսմանեան օրէնքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար եւ պաշտպանում են նրանց կեանքն ու պատիւը, ունեցուածքը եւ հասարակական իրաւունքները հաւասարապէս: Եւ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապէս մտնում է պետութեան պաշտօնեաների պարտականութիւնների մէջ:

Մեղադրեալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Ճեմալ Ազմի պէյը, ինչպէս նաեւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ պէյը սերտօրէն համագործակցել են ստացուած գաղտնի հրամանագրերը իրականացնելու գործում: Արտաքուստ նրանք իբրեւ թէ գործել են տեղահանութեան օրէնքի հիման վրայ, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների համատեղ իրականացումը համարձակութիւն է տուել նրանց անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու հայերին կոտորելու եւ բնաջնջելու:

Մի շարք յանցագործ, անառակ մարդկանցից եւ նոյն մակարդակի մի քանի ժանտարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրեւ թէ ուղեկցելու էին տեղահանութեան ենթարկուած հայերի քարաւանները: Մինչդեռ տեղահանութեան ենթարկուած եւ պաշտպանութեան միջոցներից զուրկ հայերի քարաւանները քաղաքից հեռացուելուց յետոյ, ամայի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից եւ վերոյիշեալ յանցագործներից կազմուած չեթէների հրոսակախմբերը յարձակուելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը եւ այնուհետեւ աներեւակայելի դաժանութեամբ սպաննել եւ բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ յափշտակել են նրանց զարդեղէներն ու շորերը եւ ենթարկել բռնաբարութեան: Այնուհետեւ ամիսներով ճանապարհներին քարշ գալուց յետոյ, շատերը մահացել են՝ բոլորովին հիւժուած՝ տառապալի ուղեւորութիւնից, սովից եւ ծարաւից: Իսկ [ողջ] մնացածներին, Էրզինճակի ճանապարհով ուղարկել են հեռաւոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց եւ երեխաների մի մասին, իբրեւ թէ պաշտպանելու պատրուակով, տեղաւորել են հիւան-

դանոցներում եւ տերվիշների տներում ⁽⁸⁾: Այնուհետեւ, ծովային ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նաւերը եւ տեսադաշտից հեռու ծովի խորքերը տանելով՝ զցել են ջուրը եւ խեղդելով ոչնչացրել բոլորին: Այս դատաւարութեան վերջին նիստում պարզուեց եւ մենք բոլորս համոզուած ենք, որ կոտորածն ու կողոպուտը մտայղացուած են եղել ոչ թէ Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ՝ կանոնաւոր ու խիստ կազմակերպուած:

Վերոյիշեալ մեղադրեալներից հարկային տեսուչ Մեհմետ Ալի Էֆենտին, վաղեմի ծանօթ լինելով Ճեմալ Ազմի պէյին, սերտ համագործակցել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները եւ նպաստել վալիի կատարած չարագործութիւններին եւ այդ ողբերգական արարքների իրականացմանը: Իսկ վալի Ճեմալ Ազմի պէյը օգտագործել է նրան, նկատի ունենալով, որ նա սերտօրէն առնչութիւն ունի լքեալ գոյքի, գոհարեղէների, ռազմական արտակարգ հարկային պաշտօնեաների, ռազմական շինութիւնների, կապի յանձնաժողովների, զինուորական, հեռախօսային եւ անձնագրերի ստուգման տեսչութիւնների, ինչպէս նաեւ «Կարմիր մահիկ» հիւանդանոցի եւ «Կանանց ընկերակցութեան» հետ:

Մեհմետ Ալի պէյի թոյլտութեամբ, հայ կանանց եւ աղջիկներին իբրեւ թէ «պատսպարման» քօղի տակ հապճեպօրէն հաւաքել են մարդասիրական նպատակներով կառուցուած հիւանդանոցում, տերվիշների տներում եւ այնուհետեւ հայրենասիրական գործ կատարած լինելու պատրուակով, որպէս աղախին եւ կին օգտագործելու նպատակով՝ բաժանել տարբեր մարդկանց տները: Եւ այդպէս, նրա մեղքով շատերը կուսապղծուել են ենթարկուել են այլեւայլ բռնութիւնների: Այդ դժբախտներին տուեալ վայրերում հապճեպօրէն հաւաքելու եւ կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքից դուրս հանելու, կուսապղծելու եւ այլ բռնութիւնների ենթարկելու մասին գոյութիւն ունեն հաւաստի վկայութիւններ: Նոյնիսկ իրենցից ստորադաս հարկային տեսչութեան քննիչը բազմիցս գրաւոր եւ բանաւոր զգուշացրել է, որ իր պաշտօնի հետ առնչութիւն չունեցող այդ ստոր գործերի մէջ խառնուելը կարող է ունենալ խիստ վտանգաւոր հետեւանքներ:

Իսկ նա (Մեհմետ Ալի Էֆենտին), բոլորովին կարեւորութիւն չտալով դրան, գիտակցաբար շարունակել է օժանդակել յիշեալ ճեմալ Ազմի պէյի քաղաքի ներսում կատարած անմարդկային, դաժանաբարոյ բոլոր յանցագործութիւններին:

Ոստիկանապետ Նուրի Էֆենտին, որը այլ պաշտօնատար անձնաւորութիւնների հետ նշանակուել է հետեւելու քաղաքի կարգուկանոնին, միեւնոյն ժամանակ ընդգրկուած է եղել տեղահանութեան կազմակերպման, գաղտնի ոստիկանութեան եւ գոհարեղէնների պահպանութեան յանձնաժողովների մէջ: Նրան է յանձնուել հաւաքելու, գրանցելու տեղահանուած հայերի լքեալ գոյքը: Մինչդեռ նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքեալ գոյքի պահպանման հարցում: Աւելին, նրա թոյլտւութեամբ, հայերի լքեալ գոյքի պահեստաւորումը կատարուել է անվստահելի մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ եւ առանց ցուցակ կազմելու: Այսպիսով, նրանց մեղաւորութեամբ, լքեալ գոյքը յափշտակուելով մատնուել է կատարեալ կորստի:

Չնայած՝ որ նա այդ ապրանքների գողութեան մէջ մեղադրուող մի քանի պաշտօնատար անձնաւորութիւնների ուղարկել է ռազմական ատենախի հետաքննութեանը, այնուհանդերձ ո՛չ մի պաշտօնական կամ անպաշտօն միջոց չի ձեռնարկել ճեմալ Ազմի պէյի եւ նրա պաշտօնակատարների արարքները սանձահարելու, ինչպէս նաեւ սաստելու այն ոստիկաններին, որոնք օգտուելով գիշերային պարետային ժամից, զբաղուել են թալանով եւ յափշտակութեամբ: Նա նոյնիսկ ականատես լինելով այդ ողբերգական տեսարանին՝ ոչ մի արգելք չի յարուցել, երբ ժամատարմները եւ ոստիկանները քաղաքում մնացած կանանց եւ երեխաներին խեղդելու նպատակով նաւ բարձրացնելով՝ տարել են ծովի խորքերը:

Ըստ նրա տուած ցուցմունքի, իբրեւ թէ խորապէս ազդուելով իր ներկայութեամբ կատարուած մի շարք դէպքերից, քաշուել է իր սենեակը եւ այն աստիճան յուզմունք է ապրել, որ նոյնիսկ չի կարողացել միառժամանակ դուրս գալ փողոց: Այդ բոլորով հանդերձ, նա աչք է փակել վալիի կատարած արարքներին եւ նոյնիսկ քաջութիւն չի ունեցել կամովին հեռանալու եւ պաշտօ-

նը զիջելու մէկ ուրիշին, որը գուցէ կարողանար կանխել այդ յանցագործութիւնները:

[Գաղտնի ոստիկանութեան] գործակալ Մուստաֆա պէյը, միաժամանակ զինուորական լինելով, կարողացել է վաղուց ի վեր շահել ճեմալ Ազմի պէյի համակրանքը եւ սերտ յարաբերութիւն հաստատել նրա հետ: Օգտուելով այդ մտերմութիւնից, Մուստաֆա պէյը ձեռք է բերել զինուորական շատ կարեւոր պաշտօններ, ինչպիսիք են՝ նաւահանգստային եւ առեւտրական զինուորական տեսչութիւնները: Մուստաֆա պէյը կարողացել է նաեւ իր պաշտօնավարութիւնը երկարածգել, շնորհիւ ճեմալ Ազմի պէյին ենթակայ զինուորական հրամանատարների աջակցութեան եւ կենտրոնական կառավարութեան հովանաւորութեան: Յայերից յափշտակուած գոյքի տեղափոխութեան ընթացքում, նա, չարաշահելով իր պաշտօնը, զինուորական փոխադրամիջոցները տրամադրել է վալիին եւ նրա պաշտօնակատարներին:

Նրան պաշտպանելու միտումով վկայութիւն տուողները նշեցին, որ նա լաւ յարաբերութեան մէջ գտնուելով վալիի հետ, իբր կարողացել է մի շարք հայերի ազատել տեղահանութիւնից: Լինելով քաղաքի մեծահարուստներից մէկը, իր անձնական շահի համար չի գոհաբերել իր պատիւը: Նոյնիսկ վալի ճեմալ Ազմի պէյի ազատ բերանը փակելու համար, իրեն յանձնուած գանձարկղի զարդեղէնն ու դրամը առանց հաշուարկի տրամադրել է նրան եւ նիւթական վնաս կրել:

Նուրի պէյի, Մեհմետ Ալիի եւ գործակալ Մուստաֆա Էֆենտիի օգտին տրուած այդ վկայութիւնները, ինչպէս նաեւ նրանց դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշուած պարզաբանումները, իրականութեան հետ ո՛չ մի առնչութիւն չունեն եւ բոլորովին անհիմն են:

Այսպիսով [Ռազմական ատենանը] միաձայն որոշում կայացրեց, որ ոստիկանապետ Նուրի Էֆենտին, [գաղտնի ոստիկանութեան] գործակալ Մուստաֆա պէյը, իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքում կատարուած չարաշահումների համար յանցաւոր են ճանաչում: Վալի ճեմալ Ազմի պէյը, [հարկային տեսուչ] Մեհմետ Ալի Էֆենտին մեղադրուեցին կայսերական քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 45-րդ յօդուածով:

Տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնից յետոյ [ատեանը] ճեմալ Ազմի եւ Նայիլ պէյերին ճանաչեց որպէս յանցագործութեան անմիջական մասնակից եւ պատժի չափ սահմանեց վերոյիշեալ 45-րդ յօդուածի առաջին մասը, ուր ասուած է.

«Մի խումբ անձնաւորութիւններ, մի ոճրագործութիւն կամ յանցագործութիւն խմբովին կատարելու դէպքում, կամ մի խումբ անձնաւորութիւններ բազմաթիւ արարքներից կազմուած մի ոճրագործութիւն կամ յանցանք գործելիս, ոճրագործութեան ընթացքում նրանցից իւրաքանչիւրը այդ արարքներից որեւէ մէկը կամ մի քանիսը կատարելու դէպքում, նոյնպէս գործակից են համարուում եւ պատժուում են ուղղակի յանցանք կատարողի նման»:

Մեհմետ Ալի Էֆենտին, յանցագործութեանը ուղղակի կերպով մասնակցութիւն ունենալու համար մեղադրուում է վերոյիշեալ յօդուածի երրորդ մասով, ուր ասուած է.

«Որեւէ յանցագործութեան կամ ոճրագործութեան իրականացմանը ինչ-որ ձեւով օժանդակողներին, այսինքն՝ սպառնալիքով կամ խարդաւանքով գործարքի մէջ մտնել, դրամ կամ նուէր տալ, պաշտօնը չարաշահելով ազդեցութիւն բանեցնել, գէնք, այլեւայլ գործիքներ կամ միջոցներ հայթայթելով նախապատրաստական գործունեութիւն ծաւալել, ինչ-որ ձեւով յանցագործութեանը նպաստել, դատապարտուում են այդ յանցագործութեանը կամ ոճրագործութեանը անուղղակի մասնակցութիւն ունենալու մեղադրանքով»:

Ճեմալ Ազմի եւ Նայիլ պէյերը դատապարտուում են կայսերական զինուորական քրեական օրէնսգրքի 171-րդ եւ քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 170-րդ յօդուածներով: Յիշեալ 171-րդ յօդուածում ասուած է.

«Եթէ մի խումբ մարդիկ, կանխամտածուած ճնշում բանեցնելով, զինուած կամ անզէն՝ խորտակելով դռներն ու ցանկապատերը կողոպտեն կամ փչացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները... դատապարտուում են մահուան»:

170-րդ յօդուածում ասուած է.

«Կանխամտածուած սպանութիւն կատարողները կամ իրենց մերձաւոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ

տատ, առանց կանխամտածուածութեան սպանողները մահուան են դատապարտուում»:

Այս յօդուածների հիման վրայ, վերոյիշեալ Ճեմալ Ազմի (9) եւ Նայիլ (10) պէյերը դատապարտուում են մահուան, իրենց ունեցուածքի բռնագրաւումով:

Մեհմետ Ալին, վերոյիշեալ քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 45-րդ յօդուածի ստորեւ բերուած երկրորդ մասի հիման վրայ դատապարտուում է 10 տարուայ բանտարկութեան:

«Մի ոճրագործութեան կամ յանցագործութեան անուղղակի մասնակցութիւն ունեցած անձնաւորութիւնները, օրէնքի չբացայայտուած մասերում, պատժի են ենթարկուում հետեւեալ կերպ. եթէ զխաւոր յանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր աքսոր է սահմանուում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակաւոր բանտարկութիւն»:

[Գաղտնի ոստիկանութեան] գործակալ Մուստաֆա Էֆենտին, ոստիկանապետ Նուրի պէյը ստորեւ բերուած քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 172-րդ յօդուածի հիման վրայ, դատապարտուում են մեկական տարուայ բանտարկութեան եւ երկուական տարի ժամկետով պաշտօնազրկման:

Օրէնսգրքում լուսաբանուած յօդուածներից բացի, ինչ ձեւով էլ պատահած լինի, պաշտօնը չարաշահող անձնաւորութիւնը իր պաշտօնավարութեան աստիճանի համաձայն դատապարտուում է (...) (11) մինչեւ երեք տարի բանտարկութեան: Եթէ մեղմացնող հանգամանքներ լինեն, 15-ից (...) (12) ոչ պակաս ժամկետով բանտարկութիւն է հասնում, կամ էլ 15-ից մինչեւ 100 լիրա տուգանք: Բոլոր դէպքերում, տեւապէս կամ առժամեայ պաշտօնազրկումը պարտադիր է»:

Պաշտօնական (...lik) (13)-ից յայտնուած է, որ մեղադրեալ Նիազի Էֆենտին, ծովից յայտնաբերուած ինքնաշարժ թորբետները հաւաքելու եւ տեղափոխելու նպատակով, երկու անգամ մոթորային նաւով մեկնել է Ստամպուլ, եւ նաւը վերանորոգելու համար որոշ ժամանակ մնացել է այնտեղ: Այնուհետեւ նրա Տրապիզոն վերադարձը չի համընկնում հայերի տեղահանութեան տարեթւի հետ: Նրա առնչութիւնը տեղահանութեան, կոտորածի եւ լքեալ գոյքի յափշտակման հետ բաւարար ապացոյցներով չի

հաստատում: Միայն պարզում է, որ ճեմալ Ազմի պէյի կարգադրութեամբ, լքեալ գոյքի մի մասը աճուրդով եւ էժան գնով ծախելու համար յանձնուել է յիշեալին: Այս վաճառքը եւ էժան գնով ծախելու պարագան զուգարդիպել է պատերազմի ամենավտանգաւոր ժամանակամիջոցին, այսինքն՝ ռմբակոծութեան շրջանին: Բացի այդ, ճեմալ Ազմի պէյի կարգադրութեամբ, այդ ինքնաշարժ թորբետների տեղափոխման խնդիրը ընդհատել է վերոյիշեալ վաճառքի աշխատանքները: Փաստեր չկան նաեւ, որ նա կաշառք կամ շահոյթ ձեռք բերելու նպատակով գործարքի մէջ մտած լինի որեւէ մէկի հետ: Զրեական օրէնսգրքում չկայ նաեւ մի յօդուած, որը դատապարտեր աճուրդի հետ կապուած նրա գործունեութիւնը: Հետեւաբար՝ նա պատասխանատուութիւնից դուրս է մնում, քանի որ չի մասնակցել կոտորածին, կողոպուտին եւ ընդհանրապէս տեղի ունեցած այլ յանցագործութիւններին:

Կատարուած յանցագործութիւններին չի մասնակցել նաեւ գայմագամ Թալաթ պէյը: Դատարանում տրուած մի շարք վկայութիւնների համաձայն, «Սովորութային հարկերի» (14) հաւաքման յանձնախմբում իր պարտականութիւնները կատարել է առանց չարաշահումների:

Այսպիսով, [գայմագամ] Թալաթ եւ Նիյազի պէյերը վերոյիշեալ յանցագործութիւնների հետ առնչութիւն չունենալու պատճառով բանտից ազատ են արձակուում: Մեղադրեալ՝ առողջապահութեան տեսուչ Ալի Սայիպ պէյի նկատմամբ որոշակի յանցանշան չլինելու պատճառով դատաքննութիւնը կարճուում է:

[Ռազմական ատեանի] միաձայն որոշումը հրապարակուեց բոլորի ներկայութեամբ, իսկ ճեմալ Ազմի եւ Նայիլ պէյերի նկատմամբ՝ հեռակայ կարգով:

1919 թ. Մայիսի 22

Նազըմ, Ջեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեճեպ Ֆերտի

*Ռազմական արտակարգ ատեանի արձանագրական
յանձնախմբի պետ՝ Ապիտին Տաւեր.*

Takvim-i Vekayi, 22 Mayıs 1335 (1919) N 3616

**ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ ՓԱՏԻՇԱՀԻ 1335 Թ.
(1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (15)**

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.

Անդամներ՝ Գեներալ մայոր Ջեքի փաշա,

Գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

Գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

Գենդապետ Ռեճեպ Ֆերտի պէյ:

**ՊԵՕՅԻԷ ՏԵՐԷԻ (16)
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ**

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների անունները- Պէօյիւք Տէրէի նախկին ոստիկանապետ Քերիմ պէյ, Պէօյիւք Տէրէի մուխթար ձեկալ էֆենտի, Պէօյիւք Տէրէի երեւելի մարդկանցից՝ սալոնիկցի Թեւֆիկ Հըֆըզ պէյ, Պէօյիւք Տէրէի բնակիչ Հաֆըզ Մահմուտ էֆենտի:

ԴԱՏԱՎԵՐՈՒ

Սոյն դատավարութեան ընթացքում լսեցին մեղադրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրուեցին եւ հետաքննուեցին նաեւ բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրեալներ՝ Պէօյիւք Տերէի նախկին ոստիկանապետ Ապտուլ Զերիմ պէյը, սալոնիկցի Ռեֆիկ պէյը, Ռիզալի Ճելալ եւ Հաֆըզ Մահմուտ էֆենտիները, նշուած շրջանի ոչ-մահմետական բնակչութեան տեղահանութեան համար կառավարութեան

կողմից նշանակուած որոշակի պայմանաժամը թաքցնելով, իրենց անձնական շահը եւ նենգ մտադրութիւնները իրականացնելու միտումով՝ տեղահանուողներին յատկացրել են շատ կարծ ժամանակամիջոց: Այդպիսով, տեղահանուողները ստիպուած են եղել իրենց ունեցուածքը, կահկարասին թողնել եւ հեռանալ: Այնուհետեւ նրանց լքեալ գոյքը կողոպտել են, իսկ թաքցրած ապրանքները յայտնաբերել յատուկ գործիքներով եւ իւրացրել:

Վերոյիշեալ մեղադրեալներից Ապտուլ Զերիմ եւ Ռեֆիկ պէյերը մարդկային խղճմտանքի նշոյլն անգամ չունենալով՝ կողոպուտի եւ յափշտակութեան են ենթարկել տեղահանուողների լքեալ գոյքը: Նոյնիսկ իւրացնելու ազահութեամբ տարուած՝ եռանդագին ջանքեր են գործադրել յայտնաբերելու համար թաքցուած ապրանքները:

Յիշեալ մեղադրեալներից Ապտուլ Զերիմ պէյը, իր պատշոնավարութեան ընթացքում պարտաւոր էր հետեւել իսլամի վսեմ դրոյթներին, Օսմանեան օրէնքներին, եւ առանց խտրականութեան պաշտպանել բոլորի կեանքն ու պատիւը, ունեցուածքն ու հասարակական իրաւունքները, բայց պատերազմական դրութեան եւ զինուորական տեսանկիւնից անհրաժեշտ համարուող տեղահանութեան գործում, ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել ապահովելու համար շարժական եւ անշարժ գոյքը: Իր պաշտօնավարութեան ընթացքում հանդէս է բերել կատարեալ անփութութիւն, անտարբերութիւն եւ, մեծ վնաս հասցնելով, կորստի է մատնել տեղահանուողների շարժական եւ անշարժ գոյքը:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ պէյին, նա կառավարութեան կողմից երբեւէ արտօնութիւն կամ իրաւունք չի ունեցել խառնուելու տեղահանութեան գործին, սակայն բարձր խաւի մարդկանց հետ սերտ շփում ունենալով, կատարել է քաղաքացիական պաշտօնատար անձնաւորութիւնների եւ սպայական անձնակազմի իրաւասութիւններին վերաբերող մի շարք առաջադրանքներ: Այսպիսով, ականատեսների վկայութիւնները, ինչպէս նաեւ դատաքննութեան նիւթերը լիովին հաստատեցին նրա կողմից թոյլ տրուած մարդկային ամենատարրական իրա-

ւունքների ոտնահարման փաստերը: Այնպէս որ, դատախազութեան կողմից յիշեալին ազատ արձակելու փաստարկը, ինչպէս նաեւ դատապաշտպանների ներդրած ջանքերը համոզիչ չեն եւ չեն կարող ընդունելի համարուել: Լիովին բացայայտուեց, որ Ապտուլ Զերիմ պէյը չարաշահել է իր պաշտօնը, իսկ Ռեֆիկ պէյը առանց արտօնութեան եւ իրաւունքի խառնուել է պաշտօնատար անձնաւորութիւնների գործերին, եւ կատարելով մի շարք գործարքներ, դարձել է մեղսակիցների մեղսակիցը:

Ապտուլ Զերիմ պէյի յանցանքը առնչուում է կայսերական քաղաքացիական քրեական օրէնսգրքի 102, իսկ Ռեֆիկ պէյինը՝ նոյն օրէնսգրքի 130-րդ յօդուածների հետ: Այդ յօդուածում ասուած է.

«Պետական պաշտօնեաներից որեւէ մէկը իր պարտականութիւնները կատարելու ընթացքում, եթէ առանց էական պատճառի անփութութիւն եւ անտարբերութիւն ցուցաբերի եւ կամ առանց էական պատճառի չկատարի օրէնքի ուժից բխած իր վերադասի հրամանը, ապա իր պաշտօնի աստիճանի համեմատ պատժի է ենթարկուում երեքից մինչեւ 100 լիրա տուգանքով: Եթէ անփութութեան եւ անտարբերութեան հետեւանքով եւ կամ օրէնքի ուժից բխած վերադասի հրամանը չկատարելու դէպքում վնաս հասցուի պետութեան շահերին, ապա պաշտօնի աստիճանի համեմատ կալանքի է վերցուում (...)» (17) մէկ շաբաթից մինչեւ երեք տարի ժամկետով եւ ժամանակաւորապէս կամ մշտապէս զրկուում է իր զբաղեցրած պաշտօնից: Կատարուած այդ արարքների ընթացքում, եթէ որեւէ մէկին անձնական վնաս հասցուի, ապա մեղադրեալը տուժի է ենթարկուում այլ պատժամիջոցներով»:

«Պետութեան կողմից արտօնութիւն եւ իրաւունք չունեցող որեւէ մէկը ինքնուրոյնաբար քաղաքացիական պաշտօնատեղի եւ զինուորականութեան հետ գործարքի մէջ մտնելու եւ կամ նրանց գործերին միջամտելու դէպքում, բանտային պատժի է ենթարկուում երեք ամսից ոչ պակաս ժամկետով:

Այս յօդուածներից բխած օրէնքի ուժի համաձայն, Ապտուլ Զերիմ պէյը կալանքի տակ վերցուելու օրուանից 1919 թ. (Փետ-

րուարի 13) պատիժ է կրելու մեկ տարի բանտարկության ժամկետով եւ մեկ տարի էլ զրկուելու է իր պաշտօնից:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ պեյին, դատաքննության ժամանակ բացայայտուեց, որ ինքը ձկնաբուծարան ունենալու անհրաժեշտութիւնը չի ունեցել, սակայն թարմ ձուկ ուտելու համար իբր վարձակալել է Այօ եւ Օմեր Էֆենտիներին պատկանող ձկնաբուծարանը: Մինչդեռ իրականում այդ ձկնաբուծարանի համաձայնագիրը ակամայից դարձել է իր անունով: Այնուհետեւ դրանով էլ չբաւարարուելով, 35 լիրա վարձակալութեան արժեքի դիմաց տիրացել է ամբողջ ձկնաբուծարանին, որի արժեքը ուռկաններով եւ այլ եկամուտներով կազմել է մօտ 1800 լիրա: Այս ծանրացուցիչ յանցանքը նկատի առնելով՝ Ռեֆիկ պեյը նոյնպէս կալանքի վերցուելու օրուանից (1919 թ. Ապրիլի 22) ձայների մեծամասնութեամբ դատապարտուեց երկու տարի ժամկետով բանտարկութեան:

Ճելալ եւ Զաֆըզ Մահմուտ Էֆենտիներին վերաբերող ամբաստանութիւնը օրինականապէս չապացուցուեց, ուստի ձայների մեծամասնութեամբ որոշուեց նրանց ազատ արձակել:

Ըստ օրինականութեան, դատաքննութեան են ենթարկուելու նաեւ այն անձինք, որոնք օժանդակել են վերոյիշեալ յանցաւոր գործարքներին:

Դատավճիռը ընթերցուեց բոլորի ներկայությամբ:

1919 թ. Մայիսի 24

Նազըմ, Ջեքի, Ալի Նազըմ, Մուստաֆա (18), Ռեճեպ Ֆերտի

Ռազմական արտակարգ ատեանի արձանագրող յանձնախմբի պետ՝ Ապիտին Տաւեր:

Takvim-i Vekayi, 2 Mayıs 1335 (1919) N 3618

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏԵԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (19)

**Նախագահ՝ Գեներալ-մայոր Էսաա փաշա,
Անդամներ՝ Գեներալ-մայոր Իհսան փաշա,
Գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,
Գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
Գնդապետ Սուլէյման Շաքիր պէյ:**

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հեռակայ կարգով դատի տրուած մեղադրեալների անունները- «Միուլթիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ, «Թեջրիլաթ-ը մահսուսէ» ի նախագահ Դոկտ. Պեհաէտտին Շաքիր, «Միուլթիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան Խարբերդի պատասխանատու քարտուղար Ռեանելի Նազըմ պէյ:

Դատի տրուած ներկայ գտնուող մեղադրեալների անունները- Տերսիմի նախկին պատգամաւոր Հաճի Պալլու-զատէ Մեհմետ Նուրի պէյ, Խարբերդի հանրակրթական նախկին տեսուչ Ֆերիտ պէյ:

ԴԱՏԱՎՃԻՌ

Սոյն դատավարութեան ընթացքում լսեցին մեղադրող եւ պաշտպանուող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասի-

րուեցին եւ հետաքննուեցին բոլոր դատական փաստաթղթերը: Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի անդամ՝ մեղադրեալ Դոկտ. Պեհաւետտին Շաքիր պէյը, որպէս «Յատուկ կազմակերպութեան» նախագահ, Ստամպուլից դուրս գալով, սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, Էրզրումի եւ այլ վիլայեթներում: Միեւնոյն ժամանակ բանտերից դուրս բերուած ոճրագործներից եւ այլ յանցագործներից կազմուած հրոսակախմբերի գլուխն անցնելով՝ տարբեր ժամանակներում եւ տարբեր վայրերում կոտորել է տեղահանուած հայերին եւ նրանց ունեցուածքը ենթարկել կողոպուտի: Նա իր նենգ ծրագրերը իրագործելու համար, այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան այդ ողբերգական դէպքերը, ուղարկում էր նաեւ անտեղեակ եւ դիրահաւատ այնպիսի մարդկանց, որոնք միանում էին վերոյիշեալ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ին՝ ակամայ ատելութեամբ եւ շահոյթ ստանալու մոլի ցանկութեամբ համակուած: Իր պարտականութիւնները կատարելու ընթացքում, յաճախ բանաւոր կարգադրութիւններ եւ երբեմն էլ ծածկագիր գաղտնի հրահանգներ է ուղարկել [այս ու այն կողմ] եւ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսէ»-ի հրոսակախմբերին օգտագործել է իր անմիջական հրամանատարութեան ներքոյ՝ հայերին կոտորելու եւ բնաջնջելու նպատակով:

Յիշեալ Պեհաւետտին Շաքիր պէյը «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հարբերդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մէջ գտնուող մեղադրեալ Ռեսնէլի Նազըմ պէյին, հարբերդի վալի Սապիթ պէյի միջոցով Էրզրումից ուղարկած 1915 Մայիսի 4-ի թուագրութիւնը կրող ծածկագիր հեռագրով հարցնում է.

«Մեզ պարզորոշ տեղեկացրէք, այդտեղից ուղարկուող հայերին գտո՞ւմ էք, թե՞ ոչ: Վտանգաւոր մարդկանց, որոնց վտարումն ու աքսորումն էք յայտնել, ոչնչացնո՞ւմ էք, թե՞ ճամբու էք դնում»:

«Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կնիքը կրող թղթապանակի փաստաթղթերի

մէջ գտնուող ծածկագիր հեռագրերից մեկում, Էրզրումի վալի Միւնիր պէյը յայտնում է.

«Զըղիի ճանապարհով Էրզրումից ուղարկուած հարուստ հայերի քարաւանները յարձակման ենթարկուելով, Պեհաւետտին Շաքիր պէյի կազմած հրոսակախմբերի եւ տերսիմցիների կողմից կոտորուել են, իսկ նրանց ունեցուածքը՝ կողոպտուել»:

Քաստամոնուի նախկին վալի Ռեշիտ փաշան յայտնում է, որ ինքը յիշեալ Պեհաւետտին Շաքիր պէյից ծածկագիր հեռագիր է ստացել տեղահանութեան մասին: Իսկ Վեհիպ փաշան ⁽²⁰⁾ յայտնում է, որ «հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպէս նաեւ ունեցուածքի յափշտակումն ու կողոպուտը նախապէս վճռուել է «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում, արևախում ⁽²¹⁾ հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Պեհաւետտին Շաքիր պէյն է»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սապուր Սամի պէյը յայտնում է, որ Պեհաւետտին Շաքիր պէյը Էրզրումից ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հետեւեալ հարցումն է արել.

«Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Տիարպեքիի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսուել են Մոսուլի եւ [Տեր] Չօրի կողմերը, իսկ դուք ի՞նչ էք անում Անթալիայում» ⁽²²⁾:

Ռազմական ատեանի արձանագրութիւններում հաւաստի փաստարկներով բերուած մի շարք վկայութիւններում եւս հաստատում են վերոյիշեալ ողբերգական իրադարձութիւնների ընթացքում Պեհաւետտին Շաքիր պէյի եւ նրա համախորհների համատեղ կատարած յանցագործութիւնները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մէջ գտնուող մեղադրեալ Ռեսնէլի Նազըմ պէյին, ռազմական ատեանի երեք անդամները նրան եւս մեղսակից ճանաչեցին վերոյիշեալ ողբերգութիւնների մէջ, քանի որ տեղահանութեան ընթացքում նա սերտօրէն

համագործակցել է Պեհաեւտին Շաքիր պէյի հետ: Դա ապացուցում է Նազըմ պէյին ուղղուած 1915 Մայիսի 4-ի թուագրութեամբ վերոյիշեալ հեռագրի բովանդակութեամբ, ինչպէս նաեւ Խարբերդի Վալի Սապիթ պէյի, [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտէի գլխաւոր քարտուղար Միտհատ Շիւքրի պէյի եւ այլ վկաների կատարած յայտարարութիւններից: Ուշագրաւ փաստարկ է նաեւ այն հանգամանքը, որ դատական հետաքննութեան նախօրէին նա թաքնուեց եւ ցայսօր գտնուում է փախուստի մէջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մէջ գտնուող միւս թղթակցութիւնների բովանդակութիւնից եւս հասկացում է, որ նա մասնակցութիւն է ունեցել յիշեալ ողբերգութիւններին:

Օրէնքի տեսանկիւնով, յիշեալ յանցագործութեան ընթացքում, Նազըմ պէյը իսկական մեղսակիցների նման որոշակի յանցանշան չի թողել, բայց Պեհաեւտին Շաքիր պէյի հետ նրա ունեցած թղթակցութիւնները եւ վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ նա անուղղակի մասնակցութիւն է ունեցել տուեալ յանցագործութեանը, քանի որ նա գիտակցօրէն օժանդակել է այդ ողբերգութեան մեղսակիցներին:

Այսպիսի իրավիճակում, օրէնքի պահանջներից ելնելով, ձայների մեծամասնութեամբ որոշում կայացուեց, որ Նազըմ պէյը ենթակայ է դատապարտման՝ յանցագործութեանը անուղղակիօրէն մասնակցութիւն ունենալու ամբաստանութեամբ: Վերոյիշեալների կատարած յանցագործութեան պատժի չափը որոշուեց հետեւեալ կերպ: Զրեական օրէնսգրքի 181-րդ յօդուածի թելադրանքով, 170-րդ յօդուածի հիման վրայ, Պեհաեւտին շաքիր ⁽²³⁾ պէյը դատապարտուեց մահուան, իսկ Ռեսնէլի Նազըմ պէյը նոյն օրէնսգրքի 45-րդ յօդուածի 2-րդ մասով՝ 15 տարուայ տաժանակիր աքսորի: Բռնագրուած ունեցուածքը տնօրինուելու է ըստ օրէնքի: Նազըմ պէյը զրկուում է նաեւ քաղաքացիական իրաւունքից:

Միւս մեղադրեալներն են՝ Տերսիմի նախկին պատգամաւոր Մեհմետ Նուրի պէյը եւ Խարբերդի նախկին հանրակրթական տեսուչ Ֆերիտ պէյը: Տրուած վկայութեան համաձայն, Մեհմետ Նուրի պէյի ազարակի շրջակայքում գտնուող Զոլովենկ գիւղի հայութիւնը նոյնպէս ենթարկուել է տեղահանութեան եւ կոտորուել: Զայերին գիւղից տեղահանելու ընթացքում [Մեհմետ Նուրի պէյը] ժանտարմների ներկայութեամբ ասել է. «Ձեր բոլորին ուղարկում եմ Գեմիքլի գիւղը, իսկ այստեղ ցանելու եմ գարի»: Այդ իրադարձութիւնների մեղադրանքով նրան ուղարկել էին Ռազմական ատենի Խարցաքնութեան: Դատաքննութեան ժամանակ, Տիկ. Մարգարիտը ամբաստանելով նրան՝ ասաց, որ տեղահանութեան ընթացքում Մեհմետ Նուրի պէյը երբ եկել է Զոլովենկ գիւղը, իրենց թախանձագին խնդրանքը մերժելով ասել է. «Դուք գնալու էք ձեր ամուսինների գնացած վայրը, այստեղ ես գարի եմ ցանելու»: Նա յայտնել է նաեւ հետեւեալը. «Ո՛վ որ իր ունեցուածքը Կարապետի տանը թողնի, կարող է երեք ամիս յետոյ գալ եւ վերցնել»: Այս մասին, իբր մի ազդագիր է փակցրել պատին եւ այնուհետեւ իր ձին նստելով՝ հեռացել:

Մի այլ զանգատուող՝ Գասպար Մովսէսեանը, որը տեղահանութեան ժամանակ գտնուել է Ստամպուլում, հաստատեց Տիկ. Մարգարիտի տուած վկայութիւնը եւ ասաց, որ Մեհմետ Նուրի պէյը դրամ է շորթել շատերից, որ Կարապետի տանն, իրօք, մի ժանտարմի միջոցով կարմիր թերթիկներ է կնքել տուել: Մի շարք կանանց պաղատագին խնդրանքը նա մերժել է եւ «այս գիւղը գարի եմ ցանել տալու» ասելով՝ ձի է նստել ու հեռացել: Նրա գնալուց յետոյ, չեթէների հրոսակախմբերը սրընթաց յարձակուել են գիւղի վրայ: Յիշեալ Կարապետի տան պատի վրայ Մեհմետ Նուրի պէյի թողած ազդագրի մասին տեղեակ չլինելը տարակուսանքի ընթացք տուեց: Այդ կապակցութեամբ, Կարապետը դատաքննութեան ընթացքում

յայտարարեց, որ (Գասպար Մովսեսեանը) սուտ է ասում, որ Մեհմետ Նուրի պէյը իրօք իր տան ճակատին մի ազդագիր փակցրել է, որ ինքը, թաքնուելով Մեհմետ պէյի չիֆթլիքում, ազատուել է տեղահանութիւնից եւ մինչեւ վերջ նրա տանը մնալով՝ փրկուել մահից: Նա յայտնեց նաեւ, որ ինքը չի նկատել, թէ Մեհմետ Նուրի պէյի քննեկալ Ասըմ պէյը հայերից յափշտակուած ապրանքը տեղափոխել է Մեհմետ Նուրիի բնակարանը: Ինչ վերաբերում է Մեհմետ Նուրի պէյի՝ բանտում փող վերցնելու հարցին, այն կարող է այլ տեսանկիւնից ուշադրութեան արժանանալ:

Չնայած որ տուեալ ժամանակ կառավարութիւնը հրաման էր արձակել այն մասին, որ տեղահանուած հայերին իրենց տանը պատսպարող մարդկանց մահուան պատիժ է սպառնում, այնուհանդերձ, Մեհմետ Նուրի պէյը համարձակուել էր Յօլվենկ գիւղի բնակչութեան մի մասին թաքցնել իր չիֆթլիքում եւ փրկել մահից: Այս հարցում բոլորովին չեզոք կողմ հանդիսացող ամերիկացի միստր Ռեքսը նոյնպէս յայտնեց, որ տեղահանութեան ընթացքում Մեհմետ Նուրի պէյը բաւականաչափ թուով հայերի կարողացել է ազատել՝ պատսպարելով իր ազարակում: Դա հաստատուեց նաեւ միւս վկաների ցուցմունքով:

Կառավարութեան կողմից կազմակերպուած համընդհանուր տեղահանութեան եւ կոտորածին մասնակցելու խնդրում, ստոյգ յանցանշաններ չլինելու պատճառով, հանրակրթական տեսուչ Ֆերիտ պէյը ազատ է արձակուում: Մեհմետ Նուրի պէյը նոյնպէս անմեղ է ճանաչուում, նկատի ունենալով, որ նա առնչութիւն չի ունեցել Յօլվենկ գիւղի հայ բնակչութեան տեղահանութեան եւ կոտորածի խնդրում: Նրա քննեկալ Ասըմ պէյը, հայերի ունեցուածքը տեղափոխելու եւ Մեհմետ Նուրի պէյի տանը պահելու ամբաստանութիւնից անմեղ է ճանաչուում:

Այսպիսով, Ռազմական ատեանի միաձայն որոշումը հրապարակուեց Մեհմետ Նուրի պէյի եւ Ֆերիտ պէյի ներկայութեամբ, իսկ Պեհաւետտին Շաքիր եւ Ռեսնելի Նազըմ պէյերի նկատմամբ՝ հեռակայ կարգով:

13 Քանունի Սանի 1336 թ. Մուստաֆա Քերիմի, Իհսան (1920 թ. Յունուարի 13)

«Մենք միանալով այս դատավճռին, այն կարծիքին ենք, որ մեղադրեալ Ռեսնելի Նազըմ պէյը նոյն աստիճանի յանցագործ է, ինչ Պեհաւետտին Շաքիր պէյը»:

Մուլէյման Շաքիր, Իսմայիլ Հաքքը, Էսատ:

Takvim-i Vekayi, 13 Ocak 1336 (1920) N 3771

20. Ա.Յ. Փափագեան, Վալերազրական նյութեր արեւմտահայերի մասին, ՀՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուրոն, Երեւան, 1983, թիւ 2, (56), էջ 16-18:

21. Չաւեն Արքեպիսկոպոս, «Պատրիարքական յուշեր», վաւերագրեր, Գահիրէ, 1917, էջ 318:

22. Morgenthau Henry, Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918. Մէքքերում է ըստ՝ «Ամերիկեան դեսպան Սորկընթաուի յիշատակները եւ հայկական եղեռնի գաղտնիքները» գրքից, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 258:

23. Լեւոն Վարդան, «Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու Լքեալ Գոյքերը», Պէյրութ, 1979, էջ 94-100:

24. Հ.Գ. Ինճիկեան, «Օսմանյան կայսրության անկումը», Երեւան, 1984, էջ 301:

25. Զ.Ս. Կիրակոսեան, «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», գիրք երկրորդ, 1983, էջ 174:

26. Լլոյտ Զորջ՝ «Ճշմարտութիւնը խաղաղութեան պայմանագրերում», հատ. 2, Մոսկուա, 1957, էջ 200 (ռուսերէն):

27. Որոշումը կայացրել է Ահմետ Թեֆիկ փաշայի կազմած Նոր դահլիճը (1918 թ. Մարտի 4-ը):

28. Այդ նիւթերի կարեւոր մասը հաւաքել եւ հրատարակել է Գրիկերը: Տե՛ս «Եոզղաթի Հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը», Նիւ Եորք, 1980, էջ 11-67: Մամուլի նիւթերը մանրամասն վերլուծուած են Զոն Կիրակոսեանի գրքում: Տե՛ս «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», հ. 2:

29. Տե՛ս Գրիկեր, նշւ. աշխ., էջ 309-310:

30. Տուեալ ժամանակ դահլիճը գլխաւորում էր Տամատ Ֆերիտ Փաշան (1919 թ. Մարտի 4-ից Հոկտեմբերի 1-ը):

31. Մեր ձեռքի տակ գտնուող նիւթերում 6-րդ նիստից յետոյ բացակայում են 114-116 էջերը:

32. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 13 Յունուար, 1920, թիւ 3771, էջ 246:

33. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 27 Ապրիլ, 1919 թ., թիւ 3540, էջ 5:

34. Talât pasanın hatırları, İstanbul, 1946, s. 72-73:

35. Halide Edip, նշւ. աշխ. էջ 387:

36. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 12 Մայիս 1919 թ., թիւ 3554, էջ 35:

37. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 12 Մայիս 1919 թ., թիւ 3554, էջ 33:

38. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 5 Յուլիս 1919 թ., թիւ 3604, էջ 219:

39. Գաղառներին վերաբերող դատաքննութիւնների արձանագրութիւնները կանոնաւոր լոյս չեն տեսել թուրքական մամուլում: «Թաքվիմ-ի Վեքայի»-ում ամբողջապէս լոյս են տեսել միայն դատավճիռները:

40. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 22 Մայիս 1919 թ., թիւ 3616, էջ 50:
41. Տե՛ս "Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane", publication du Congrès National, Constantinople, 1919.

42. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 25 Յունիս, 1919, թիւ 3594, էջ 189:

43. "Takvim-i Vekayi", (Լրաբեր), - (բառացի՝ «Իրադարձութիւնների օրացոյց»), 1831 թ. սկսած Օսմանեան կայսրութիւնում առաջին թուրքերէն լեզուով հրատարակուող լրագիրը:

44. Jean-Marie Carzou, "Un Génocide Exemplaire", p. 233-246.

45. «Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում», երկրորդ լրացուած հրատ., Երեւան, 1982, էջ 557-575, (ռուսերէն):

46. Գրիկեր, նշւ. աշխ., էջ 297-304:

47. Տե՛ս Գրիկեր, նշւ. աշխ., էջ 33:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

1. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 27 Ապրիլ 1919 թ., թիւ 3540, թերթի ծանոթագրութեան մէջ նշուած է, որ հարցաքննութիւնը արձանագրուել է Նոյնութեամբ եւ ոճական որոշ ձեւակերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարուել:

2. Այստեղ եւ յետագայում, քառակուսի փակագծերի մէջ տրուած են մեր կողմից լրացուած բառերը՝ բնագրի յստակութեան նկատառմամբ:

3. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

4. Գտնուում է Փոքր Ասիայի հարաւ-արեւմտեան մասում:

5. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

6. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

7. Բաղաք Տարտանսէլի Նեղուցի արեւելեան ափին:

8. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

9. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

10. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

11. Նկատի ունի «Տրապիզոնի տեղահանութեան եւ կոտորածին» վերաբերող դատաքննութիւնը:

12. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

13. Գիւղաքաղաք Միջերկրական ծովի ափին, Մերսին քաղաքի մօտակայքում:

14. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

15. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

16. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

17. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

18. Նկատի ունի այն թուրք պաշտնիականներին, որոնք հրաժարուած էին իրագործել կուսակցութեան ղեկավարների նենգ ծրագրերը:

19. Այստեղ եւ յետագայում խօսքը Ռազմական արտակարգ ատեանի տրամադրութեան տակ գտնուող մեղադրական փաստաթղթերի մասին է: Այդ փաստաթղթերը ամփոփուած են եղել 293 թղթապանակներում: Տե՛ս Գրիկէր, Նշւ. աշխ. էջ 33:

20. Խօսքը վերաբերում է հայերի ինքնապաշտպանութեան կռիւներին:

21. "Tasvir-i efkar" (Գաղափարների տեսութիւն): Լոյս է տեսել Կ. Պոլսում 1861 թուականից:

22. Նկատի ունի Տերսիմի քրտերին:

23. Փաստերը ցոյց են տալիս, որ դեռեւս 1915 թ. Յուլիսի 12-ին, Վանկենիայմը Բարձրագոյն Դռանը յղել է մի յուշագիր, որտեղ կտրակա՝ նապէս պահանջել է միջոցներ ձեռք առնել Տիարպեցիի վալի Դոկտ. Ռեշիտ պէյի դէմ, որպէսզի նրա դաժան քաղաքականութիւնը չյանգեցնի այդ շրջանի քրիստոնեաների գլխովին ոչնչացմանը: (Ռ.Գ. Սահակեան, Նոր փաստաթղթեր 1915 թ. Եղեռնում կայսերական Գերմանիայի պատասխանատվության մասին. «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երեւան, 1970, թիւ 2, էջ 139):

24. Ճելալ պէյը դէմ է եղել Գոնիայի հայերի տեղահանութեանը:

25. Տուեալ ժամանակ մայրոքի աստիճանով կատարում էր «Յատուկ կազմակերպութեան» իրահանգչի պարտականութիւնը:

26. Այսինքն՝ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան եւ «Յատուկ կազմակերպութեան» միջեւ:

27. Յօդուածների բովանդակութիւնը տրուած է դատաւճիռներում:

28. Մեղադրական եզրակացութեան ռուսերէն թարգմանութիւնը տե՛ս «Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում», էջ 557-568:

29. Իրականում մահմետականութիւնը մշտապէս քարոզել է տեական սրբազան պատերազմ (ճիհատ) մղել անհաւատների, այսինքն՝ ոչ-մահմետական դաւանանքին յարողների դէմ, նուաճել նրանց երկիրը եւ ստրկացնել նրա ժողովրդին:

30. Դատախազը բացայայտ արդարանալու փորձեր է կատարել: Դրանք եղել են ոչ թէ սովորական բախումներ, այլ կառավարութեան կողմից կազմակերպուած ջարդեր: Յատկապէս 19-րդ դարում զանգուածային կոտորածի ենթարկուեցին սերպերը (1812 թ.), յոյները (1826 թ.), հայերը (1894-1896 թթ.) եւ Օսմանեան կայսրութեան այլ հպատակներ:

31. Հաւանաբար Նկատի ունի ինքնապաշտպանական կռիւներին մասնակցած հայերին:

32. Սուլթան Մեհմետ Վահիտետտին VI (1918-1922):

33. Նկատի ունի Ռազմական արտակարգ ատեանը:

34. Իրենց ելոյթներում Նոյն միտքն են արտայայտել Նաեւ միւս դատապաշտպաններ՝ Սատետտին Ֆերիտ պէյը, Մահմուտ Մահիր Էֆենտին, Ճեմալ Մոնլու պէյը:

35. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 4 Մայիս 1919 թ., թիւ 3543: Այս դատավարութեան սկզբում, պաշտօնավարութեան հարցի վերաբերեալ դատարանը հաւաստի փաստարկներով որոշում է կայացնում մեղադրեալների դատաքննութիւնը լսել Ռազմական արտակարգ ատեանում: Այնուհետեւ սկսում է մեղադրեալների հարցաքննութիւնը: Առաջին հերթին հարցաքննութեան են ենթարկում Միտհատ Շիւքրի պէյը, Չիա Գեօքալիը, Զիւլիկ Թալաաթը, իսկ այնուհետեւ դահլիճ են բերում Ճեւատ պէյին: Վերոյիշեալների հարցաքննութեան ընթացքում, Նազըմ փաշան ուշադրութիւնը կենտրոնացնում է «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ներքին կարգապահական հարցերին, համագումարների գումարմանը, ընդունուած որոշումների գործադրմանը, շրջանային մասնաճիւղերի գործունեութեանը եւ այլն:

36. Այսինքն՝ կուսակցութեան կողմից հաւաքուած փոխառութիւնների հաշուին:

37. Նախագահի հարցը ընթեռնելի չէ:

38. Խօսքը վերաբերում է Պեհաւետտին Շաքիրին, Դոկտ. Նազըմին: Տե՛ս «Տրապիզոնի տեղահանութեան եւ կոտորածի դատավարութիւնը»:

39. Էսվեր փաշայի խօրեղբայրը: 1916-18 թթ. 6-րդ բանակի իրամանատարն էր, իսկ 1918 թ.՝ «Արեւելեան զօրքերի իրամանատար»:

40. Նկատի ունի «Յատուկ կազմակերպութիւն»ը:

41. Մի շարք վալիներ, վախենալով յետագայ պատասխանատուութիւնից, պահանջել են օրինականացնել կալանաւորներին բանտից ազատ արձակելու հարցը:

42. Կասկած չկայ, որ 2-րդ եւ 3-րդ կետերում խօսքը վերաբերում է արեւմտահայութեան կոտորածն իրականացնող «Յատուկ կազմակերպութեան»ը, որն իր ջարդարարական գործունեութիւնը ծաւալեց 1915-1916 թթ.: Այս հարցը մանրակրկիտ հետաքննութեան ենթարկուեց դատավարութեան 5-րդ եւ 6-րդ նիստերում:

43. Մէկ փողանի իրացան:

44. Նկատի ունի Լիպիական Թրիփոլին (Trablusgarb):

45. Այստեղ, պատճենաւորուած օրինակում կան անընթեռնելի բառեր:

46. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 6 Մայիս 1919 թ., թիւ 3547:

47. Այստեղ առեւտրին եւ զանազան ընկերութիւններին վերաբերող հարցաքննութեան նիւթերը զանց են առնուած:

48. Հարկ է նշել, որ 1916 թուականի Սեպտեմբերի 28-ին, «Միութիւն եւ առաջադիմութիւն» կուսակցութեան համագումարում քննարկուել էին հայերի հանդէպ գործադրուած բռնութիւնները եւ որոշուել էր ստուգող յանձնաժողովներ ուղարկել: Իրականում, այդ նախաձեռնութիւնը ձեւական ընդդէմ էր կրում, քանի որ գործնականում ոչ մի միջոց չէին քննարկուել կոտորածներին վերջ տալու հարցում: (Տե՛ս Ջ. Կիրակոսեան, «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», հ. 2, էջ 159): Ընդհակառակը, համաշխարհային հասարակութիւնը երբ իրազեկ դարձաւ հայ ժողովրդի հանդէպ գործադրուած վայրագութիւններին, թուրքական կառավարութիւնը, որպէսզի արդարացնի իր չարանեւ գործունեութիւնը, հրապարակեց «Հայ կոմիտեներէ յեղափոխական շարժումներն ու ծրագրերը» գիրքը, որը զրպարտանք ու կեղծիք էր արեւմտահայութեան հասցէին: Տե՛ս «Ermeni komitelerinin amel ve harekat-i ihtilalyasi, Istanbul», 1331 (արաբատառ): Ֆրանսերէն թարգմանութիւն, «Aspirations et agissements révolutionnaires des comités Arméniens», Constantinople, 1917.

49. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 6 Մայիս 1919 թ., թիւ 3549:

50. Չորրորդ դատավարութեան ընթացքում հարցաքննութեան են ենթարկուել նաեւ Միտհատ Շիւքրի, Ռիզա, Աթիֆ, Զիւլիկ Թալաթ եւ Ճեւատ պէյերը: Նախագահը հիմնականում կանգ է առել առեւտրական կազմակերպութիւնների հետ կենտրոնական կոմիտէի ունեցած կապի, կուսակցութեան դրամագլխի, կատարուած ծախսումների եւ այլ հարցերի վրայ:

51. Այս հարցերը նոյնութեամբ եւս տրուել են նաեւ միւս մեղադրեալներին: Նրանք եւս ստելով ձեւացնում են, թէ իբր անտեղեակ են:

52. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 12 Մայիս 1919 թ., թիւ 3554:

53. Հաւանական է, որ գալաթացի հալիլը պատժուել է տեղահանութեան եւ կոտորածի խնդրում կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի հրահանգը չկատարելու համար: Դատաքննութեան ընթացքում բերուած փաստերը ցոյց են տալիս, որ այդ գումարը յատկացուել է այն ընտանիքներին, որոնց ամուսինները հաւաքագրուած են եղել «Յատուկ կազմակերպութեան» մէջ:

54. Նկատի ունի Ներքին գործերի նախարարութիւնը:

55. Հաւանաբար նկատի ունի 15-րդ հետեւակային զօրամասի շտաբի հրամանատար՝ գնդապետ Բերքուք Իսմայիլ Հաքքը պէյին:

56. Նշուած շրջանը այն ժամանակ գտնուում էր Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ:

57. Միտհատ Շիւքրի պէյի խօսքերը չի կարելի անկեղծ համարել, քանի որ հայերի տեղահանութիւնն ու կոտորածը որոշուեց անմիջապէս պատերազմի սկզբում:

58. Իրականում, Թուրքիան առաջինը ռազմական գործողութիւններ սկսեց Ռուսաստանի դէմ: Էնվեր փաշայի հրամանով, Սեւ ծովում գնդակոծուեցին Սեւաստապոլ, Թեոդոսիա եւ Նովորոսիսկ քաղաքները:

59. «Յատուկ կազմակերպութեան» հրոսակախմբերից իւրաքանչիւրը բաղկացած է եղել 50 հոգուց:

60. Շարժիչով նաւ:

61. Ահմետ Ռիզա պէյ (1859-1930)- Երիտթուրքական շարժման յայտնի գործիչներից մէկը: 1889 թուականից մինչեւ Ապտուլ Համիտի տապալումը, ապրել է գործել է Փարիզում: 1895 թ. սկսել է թուրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով հրատարակել «Մեշվերթ» («Խորհուրդ») եւ «Շուրա-ի ումմետ» («Ազգային ժողով») թերթերը:

62. Այստեղ Միտհատ Շիւքրի պէյը աշխատել է խուսանալ: Փաստերը վկայում են, որ այդ գումարի մի մասը յատկացուել է «Յատուկ կազմակերպութեան» միջոցառումներին եւ հաւաքագրուած չեթեւերի ընտանիքներին:

63. Չիա Գեօքալփը բացայայտ ստել է: «Եւնի մեշմուա»-ն հիմնուած է եղել իր կողմից 1909 թ. Կ. Պոլսում: Մալթայի աքսորավայրից վերադառնալուց յետոյ (1922 թ.), նա Տիարպէփիում սկսել է հրատարակել «Զիւլիկ մեշմուա» («Փոքր հանդէս») հանդէսը: Տե՛ս I.A. Gövsa, Türk meshurlari ansiklopedisi. Ankara, 1946, s. 152:

64. Մոլի ազգայնական գաղափարախօսութիւն, որի նպատակն էր միաձուլել թուրքական բոլոր ժողովուրդներին Թուրքիայի գլխաւորութեամբ մէկ պետութեան մէջ: Փանթուրքիզմը Թուրքիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան բռնի թուրքացման խնդրում երիտթուրքերի կուսակցութեան գլխաւոր գէնքերից մէկն էր: Փանթուրքիզմի գաղափարախօսութիւնը աշխուժացաւ յատկապէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ռուսաստանից հողային տարածքներ նուաճելու ձգտումով: Այնպէս որ, արդարանալու միտումով բերուած Չիա Գեօքալփի մեկնաբանութիւնները կեղծ են: Մանրամասն տե՛ս Ե.Ղ. Սարգսեան, «Պանիսլամիզմի եւ պանթուրքիզմի դոկտրինաները երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության մէջ» (Արեւելագիտության հարցեր, պրակ. 1-2, Երեւան, 1983, էջ 5-19):

65. «Օսմանիզմ»-ի յետադիմական տեսութիւնը ծնունդ է առել ԺԹ դարի վերջին՝ Թուրքիայի այլազգի բոլոր ժողովուրդներին բռնի թուրքացնելու նպատակով: 1908 թ. յեղափոխութիւնից յետոյ, «Օսմանիզմ»ը դարձաւ երիտթուրքերի պաշտօնական գաղափարախօսութիւնը. այն է՝ միաձուլել Թուրքիայի ոչ-մահմետական ժողովուրդներին մէկ «Օսմանեան» ազգութեան մէջ: Իրականում այդ ժխտում էր ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման իրաւունքը: (Մանրա-

մասն տե՛ս Ռ.Ա. Սաֆրաստեան, «Օսմանիզմի դոկտրինան Օսմանեան կայսրության քաղաքական կեանքում», Երեւան, 1985 (ռուսերէն):

66. Բառը ջնջուած է: Հաւանաբար նկատի ունի Չեչնիան:

67. Մէկը՝ հայութեան կոտորելու, միւսը՝ Չեչնիայում ժողովրդին գրգռելու:

68. Նախագահը հարցեր է տալիս նաեւ Էսնաֆի՝ առեւտրական ընկերութիւնների հետ կուսակցութեան ունեցած յարաբերութեան, կուսակցութեան փաստաթղթերի անհետացման վերաբերեալ:

69. Կրկին կարդացում են վերոյիշեալ հեռագրերը: Հարցաքննութեան ընթացքում նախագահը կանգ է առնում կենտրոնական կոմիտէի եւ «Յատուկ կազմակերպութեան» միջեւ գոյութիւն ունեցող կապի վրայ: Ռիզա պէյը եւս միւսների նման խուսափում է ճշգրիտ պատասխաններ տալուց: Տուեալ հարցաքննութիւնից բերել ենք առաւել ուշադրութեան արժանի հատուածը:

70. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 14 Մայիս 1919 թ., թիւ 3557:

71. Միտհատ Շիւքրի պէյը եւ միւսները բացայայտօրէն ստում են: Տեղահանութեան եւ կոտորածի հրամանները չկատարելու համար պաշտօնից հեռացուել են նաեւ Եոզղաթի նախկին մութասարրիֆ Ծեմալ պէյը, Գոնիայի եւ այնուհետեւ Հալէպի վալի Ծելալ պէյը, Զեթթա-հիայի մութասարրիֆ Ֆայից Ալի պէյը, Բալուի մութասարրիֆի տեղակալ Ալի Իւմի պէյը եւ ուրիշներ:

72. Հիւսէյն Հիւմի փաշա (1855-1921)- Օսմանեան կայսրութեան վերջին մեծ վեզիրներից մէկը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եղել է Թուրքիայի դեսպանը Վիեննայում:

73. 1918 թուականի վերջերին, անգլիական, իսկ այնուհետեւ ֆրանսիական զօրքերը գրաւեցին Կիլիկիան:

74. Նախկին Հասարակական անվտանգութեան նախարար, «Յատուկ կազմակերպութեան» անդամ, որը հեռակայ կարգով դատի էր տրուած Ռազմական արտակարգ ատենանի կողմից:

75. Նկատի ունի գերմանական «Կեօպէն» եւ «Պրեսլաու» հաճանաւերը, որոնք իբրեւ թէ վաճառուելով Թուրքիային, վերանուանուեցին «Շաուուզ Սելիմ» եւ «Միդիլլի»: 1914 թուականի Հոկտեմբերի 29-ին, այս յաճանաւերը իրենց գերմանական անձնակազմով մուտք գործեցին Սեւ ծով: Տե՛ս նաեւ ծանօթ. թիւ 58:

76. Նկատի ունի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ակումբները:

77. Միտհատ Շիւքրի պէյը խուսափում է ստոյգ պատասխանից: Հաւանական է, որ խօսքը վերաբերում է Էնվերին:

78. Նկատի ունի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն:

79. Այս եւ յաջորդ փաստաթղթերից պարզ երեւում է, թէ ինչպէս Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրէին, երիտթուրքերը փանթուրքիստական մեծապետական իրենց ծրագրերը իրագործելու համար Ռուսաստանի մահմետականներով բնակեցուած շրջաններն էին ուղարկում մեծ թուով գործակալներ ու լրտեսներ: Այդ նպատակներով ստեղծուած «Յատուկ կազմակերպութեան» գործակալների քայքայիչ գործունէութեան նպատակներից մէկը անշուշտ Անդրկովկասն էր: Նրանց հիմնական պարտականութիւնն էր թուրքական գլխաւոր շտապի համար տեղեկութիւններ հաւաքել, իսկ Ռուսաստանի դէմ հնարաւոր պատերազմի դէպքում, մահմետական ազգաբնակչութեանը նախապատրաստել ապստամբութեան: Մանրամասն տե՛ս Ե.Ղ. Սարգսեան, «Թուրքիան եւ նրա նվաճողական քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում», էջ 101-127:

80. Հայերին տեղահանելու եւ կոտորելու համար, Ներքին գործերի նախարարութիւնը հաւաքագրել է բանտերում գտնուող մարդասպաններին եւ այլ քրեական յանցագործներին:

81. Հաւանաբար նկատի ունի Պրուսայի վիլայէթի վալիին:

82. Նկատի ունի Ներքին գործերի նախարարութիւնը:

83. Հաւանաբար այստեղ վրիպակ է թոյլ տրուած, քանի որ հարցաքննութիւնը ընդհատուած է: Բոլոր դէպքերում, Միտհատ Շիւքրի պէյը ի զուր է փորձել արդարանալ որեւէ մէկի նկատմամբ յղում չլինելու պատրուակով: Իրականում, «Յատուկ կազմակերպութեան» յանձնախումբը բաղկացած էր կենտրոնական կոմիտէի անդամներից:

84. Նկատի ունի Անգարայի պատգամաւոր Աթիֆ պէյին:

85. Հարցաքննութեան ընթացքում այդ հարցերը տրւում են նաեւ Ռիզա, Զիլչիւք Թալաաթ եւ Ծեւատ պէյերին, որոնք տալիս են համապատասխան պատասխաններ՝ իրենց անտեղեկութեան մասին:

86. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 3 Յունիս 1919 թ., թիւ 3571:

87. Եօթանասունեօթ մեղադրեալների Մալթա կղզի աքսորելու կապակցութեամբ առաջին փուլի դատաքննութիւնները ընդհատուած են: 1919 թուականի Յունիսի 3-ից սկսւում է միւս մեղադրեալների նկատմամբ երկրորդ փուլի դատաքննութիւնը:

88. Յաջորդ դատական նիստերի խորագրերում նշւում է նաեւ հեռակայ կարգով դատի տրուած միւս մեղադրեալների անունները:

89. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

90. Թաղամաս Կ. Պոլսում:

91. Մեղադրեալների մի մասին Կ. Պոլսի կալանատնից Մալթա կղզի

տեղափոխելու փաստը ցոյց է տալիս, որ դաշնակիցները տատանողական դիրք են ունեցել յանցագործներին դատարանով պատժելու հարցում: Ֆրեզնոյում հրատարակուող «Մշակ» թերթը շատ տեղին գնահատական է տուել անգլիացիների այդ երկերեսանի արարքին: «Մալթայի մէջ այդ աքսորականները կերան, խմեցին, յղիացան եւ մէկ-մէկ գործիքներ դարձան Անգլիայի ձեռքին՝ անոր քաղաքական եւ տնտեսական շահերը ապահովելու համար Թուրքիոյ մէջ: Մալթան արդարութեան օջախը չհանդիսացաւ: Մալթան ամօթի եւ նախատինքի համագոր թատերաբեմը եղաւ միայն»: (Մէքքերումն արուած է Ջ. Կիրակոսեանի գրքից: Տե՛ս «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ», հ. 2, էջ 253):

92. Սայիտ Զալիմ փաշան Մալթայի աքսորավայրից ազատ արձակուելուց յետոյ, 1921 թուականին, Զոմում սպանուեց ժողովրդական վրիժառու Արշաւիր Շիրակեանի կողմից:

93. 1917 թուականի Փետրուարի 5-ին, երբ Թալաաթը նշանակուեց մեծ վեզիրի պաշտօնին, Ջանփուլատը յաջորդեց նրան:

94. Մեղադրական եզրակացութեան սկզբում խօսուում է կուսակցութեան օրինազանցութիւնների եւ չարաշահումների մասին:

95. Տե՛ս հեռագիրը, էջ 73:

96. Նկատի ունի 1915 թուականի Մայիսի 14 (27)-ին հրապարակուած տեղահանութեան վերաբերող հետեւեալ օրէնքը.

Յօդուած 1- Պատերազմի ընթացքում կառավարական հրամանատարներին, երկրի պաշտպանութիւնն ու խաղաղութիւնը ապահովելու միջոցառումներին բնակչութեան կողմից որեւէ ձեւով դիմադրութիւն եւ կամ գէնքի միջոցով ըմբոստութիւն ցուցաբերելու դէպքում, բանակի զօրամիաւորների, տիվիզիաների հրամանատարները, նրանց տեղակալները, ինչպէս նաեւ ինքնուրոյն վայրերի ղեկավարները իրաւունք ունեն եւ պարտաւոր են անմիջապէս զինուորական ուժերի միջոցով խստագոյն կերպով եւ կատարելապէս ոչնչացնելու այդ դիմադրութիւնը:

Յօդուած 2- Բանակի, ինքնուրոյն զօրամիաւորումների եւ դիվիզիաների հրամանատարները կարող են զինուորական [գործողութիւնների] անհրաժեշտութիւնից ելնելով, լրտեսութիւն եւ դաւադրութիւն ցուցաբերող գիւղերի եւ գասապանների բնակչութիւնն անհատապէս եւ կամ հաւաքականապէս տեղահանելու եւ բնակեցնելու այլ վայրերում:

Յօդուած 3- Այս օրէնքն ուժի մէջ է հրապարակման օրից: Տե՛ս Mevlan Zade Rifat, Türkiye inkilabinin iç yüzü, birinci fasıl, Halep, 1929, s. 118-119 (արաբատառ):

97. Նկատի ունի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն:

98. Նկատի ունի 1919 թուականի Ապրիլի 12-ի մեղադրական եզրակացութիւնը:

99. «Թաւիհ» (Ահագանգ)- 1908 թուականից սկսած երիտթուրքերի կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի օրգանն է եղել, լոյս է տեսել Կ. Պոլսում:

100. Զաշտութեան պայմանագիրը կնքուեց Պրեստ-Լիտովսկում 1918 թուականի Մարտ 3-ին, Սովետական Ռուսաստանի եւ Զառեակ միութեան երկրների (Գերմանիա, Աւստրո-Յունգարիա, Պոլկարիա եւ Թուրքիա) միջեւ: Ըստ պայմանագրի, Ռուսաստանը, այլ հողային մեծ տարածքների հետ, կորցնում է նաեւ Կարսի, Արտահանի եւ Պաթումի շրջանները: Սովետական կառավարութիւնը, ամրապնդելով իր ուժերը, եւ ելնելով Անդրկովկասում Թուրքիայի նուաճողական քաղաքականութիւնից, 1918 թուականի Սեպտեմբերի 26-ին չեղեալ յայտարարեց պայմանագիրն ամբողջութեամբ:

101. Այս արտայայտութիւնը չի համապատասխանում իրականութեանը, քանի որ թուրքական իրաւական սիստեմը իր էութեամբ ծայրաստիճան անարդար էր քրիստոնեայ հպատակների հանդէպ: Ոչ միայն հայ ժողովուրդը, այլեւ Օսմանեան կայսրութեան միւս ոչ մահմետական ժողովուրդները տեսապէս պայքարել են թուրքական բռնակալութիւնից ազատագրուելու համար:

102. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 4 Յունիս 1919 թ., թիւ 3573:

103. Նկատի ունի Ներքին գործերի նախարար Թալաաթին:

104. Զաւանաբար Նկատի ունի 1915 թուականի Յունիսի 15-ին Կ. Պոլսում Պայազիտի հրապարակում երիտթուրքերի կողմից կախաղան բարձրացուած Զնչակեան կուսակցութեան 20 ղեկավարներին:

105. Յաջորդ նիստերի ընթացքում, նախագահը հարցաքննում է Մուսա Զեագիմ, Զալիմ եւ Ռիֆաթ Էֆենտիներին եւ հիմնականում կանգ է առնում «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան հետ նրանց ունեցած առնչութեան եւ ընդհանրապէս պատերազմի ընթացքում կուսակցութեան գործունեութեանը, պատերազմի մասնակցելու նախաձեռնութեան եւ գործադրուած չարաշահումների վրայ: 6-րդ նիստում լսում է դատապաշտպան Ալի Ռեշատ պէյի ելոյթը, իսկ 7-րդ նիստում ծայրը տրւում է դատապաշտպան Ալի Զայտար պէյին: Նա «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան գործունեութիւնը արդարացնելու նպատակով, կանգ է առնում կուսակցութիւնների կառուցուածքի եւ իրաւական կանոնների վրայ: Այնուհետեւ ձգտում է արդարացնել Շէյխ ուլ-խսլամ Մուսա Զեագիմ Էֆենտիին եւ Փոստ-հեռագրատան նախարար Զիւսէյն Զաշիմ պէյին: Սակայն տարօրինակ է, որ նա իր ելոյթում ոչ մի խօսք չի ասում հայերի տեղահանութեան եւ

կոտորածների մասին: (Տե՛ս «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 26 Յունիս 1919 թ., էջ 195-203):

106. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 5 Յունիս 1919 թ., թիւ 3604:

107. Նկատի ունի 1911-1912 թթ. իտալա-թուրքական պատերազմը, որի ընթացքում Թուրքիան կորցրեց Թրիփոլիտանիան ու Կիրենաիկան:

108. Նկատի ունի 1912-1913 թթ. պալքանեան պատերազմը, որն աւարտուեց Թուրքիայի պարտութեամբ: Թուրքիան կորցրեց եւրոպական իր բոլոր տիրոջները, բացառութեամբ Ստամպուլի եւ Արեւելեան Թրակիայի:

109. Նկատի ունի երիտթուրքերի նախայեղափոխական շռայլ խռուումները:

110. Նկատի ունի 1913 թ. Յունուարի 23-ին «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կատարած յեղաշրջումը: «Յիւրիէթ վէ իթիլաֆ» («Ազատութիւն եւ համաձայնութիւն») կուսակցութեան կողմից կազմուած դահլիճը, որը գլխաւորում էր Զեամիլ փաշան, տապալուեց:

111. Նկատի ունի 7-րդ դատական նիստում դատապաշտպան Ալի Ջայտար պէյի արտասանած ճառը:

112. Նկատի ունի «Ազատութիւն եւ համաձայնութիւն» լիպերալ ընդդիմադիր կուսակցութիւնը, որը պաշտօնապէս կազմաւորուեց 1911 թ. Նոյեմբերի 21-ին:

113. Թալաթը սպաննուեց ժողովրդական վրիժառու Սողոմոն Թեփիքեանի ձեռքով 1921 թ. Մարտի 15-ին, Պերլիսում:

114. Էնվերը սպաննուեց 1922 թ. Օգոստոսի 4-ին Միջին Ասիայում, Կարմիր բանակի զօրամասերի հետ պասմաչների ընդհարման ժամանակ:

115. Ճեմալը սպաննուեց ժողովրդական վրիժառուներ Պետրոս Տեր-Պօղոսեանի եւ Արտաշես Գեորգեանի կողմից, 1922 թ. Յունիսի 25-ին, Թիֆլիսում:

116. Դոկտ. Նազըմը կախաղան բարձրացուեց 1926 թ. Անգարայում, Զ. Աթաթուրքի դէմ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով:

117. Դատաւճիռը վաւերացուեց է սուլթան Վահիտէտտիւնի կողմից 1919 թ. Յունիսի 13-ին: Տե՛ս Լեւոն Վարդան, Նշւ. աշխ., էջ 175:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

1. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 21 Յունիս 1919 թ., N 3586:

2. 1918 թ. Յուլիտեմբերի 14-19-ը տեղի ունեցած «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան վերջին համագումարում, ձայների մե-

ծամասնութեամբ որոշուեց ծրագրի որոշ փոփոխութեամբ շարունակել կուսակցութեան գործունեութիւնը «Թեճէտտիւտ» («Վերակազմեալ») անուան տակ:

3. Բառացի՝ «ընկալուեալ անտառ»: Թաղամաս Կ. Պոլսում:

4. Գտնուում է Իզմիրի արեւելեան մասում:

5. Սելահէտտիւն, Աւնի եւ Զիւսէյն ճէտեդ պէյերի հարցաքննութեան նիւթերը չենք ընդգրկել, քանի որ դրանք հիմնականում առնչուում են առեւտրական չարաշահումների հետ:

6. Բառը վատ պատճենաւորման պատճառով հնարաւոր չեղաւ ընթերցել:

7. Տե՛ս Առաջին գլխի N 110 ծանօթագրութիւնը:

8. Այնուհետեւ խօսուում է շրջանային այն քարտուղարների եւ լիազօրների մասին, որոնք նկատմամբ յարուցուած ամբաստանութիւնը լիովին չի հաստատուում բերուած յանցանշաններով: Դատախազը պահանջում է կարճել այդպիսիների դատաքննութիւնը: Կարճուում է նաեւ դաշնակիցների կողմից Մալթա կղզի աքսորուած հետեւեալ պատասխանատու քարտուղարների դատաքննութիւնը. Բալուի պատասխանատու քարտուղար Միտհատ պէյ, Գարահիսարի պատասխանատու քարտուղար Աղաօղլու Ահմետ Աղաեւ, Սուարիի գայմագամութիւնից, թոշակի անցած Մումթազ պէյ, Սիւնպի պատասխանատու քարտուղար Զասան Ֆեհմի պէյ, Սարուխանի պատասխանատու քարտուղար Սապրի պէյ, Ստամպուլի պատասխանատու քարտուղար Սելահէտտիւն Ճիմճոզ պէյ, Էրզրումի պատասխանատու քարտուղար Զիւսէյն Թոսուն պէյ, Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա պէյ, Գոնիայի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիտ պէյ, Սիվասի պատասխանատու քարտուղար Դանի պէյ եւ Էնվեր էֆենտիի հայրը՝ Զաճի Ահմետ փաշա:

9. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 23 Յունիս 1919 թ., N 3589:

10. Ատրիանապոլիս:

11. Խօսքը 1911-1913 թթ. պալքանեան պատերազմի մասին է:

12. Նկատի ունի հայկական ազգային կուսակցութիւնները:

13. Անկասկած, խօսքը հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածին վերաբերող գաղտնի հրամանի մասին է:

14. Նկատի ունի դաշնակիցների նաւատորմի յարձակումը Տարտանէլի վրայ, որն սկսուեց 1915 թուականի Փետրուարի 25-ին, անգլիական ռազմական գերագոյն խորհրդի նախաձեռնութեամբ: Այդ գործողութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ եւ աւարտուեց դաշնակիցների պարտութեամբ:

15. Թեքիրտաղ:

16. Ապտուլ Ղանի պեյը ստում է: Դատավճռում փաստերը լիովին հաստատում են նրա մեղսակցությունն ու կատարած յանցագործությունը: Տե՛ս դատավճիռը:

17. Աֆիոն Գարահիսարը գտնում է Եսկիշեհիրի հարաւային մասում, իսկ Գարահիսար-ի Շարքին կամ Շապին Գարահիսարը՝ Տրապիզոնի հարաւարեւմտեան մասում:

18. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 28 Յունիս 1919 թ., N 3596:

19. Լեռնաշղթայի եւ քաղաքի անուն: Գտնում է Պալքանեան թեպակզու հարաւ-արեւելեան մասում:

20. Istida- Բառացի նշանակում է արդարութեան հատուցման պահանջագիր:

21. Խօսքը թուրք գաղթականների մասին է:

22. Դատավարութեան նիւթերի 211-212 էջերը բացակայում են:

23. Ի՞նչ բողոքի մասին կարող էր խօսք լինել, քանի որ ոչ մի հայ չէր մնացել:

24. Մասնաճիւղային լիազօրներն ու պատասխանատու քարտուղարները:

25. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 9 Յունուար 1920 թ., N 3772:

26. Հասան Ֆեհմի պեյի, ինչպէս նաեւ դատավճռում նշուած միւս պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննութեան վերաբերող նիւթերը չեն հրապարակուել:

27. Թերթի վատ պահպանման հետեւանքով (էջ 56) դատավճռի շարունակութիւնը հնարաւոր չեղաւ թարգմանել (սիւնակների վերեւի մասից եւ կողքից կան բաց թողնուած տողեր եւ բառեր): Թերթի անվնաս մնացած մասում հնարաւոր եղաւ թարգմանել հետեւեալը. «Քրեական օրենսգրքի 170-րդ յօդուածի համաձայն, 45-րդ յօդուածի երկրորդ մասի հիման վրայ, Հասան Ֆեհմի եւ Միտհատ պեյերը դատապարտուում են 10 տարի ժամկետով տաժանակիր աքսորի (կալանաւորման օրից հաշուած): Իսկ Աւնի պեյի համար քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 203 յօդուածի համաձայն սահմանուում է 9 ամիս ժամկետով բանտարկութիւն»:

28. Դատավճիռը ընդունուել է 1920 թուականի Յունուարի 8-ին եւ հաստատուած է նախագահի եւ անդամների ստորագրութիւններով:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

1. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 8 Ապրիլ 1919 թ., թիւ 3617: Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը տե՛ս Jean-Marie Carzou, "Un génocide exemplaire, Arménie", 1915, Paris: Flammarion, 1975, p. 233-236. Արեւմտահայերէն թարգմանութիւնը հրատարակել է Գրիկերը, տե՛ս Եոզղաթի հայաս-

պանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 297-304: Գրիկերի գրքում բերուած են նաեւ Եոզղաթի դատաքննութեան վերաբերող այլ փաստաթղթեր եւս:

2. Գտնում է Եոզղաթից ոչ հեռու՝ հարաւային մասում:

3. Նկատի ունի հայկական կուսակցութիւնները:

4. Նկատի ունի Եոզղաթի հայութեան ինքնապաշտպանական կռիւները:

5. Զեմալի մահավճիռը վաւերացուեց սուլթան Մեհմետ Վահիտետտիի կողմից: Նրան կախեցին Կ. Պոլսի Պալատի հրապարակում, 1919 թուականի Ապրիլի 11-ին:

6. «Թաքվիմ-ի վեքայի», 22 Մայիս 1919 թ. թիւ 3616: Ռուսերէն թարգմանութիւնը տե՛ս «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանեան կայսրությունում», էջ 236-242: Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ Jean-Marie Carzou, նշւ. աշխ., էջ 236-242:

7. Բնագրում բաց է թողնուած:

8. Բնագրում "baba evleri"- (բառացի՝ «հայրական տներ»): Այստեղ նկատի ունի տերվիշների օտարանոցները: «Պապա էին կոչուում սուֆիզմի գաղափարախօսութեան առաւել յայտնի հետեւորդները: Տերվիշները մենաստաններում 12 տարի 6 ամիս ապաշխարելուց յետոյ ձեռք էին բերում «Պապա» տիտղոսը եւ ըստ հնարաւորութեան կարող էին «թեքքէներ» (մենաստաններ) հիմնել (տե՛ս M.Z. Pakalin, Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlugu, c. I, 2-ci basilis, 2-ci fasikül, Istanbul, 1971, s. 136):

9. Ծեմալ Ազմիին եւ Պեհաետտին Շաքիրին սպանեցին 1922 թուականի Ապրիլի 17-ին, Պերլինում, Ժողովրդական վրիժառուներ Արամ Երկանեանը եւ Արշալիր Շիրակեանը:

10. Նայիլ պեյը կախաղան բարձրացուեց 1926 թուականին, Անգարայում:

11. Բառը ընթեռնելի չէ:

12. Բառը ընթեռնելի չէ:

13. Բառի սկիզբը ջնջուած է, հաւանական է, որ նախարարութիւն լի-նի՝ bakanlik:

14. Թուրքիայում բոլոր հարկերը բաժանուում էին երկու հիմնական խմբի՝ շարիաթական հարկեր rusum-i seriye եւ սովորութային հարկեր rusum-i örfiye, tekalif-i örfiye: Շարիաթական հարկերի մէջ մտնում էին աշարը, խարաջը, զեքաթը եւ սրանց վրայ հիմնուած բազմատեսակ այլ հարկեր: Սովորութային հարկերը նշանակուում էին սուլթանների յատուկ հրամաններով, երկրի բացառիկ կարիքների համար, յատկապէս պատերազմների ժամանակ:

15. «Թաքվիմ-ի Վեքայի», 2 Մայիս 1919 թ., թիւ 3618:

16. Կ. Պոլսի արուարձանները մէկը: Գտնուում է Պոսֆորի եւրոպական ափին: Բնակչութեան մեծ մասը եղել են յոյներ, հայեր եւ քրիստոնեայ այլ հպատակներ:

17. Բառը ջնջուած է:

18. Դատավճիռը ստորագրելով հանդերձ, Մուստաֆա փաշան յայտնել է այն կարծիքը, որ Ապտուլ Զեքիմ եւ Ռեֆիկ պէյերը ազատ արձակուեն, այն պատճառաբանութեամբ, որ նրանցից առաջինը իբր կատարել է վերադասի հրամանը, իսկ երկրորդի կատարած գործարքը մեկնաբանել է ոչ որպէս քրեական յանցագործութիւն:

19. «Թաքվիմ-ի վեքայի», 13 Յունուար 1920 թ., թիւ 3771: Ռուսերեն թարգմանութիւնը տե՛ս «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում». ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ Jean-Marie Carzou, Նշւ. աշխ., էջ 572-575:

20. Գեներալ-լէյտենանտ Վեհիպ Մեհմետ (1877-1940): 1916 թուականի Մարտին Նշանակուեց կովկասեան ճակատի Երրորդ բանակի հրամանատար:

21. Բնագրում գրուած է «մսագործ»:

22. Սապուր Սամի պէյը իր բացատրագրում (հարցաքննութեան թղթապանակ, էջ 44), Նշել է, որ ինքը այս հեռագրի պատճենը ուղարկել է Թալաթին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել (Տե՛ս «Թաքվիմ-ի վեքայի», թիւ 3540):

23. Տե՛ս թիւ 9 ծանօթագրութիւնը:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Աշար- Տասանորդի հարկ:

Դաւթար- Գրանցման մատեան:

Չեքաթ- Սգկիթի համար գանձուող հարկ:

Թաքրիր- Չեկուցագիր, կրօնական համայնքի առաջնորդների կողմից Բարձրագոյն Դռանը ուղղուած գրութիւն:

Ժանտարմա- Ոստիկանութիւն:

Լիվա- Վիլայեթի մէջ մտնող վարչական միաւոր: Դեկավար էր մութասարրիֆը կամ՝ միրլիվան:

Լիրա- Դրամական միաւոր Թուրքիայում, հաւասար է 100 դուրուշի:

Խալիֆա- Մուհամմետի յաջորդն ու փոխարինողը, որը համարուում էր աշխարհի բոլոր մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանաւորողը:

Խարաջ- Գլխահարկ, հողային հարկ: Տեքստում ոչ-մահմետական հպատակներից զինուորական ծառայութեան փոխարեն գանձուող հարկ:

Կազա- Վարչական միաւոր, մտնում էր սանճաքի մէջ:

Գայմագամ- Նահիէի կառավարիչ:

Գասապա- Գիւղաքաղաք, աւան:

Հաֆըզ- Դուրան կարդացող:

Մեճլիս- Պետական գործերի քննութեան եւ որոշման համագումարուած ժողով:

Մեճլիս-ի Մեպուսան- Պատգամաւորների ժողով, պառլամենտ:

Միրլիվա- Սանճաքի կամ լիվայի կառավարիչ, գեներալ-մայոր:

Մուխթար- Գիւղական տանուտէր, թաղային ռես, աւագ:

Միւֆթի- Մահմետական կրօնական աստիճանաւոր. կրօնապետ: Շարիաթական սկզբունքների համաձայն՝ ֆեթվա տուող անձ:

Մութասարրիֆ- Սանճաքի կառավարիչ, որն ուներ քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւն: Մութասարրիֆի աստիճան էին ունենում նաեւ վիլայեթի կառավարիչները:

Նահիէ- Գաւառակ, սանճաքի վարչական միաւոր:

Շէյխ ուլ-իսլամ- Օսմանեան կայսրութեան մէջ շարիաթական գործերին հսկող մահմետական առաջնորդ, որը պետութեան մէջ մեծ վեգիրից յետոյ ամենամեծ պաշտօնն է:

Չաոււշ- Ենթասպայ:

Չեթե- Հրոսակ:

Չիֆթլիք- Ագարակ. մեծ տնտեսութիւն, որն ուներ ընդարձակ տարածութեամբ հողեր, արօտավայրեր, անտառներ, շինութիւններ:

Ճիշատ- Սրբազան պատերազմ:
 Սանճաք- Վիլայեթի մէջ մտնող վարչական միաւոր, մարզ. կառավարիչն էր մուրասարրիֆը. նաեւ սանճաքայէյ, միրլիվա:
 Վալի- Վիլայեթի կառավարիչ:
 Վիլայեթ- Նահանգ. Օսմանեան կայսրութիւնում վարչական ամենամեծ միաւոր:
 Ֆեթվա- Մահմետական հոգեւոր առաջնորդի վճիռ:

THE GENOCIDE OF ARMENIANS ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS

SUMMARY

Tragic fate fell upon Western Armenians in the years of World War I. In those difficult years, Western Armenians faced ruthless extermination due to the barbarous genocide policy of the Young Turk government.

Merciless mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian population in Asia Minor had entirely nothing to do with the measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the "Ittihad ve Terakki" (Union and Progress) Party. To solve the Armenian problem, they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all as well as to settle accounts with other nationalities so that the Empire became purely Turkish.

Soon the news of mass deportations and atrocious massacres of Western Armenians spread all over the world, stirring up a violent wrath and protest everywhere. Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting and immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes. On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacres of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise did not have any results. The Young Turk government contin-

ued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victim of which became more than one and a half million Armenians.

When World War I came to an end, the broad masses of the people all over the world demanded the Turkish criminals to bear the responsibility of their organizing Western Armenians slaughter. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications raised their voices of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Moudros Armistice of 1918, with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, as well as the members of the Central Committee of the Union and Progress Party for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians. Subsequently, upon the decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed (whose chairman was Mazhar Bey, the former vali of Ankara), which began to collect accusatory evidences: concerning massacres of Western Armenians cryptographed telegrams, official documents, instructions and orders, also eye-witness accounts. Provinces in the Ottoman Empire were divided into ten investigatory districts, appointing for each prosecutors, examining judges and secretaries. At the same time press promoted extensive work to reveal the criminals and bring them to trial.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, commissioners, governors, servicemen and other officials were arrested. However, immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge mainly in Germany.

First, second, third extraordinary court martials were formed in Istanbul on January 8, 1919. Though the law made provisions to try criminals at places where the crime had been committed, however, on February 8, 1919, extraordinary court martial of Istanbul, at its

first session of the process about the Yozghat deportation and massacre criminals, adopted a special resolution to try the accused in Istanbul.

On March 8, 1919, by a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin (1918-1922), the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 28, 1919 and went on intermittently till June 26. During the sessions that took place in May, those subjected to examination were basically the members of the Central Committee of the Union and Progress Party, Grand Vezir Said Halim Pasha and several ministers. But under inexplicable circumstances, on May 28, seventy-seven persons were exiled by the English headquarters from prison to Malta, and the trial ceased. It recommenced in June with new accusatory testimonies. At the seven sessions of the process in June, state officials Husseyin Hashim Bey, the minister for Communications, Rifat Bey, the Senate President, also (Sheikh-ul-Islams), Esad, Hayri, and Musa Kiazim effendis, the ecclesiastic leaders of the country came up for trial. The sentence was passed on July 5, 1919. During these trials eleven party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

According to the trial procedure, Major-General Mustafa Nazim Pasha, Chairman of the Committee, first certified the identity of the accused, also the presence of their advocates. At the same time he declared that at extraordinary court martials the law did not make provisions for the presence of advocates during the trial for the defense of those accused. Then Shefik Bey, the judicial secretary, read the bill of indictment. At the same time, on the basis of item 372 of the criminal code, the chief prosecutor Mustafa Nazim Pasha expressed approval to try those absents by default. In view of the advocates' objections both at the beginning and during the

course of the trial, the "judicial questions connected with ministers and other high-ranking state officials are subject to discussions at the Supreme Court, not an extraordinary court martials". Mustafa Nazmi Pasha pointed out in his speech that crimes specified in the bill of indictment had occurred not by virtue of office, but by their becoming participants in the crimes carried out by the Central Committee of the Party and its plenums.

Documents-cryptographed telegrams and letters brought in the first successive accusatory acts testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character: they were aforethought and implemented absolutely on the initiative of the Party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special centre. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehib Pasha, the former commander of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central Committee of the Union and Progress Party, and that Behaeddin Shakir Bey was the organizer and leader of bloodthirsty bands.

"Teshkilati Mahsuse" (Special organization), executing the massacre of Western Armenians, an organization put into life on special resolution of the Central Committee of the Union and Progress Party members, was submitted to examination at the second, fifth and sixth sessions of the trial. The trial revealed the Midhat Shukri Bey, the Chief President of the Central Committee of the Party and its members: Dr. Behaeddin Shakir, Dr. Nazim, Riza Bey, Atif Bey, the deputy for Ankara, Shukri Bey, minister of Education, Halil, president of the Chamber of Deputies, Aziz Bey, the Security Supervisor, and Djevad, the commandant of Istanbul, participated in the criminal activity of "Teshkilati Mahsuse", Talaat, Minister of the interior, being the head of these criminals.

Two secret organizations worked under the name of "Teshkilati

Mahsuse", one military, set up on the order of the War Ministry, with Suleiman Askeri Bey as leader. With the purpose of breeding strife against Russia among Caucasian Moslems, this organization had the task of recruiting people familiar with the territory of the Caucasus and speaking languages of the native populations, and sending them secretly in groups over the border.

The ministry of the Interior had immediate disposal of the second "Teshkilati Mahsuse" which implemented the deportation and massacre of Western Armenians, with Behaeddin Shakir at the head.

Investigation materials ascertain that important documents concerning the Central Committee of the Union and Progress Party and "Teshkilati Mahsuse" were for the most part destroyed. Mainly, Dr. Nazim was guilty of this. He carried off the party archives to conceal the dealings and the perpetrated crimes of the Committee. However, with all prudence (instructions were often given orally) a fair amount of telegrams, letters and written materials fell into hands of the extraordinary court martial that indisputably confirmed the collaboration among the Central Committee of the Union and Progress Party, the Ministry of the Interior and "Teshkilati Mahsuse" during the deportation and massacre of Armenians and showed the intense activity of district executive secretaries and recruiting criminals for "Teshkilati Mahsuse".

The court found the officials guilty of being well informed about massacres and other violences, and not taking any practical step to avert them. On the contrary, their abstention promoted to the continuation of the tragedy. For instance, Sheikh-ul-Islam Musa Kiazim effendi, who could have had a great influence in hampering ferocities as an ecclesiastic leader, did not take any essential step.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property, facts were pointed out about violations of the constitution by Party Central Committee and government leaders. One of the important evidences was the question of participation in World War I without the Medjils resolution, as well as abuses and speculation

in trade and especially in provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal code, the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal and Nazim, and by the second point under item 45 and the last point under item 55, Djavid, Mustafa Sheref and Musa Kiazim were condemned to exile for a period of 15 years.

Trial sessions of the Union and Progress Party district executive secretaries and other officials took place on June 21, 23 and 28, 1919. The sentence was pronounced very late, on January 8, 1920, by the committee of the First extraordinary court martial in Istanbul. Thirty-six persons were prosecuted according to the data of the bills of indictment and sentence.

In the bill of indictment of June 19, 1919, it was pointed out that district executive secretaries, in the course of their activity, upon the oral and written secret orders received from the Party Central Committee and the government, had illegally intervened in government matters and participated in the crimes committed by Talaat Pasha and his associates.

During the examination of executive secretaries, the main stress was likewise put upon the question of deportation and massacres of Western Armenians, plunder of their property. To alleviate their guilt, the executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways of justifying themselves, that deportation was carried out according to the law and governmental orders. Mustafa Nazim Pasha, the committee chairman, refuting their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians.

In the sentence passed on January 8, 1920, it is noted that some of the executive secretaries and commissioners mentioned above contributed to the initiative of the Central Committee and organized the massacre of Armenians and plunder of their property by means of the murderers and other criminals recruited in their branches.

During the above-mentioned trials the extraordinary court martial in Istanbul also made a thorough investigation of the immediate

executors of deportation and massacres of the provinces. By default for their perpetrated grave crimes, the court also condemned to death a number of executive secretaries and others to imprisonment for ten and more years.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper "Takvimi Vekayi" (in Arabic script). All the titlepages had the following heading: "The record of the trial at extraordinary court martial formed upon His Majesty Padishah's imperial order of March 8, 1335 (1919)".

Materials of the trial of the Central Committee of the Union and progress Party members, the Young Turks government leaders, party district executive secretaries and officials that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully translated from the original into Armenian and were published with commentaries and introduction by the author in 1988 for the first time, (The book has been translated and published in English and Arabic languages as well). The translation does not include materials concerning the Party conferences, disciplinary questions, as well as abuses in provisional and trade matters.

Of course, the trial materials are not complete, as not all the examination records had been published in the supplements of "Tavkimi Vekayi". Documentary materials (telegrams, instructions, preliminary examination records of the accused, eye-witness accounts), referring to the deportation and massacre of Western Armenians had been concentrated in 293 paper-files of the extraordinary court martials. Naturally, its complete publication would have more thoroughly revealed the brutalities of the Young Turks.

The trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact solve and couldn't solve the retribution for one and a half million martyred Armenian blood and the recompensation of material losses of the property abandoned which reached billions. The Armenian people became deprived of

its homeland, Western Armenia.

Judges, of course, not in all cases demonstrated the necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined non to delve deeply into the accomplished facts and not to adopt strict resolutions. Derelictions were made in the course of the trial. For instance, the process over district executive secretaries took place in June 1919, while the sentence procrastinating was confirmed in January 1920. If there does not arise any doubt in condemning to death the defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present.

Facts show that Ittihadists had set up insidious traps to pervert the natural course of the trial. They especially endeavored to influence the members of the court martial, to alleviate the guilt of the accused. It must be noted that the policy of persecuting and annihilating the debris of Western Armenians, continued during the nationalistic movement of Kemalists in 1919-1922. Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250.000 Armenians were martyred.

In our day, the Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians and on the whole, they aim at falsifying the history of the Armenian people with various means and anti-scientific publications. In their opinion, Armenian-Turkish collisions were evoked by the crafty design of big states. They consider the trial of Young Turk leaders that took place in Istanbul in 1919, the result of an inter-party enmity between Ittihadists and Ittilafists.

Notwithstanding the ill-intentioned attempts of Turkish falsifiers, world public opinion condemned and condemns the crime committed against the Armenian people. Naturally after the end of the war, the trial of Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians to all mankind.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1) Զեարթիկ Չելեպիի «Ճիհան-Նիւման» եւ «Ֆեզլեքէն», որպէս աղբիւր Հայաստանի պատմութեան (17-րդ դար), Երեւան, 1973, ռուսերէն:

2) Վալերագրական նյութեր արեւմտահայերի մասին (ՀՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական տեղեկատվության բաժին), Երեւան, 1983, N2 (56):

3) Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երեւան, 1988, 1989:

4) Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանեան կայսրութիւնում, Լուս Անճելոս, 1996:

5) Թուրքական վալերագրերը Հայաստանի եւ հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երեւան, 1999:

6) Հայկական հարցը եւ Մեծ եղեռնը 1876-2000, ժամանակագրություն, Երեւան, 2000:

7) Ցեղասպանություն եւ գոյատեւման պայքար, Երեւան, 2000:

8) Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երեւան, 2001:

9) Թուրքական վալերագրական նյութեր՝ Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմետական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երեւան, 2002:

10) Պայքար հանուն արդարության, հատ. Ա. Երեւան, 2003:

11) Պայքար հանուն արդարության, հատ. Բ., Երեւան, 2004:

12) Հաւաստի վկայութիւններ Հայոց ցեղասպանութեան, Լուս Անճելոս, 2007:

13) Օսմաներենի ձեռնարկ, Երեւան, 2012:

Ունի մօտ 300 յօդուածներ, լոյս տեսած Երեւանի ակադեմական պարբերականներում եւ Լուս Անճելոսի հայ մամուլում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սոյն հրատարակության նպատակը	5
Պատմական նշանակություն ունեցող դատավարություն, որի վճիռներն անբեկանելի են	7
Երկու հօսք	11
Առաջաբան	15
ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ	55
Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների եւ «Միություն եւ Առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը	55
ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ	212
«Միություն եւ Առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների ու պաշտոնեաների դատավարությունը	212
ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ	263
Եոզղաթի, Տրապիզոնի, Պեոյիք Տերեի եւ Խարբերդի տեղահանության եւ կոտորածների դատավարությունները	263
ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	
Առաջաբան	289
Մասն առաջին	291
Մասն երկրորդ	300
Մասն երրորդ	302
ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ	305
ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	307
ՆԿԱՐՆԵՐ ԵՒ ՓԱՏՏԱԹՂԹԵՐ	
- «Թաքվիմ-ի վեքայի» թերթի տիտղոսաւելը	4
- «Թաքվիմ-ի վեքայի»ի անուանաթերթը	14
- Սուլթան Մեհմետ 6-րդ Վահիտետտին	52
- Օսմանեան Թուրքիայի կնիքադրոշմը	53
- Սուլթանի հրամանագիրը	54

- Մեղադրյալներից մի մասի լուսանկարները	86
- Դատարանի դահլիճից	94
- Դատարանի դահլիճից	114
- Դատարանի դահլիճից	124
- Դատարանի դահլիճից	179
- Խարբերդի տեղահանության եւ կոտորածի դատավճռի անուանաթերթը	211
- Եոզղաթի տեղահանության եւ կոտորածի դատավճռի անուանաթերթը	262
- Տրապիզոնի տեղահանության եւ կոտորածի դատավճռի անուանաթերթը	288

